

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM
SECTIO ARCHAEOLOGICA
TOMUS VI.

SZEGED
2023

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

A kiadvány a „Az Országos Tudományos Diákköri Konferencián, valamint tudományos műhelyein való részvétel és a lebonyolítási feladatok ellátása” című pályázat támogatásával valósult meg. A pályázati kategória kódja: NTP-HHTDK-22.

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA IUVENUM
SECTIO ARCHAEOLOGICA
TOMUS VI.**

**SZEGED
2023**

A kötet az
SZTE BTK Régészeti Tanszékének
kiadványa

Főszerkesztő
Révész László

Szerkesztette
Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Takács Melinda

A tanulmányokat lektorálta
Kulcsár Valéria, Tóth Katalin,
Vörös Gabriella, Wolf Mária

Nyelvi lektor
Kulcsár Valéria

ISSN 2064-1222

© a szerzők 2023
© a szerkesztők 2023

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ [Vörös Gabriella]	7
MAJOR RÉKA: Kora bronzkori település(részlet) Kiskundorozsma határában	9
PILLÉR PÉTER FERENC: Római térdfibulák az alföldi szarmata Barbaricum területéről.	43
DOROZSMAI BALÁZS: Ólomplombák a középkori Gerendás falu területéről.	71
HORVÁTH PATRÍCIA: Adatok a szádvári vár kora újkori kályhacsempeleleihez.	97
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	127

ELŐSZÓ

Éppen tíz éve annak, hogy e sorozat első kötete megjelent, a mostani pedig a hatodik a sorban. Kereken negyven dolgozat került ki a Régészeti Tanszék hallgatóinak kezei alól az elmúlt évtized során, ami nagyszerű eredmény! Az egykori szerzők közül többen már a doktori iskolát is elvégezték. Van, aki meg is védte a dolgozatát, és persze vannak számosan, akik egészen más vizekre eveztek.

Változó időket élünk. Csak a leletek nem változnak – szerencsés esetben – a múzeumok polcain, de a róluk kialakított ismeretek igen. Gyarapodnak, finomodnak, egyre cizelláltabbak lesznek, és persze majd ezek is változnak idővel, ha optimistán nézünk a jövőbe. Joggal bízhatunk abban, hogy tudásanyagunk folyamatosan bővül majd, volt hallgatóink tudományos munkásságának köszönhetően is.

Azok a Szerzők, akik most lépnek bele ebbe a folyamatba, első, nyomtatásban megjelent cikküket lapozhatják át a frissen megjelent kiadványban. Semmivel össze nem hasonlítható érzés ez, és csak egyszer adatik meg az ember életében, ebben hasonlít az első szerelemre. Aztán már a sokadiknál – akármilyen hihetetlen is ebben a pillanatban – megszokottá válik, olyanná, mint egy jól sikerült házasság hétköznapijai.

A hagyományoknak megfelelően ez alkalommal a 36. OTDK résztvevői részesülhetnek abban a szerencsében, hogy dolgozatuk publikáció formájában is alakot öltson. Mint tudjuk, a szó elszáll, az írás megmarad, ami egyfelől nagyszerű dolog, ugyanakkor hatalmas felelősséget is jelent mindenki számára, aki részt vesz a megjelentetés folyamatában. Persze a Szerzőké a legnagyobb kockázat: vajon az első cikkük, tudományos közleményük hogyan fogja majd kiállni az idő próbáját? Természetesen ezt a kérdést akkor is fel fogják majd tenni maguknak, ha már évtizedeket töltöttek el a pályán, és sokadik cikkük utolsó betűje után csukják le a számítógépüket, egy enterrel újtára bocsátva azt, amit írtak. Most azonban viszonylagos nyugalomban dőlhetnek hátra, hiszen annyi figyelő szem, éles fül és kritika kísérte végig a mű megszületését, amiben talán soha többé nem lesz részük. Tanáraik segítettek a tartalmi kérdések megoldásában, a forma tökéletesítésében, aminek a lényege az volt, hogy rutint szerezzenek, és a következő munkájuk még olajozottabban születhessen meg.

Bevezető soraimat Marcus Aurelius császár mindig időszerű jótanácsával zárom, aki szeretett elmélkedni az élet nagy dolgairól: „Szeresd a magad kis mesterségét, amibe beletanultál, és találd benne kedvedet.”

További sok sikert kívánok minden Szerzőnek, az Olvasónak pedig kellemes és hasznos elmélyedést a kitűnő írásokban.

Szeged, 2023. április 17.

Vörös Gabriella
c. egyetemi docens

Kora bronzkori település(részlet) Kiskundorozsma határában

1. Bevezetés

Az alábbiakban a Szeged, Kiskundorozsma–IV. homokbánya területén feltárt kora bronzkori település(részlettel), s ennek kapcsán röviden a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra¹ kapcsolataival foglalkozom. A feltárás rövid ismertetését, az objektumok és leletek leírását a leletanyag értékelése követi, melynek során külön tárgyalok három kiemelkedő jelentőségű tárgyat. Ezek után a település szerkezetéről, s ehhez kapcsolódóan az állatsontanyag feldolgozásának eredményeiről írok. A vizsgált lelőhelyen öt, biztosan a kora bronzkorra tehető objektum került elő, ez önmagában kevés a szerkezet meghatározásához, viszont a Makó-kultúra többi településével összevetve következtetni lehet a dorozsmai település felépítésére is.

A továbbiakban a kulturális kapcsolatok kerülnek előtérbe, ugyanis két gödörből is előkerült a Makó-kultúrában idegen, viszont a Somogyvár–Vinkovci- és a Harangedény-kultúrából jól ismert, vezérletnek tekinthető tárgy. A kultúra időrendjére jórészt csak a szomszédos, párhuzamos kultúrákkal való kapcsolata alapján lehet következtetni, ezért a kapcsolatok és a kronológia együtt szerepelnek ebben a részben.²

2. A lelőhely és a kora bronzkori objektumok

A homokbánya területén a kitermelés megindítását tervezték, ezért a munkálatok előzményeként a délrebbre fekvő dombon a Móra Ferenc Múzeum munkatársai terepbejárást végeztek, melynek során kelta lelőhelyre utaló leletek kerültek elő. Ezt követően próbaásatást folytattak az északabbra lévő dombon, hogy kiderüljön, a lelőhely áterjed-e arra a területre. A feltárás során egy szarmatának vélt telep ritkás nyomaira bukkantak.

A lelőhely két szomszédos, mocsaras környezetből kiemelkedő dombon található, melyeket egykor a Maty-ér ágai öveztek. A Maty-ér a környék jelentős felszínalakító tényezője, mely közepes mederszélességű folyóvízként működött, helyzete kulcsfontosságú, mivel a vizenyős területekkel tagolt homokhátság délkeleti peremének és a Tisza alluviális árterének

¹ A továbbiakban Makó-kultúra.

² Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőimnek, Kulcsár Valériának (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Tóth Katalinnak (régész, MNM NRI) a folyamatos szakmai segítségükért, a tartalmi és formai javaslatokért, továbbá köszönettel tartozom Dani Jánosnak (régész, kulturális menedzser, DM) a hasznos tanácsokért és az állatsontanyag feldolgozásának elősegítéséért.

találkozásánál terül el.³ Helyzetéből adódóan kedvező természeti adottságokkal rendelkezik, az egykori folyóvíz közelsége és a termékeny talajú dombhátak megfelelő feltételeket nyújthattak a megalapítás számára, ezt támasztja alá a feltárt – különböző korú – jelenségek igen magas száma is.⁴

A múzeum megbízásából a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének munkatársai és hallgatói 2009 tavaszán megelőző feltárást végeztek az északi területen, ahol közel 21 000 m²-en 139 objektumot tártak fel Kulcsár Valéria és Sánta Gábor vezetésével.⁵ A legtöbb jelenség késő vaskorinak bizonyult, emellett néhány kora bronzkori, középkori és újkori objektum is napvilágra került. A kora bronzkorba sorolható jelenségek a terület északnyugati részén helyezkedtek el [1. tábla].

Az északi domb feltárása után a múzeum munkatársai Fogas Ottó vezetésével folytatták a feltárást a déli domb területén. A megközelítőleg 20 000 m²-en 112 objektumot tártak fel, melyek közül a legtöbb szintén késő vaskorinak, a többi pedig újkori jelenségnek bizonyult. A lelőhelyen számos leletanyag nélküli, illetve kevés, jellegtelen anyagot tartalmazó objektum került elő, melyek nem tették lehetővé a biztonságos kelteztést.

Az alábbiakban a kora bronzkorinak vélt jelenségek közül a 102. obj./142. str., 106. obj./147. str., 107. obj./148. str., 110. obj./151. str. számút és ezek tartalmát mutatom be, illetve egy ismeretlen számú,⁶ de az előzőkkel egykorú objektumot, mivel a betöltéséből előkerült leletanyag biztonsággal keltezhető a kora bronzkorra. Több objektum esetében is felmerült hasonló keltezés, viszont a fentebbi okok miatt csak az említett öt objektum sorolható a korszakhoz. A feltárt objektumok mind gödrök voltak, melyek – az eredeti funkciójuk elvesztése után – hulladékgyűjtőként szolgáltak.

3. Az objektumok és a leletanyag leírása⁷

3.1. 102. objektum

Lekerekített sarkú téglalap alakú, ovális folttal jelentkező gödör. Sekély, alja felé szűkülő, egyenes aljú. Betöltése agyagpöttyös barna humusz, benne rendszer nélkül állatsontok (állkapocs és hosszúcsontok) és edénytöredékek feküdtek egymáson, közöttük kalcinált csonttöredékek is előkerültek [2. tábla 1].⁸ H.: 120 cm, sz.: 95 cm, m.: 29 cm. Leletanyag: 1. Sötétszürke, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított edény oldaltöredéke. H.: 12 cm, sz.: 13,1 cm. Ltsz.: 2010.10.1762. [3. tábla 1] 2. Kívül barna, belül sötétszürke, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított edény ívelt oldaltöredéke. H.: 5,8 cm, sz.: 6,2 cm. Ltsz.: 2010.10.1763. [3. tábla 2] 3. Kívül világosbarna, belül sötétszürke, homokos, samottos, közepes falvastagságú, durva edény oldaltöredékei. H1.: 4,5 cm, sz1.: 4,8 cm, h2.: 3 cm, sz2.: 5,3 cm, h3.: 4 cm, sz3.: 3,8 cm. Ltsz.: 2010.10.1764. [3. tábla 3] 4. Világosbarna, fekete törésfelületű, homokos, samottos, vékony falú edény oldaltöredéke. H.: 2,4 cm, sz.: 4,2 cm. Ltsz.: 2010.10.1765. [3. tábla 4] 5. Kívül barna, fekete foltos, belül fekete, homokos, samottos, vékony falú, kívül-belül simított, fordított csonka kúpos testű, behúzott vállú tál oldaltöredéke. H.: 6,5 cm, sz.: 10 cm. Ltsz.: 2010.10.1766. [3. tábla 5] 6. Kívül világosbarna, szürke foltos, belül szürke, homokos, samottos, vékony falú, tölcserés, kissé megvastagított nyakú, lekerekített peremű fazék töredéke. H.: 6,7 cm, sz.: 8,7 cm, pátm.: kb. 12 cm. Ltsz.: 2010.10.1767. [3. tábla 6] 7. Kívül barna, szürke foltos, belül szürke, réteges törésfelületű, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított,

³ SZALONTAI 2014, 34.

⁴ TÓTH 2002, 31.

⁵ Ezúton is szeretném megköszönni, hogy a kora bronzkori leletanyagot feldolgozhattam.

⁶ A továbbiakban X. objektumnak nevezem. Az anyag egy kelta objektum száma alatt szerepelt a leltárkönyvben.

⁷ A leletek a Móra Ferenc Múzeumban találhatóak a 2010.10.1762–1787., 2010.10.877–978., 2010.10.1395. és 2010.10.1671. leltári számokon.

⁸ Kiskérődzőkhöz tartozó maradványok.

enyhén kihajlól, lekerekített peremtöredék. H.: 2,8 cm, sz.: 5,2 cm, pátm.: kb. 14 cm. Ltsz.: 2010.10.1768. [3. tábla 7] 8. Kívül világosbarna, szürke foltos, belül szürke, fekete törésfelületű, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított edény oldaltöredéke (a 2010.10.1768. töredékekkel egy edény részét képezhettek). H.: 4,6 cm, sz.: 5,2 cm. Ltsz.: 2010.10.1769. [3. tábla 8] 9. Kívül világosbarna, szürke foltos, belül szürke, homokos, samottos, közepes falvastagságú edény oldaltöredékei. H1.: 3,9 cm, sz1.: 4,6 cm, h2.: 2,1 cm, sz2.: 3 cm. Ltsz.: 2010.10.1770. [3. tábla 9] 10. Szürke, fekete törésfelületű, homokos, samottos, közepes falvastagságú, kívül-belül simított edény oldaltöredéke. H.: 4,1 cm, sz.: 6,2 cm. Ltsz.: 2010.10.1771. [3. tábla 10] 11. Szürke, fekete törésfelületű, homokos, samottos, vékony falú, bikónikus testű, lekerekített hasvonalú edény oldaltöredéke. H.: 4,1 cm, sz.: 3,8 cm. Ltsz.: 2010.10.1772. [3. tábla 11] 12. Barna, homokos, samottos, vékony falú, durva edény oldaltöredéke. H.: 2,1 cm, sz.: 6,2 cm. Ltsz.: 2010.10.1773. [3. tábla 12] 13. Kívül barna, belül szürke, barna foltos, homokos, samottos, közepes falvastagságú edény oldaltöredéke. H.: 5,2 cm, sz.: 11,2 cm. Ltsz.: 2010.10.1774. [3. tábla 13] 14. Barna, sötétszürke foltos, homokos, samottos, vékony falú, kívül-belül simított edény ívelt oldaltöredéke (a 2010.10.1766. töredékekkel egy edény részét képezhettek). H.: 2,5 cm, sz.: 3,8 cm. Ltsz.: 2010.10.1775. [3. tábla 14] 15. Sötétszürke, homokos, samottos, közepes falvastagságú, kívül-belül simított edény oldaltöredéke. H.: 3,3 cm, sz.: 5,3 cm. Ltsz.: 2010.10.1776. [3. tábla 15] 16. Kívül barna, belül szürke, homokos, samottos, durva edény oldaltöredéke. H.: 2,1 cm, sz.: 3 cm. Ltsz.: 2010.10.1777. [3. tábla 16] 17. Sötétbarna, szürke foltos, fekete törésfelületű, homokos, samottos, közepes falvastagságú, kihajlól peremű, rövid nyakú, behúzott vállú, fordított csonka kúpos testű tál töredéke, vállán egy kúpos, az edény falába simított, rátett bütyök látható. H.: 10 cm, sz.: 13,5 cm, pátm.: kb. 24 cm. Ltsz.: 2010.10.1778. [4. tábla 1] 18. Sötétbarna, szürke foltos, homokos, samottos, vékony falú, enyhén kihajlól, lekerekített peremű, kúpos nyakú, enyhén profilált vállú edény perem- és oldaltöredékei. H1.: 8,4 cm, sz1.: 6,6 cm, pátm.: kb. 17 cm, h2.: 6,7 cm, sz2.: 4,9 cm. Ltsz.: 2010.10.1779. [4. tábla 2] 19. Kívül barna, szürke foltos, belül szürke, homokos, samottos, közepes falvastagságú, durvított (fröcskölt) fazék vagy tárolóedény oldaltöredékei. H1.: 11,3 cm, sz1.: 13 cm, h2.: 8,3 cm, sz2.: 10,3 cm. Ltsz.: 2010.10.1780. [4. tábla 3] 20. Kívül barna, belül szürke, homokos, samottos, közepes falvastagságú, durvított (fröcskölt) edény oldaltöredéke (a 2010.10.1780. töredékekkel egy edény részét képezhettek). H.: 6 cm, sz.: 10,2 cm. Ltsz.: 2010.10.1781. [4. tábla 4] 21. Sötétszürke, homokos, samottos, durva edény oldaltöredékei. H1.: 2,4 cm, sz1.: 3,7 cm, h2.: 1,6 cm, sz2.: 2,6 cm, h3.: 2,4 cm, sz3.: 2,7 cm. Ltsz.: 2010.10.1782. [4. tábla 5] 22. Sötétszürke, barna foltos, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított edény oldaltöredéke. H.: 3,3 cm, sz.: 3,5 cm. Ltsz.: 2010.10.1783. [4. tábla 6] 23. Sötétszürke, barna foltos, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított edény oldaltöredéke. H.: 3 cm, sz.: 3,7 cm. Ltsz.: 2010.10.1784. [4. tábla 7] 24. Sötétszürke, homokos, samottos, közepes falvastagságú, kívül simított edény fenéktöredéke. M.: 5 cm, sz.: 15 cm, fátm.: kb. 8,5 cm. Ltsz.: 2010.10.1785. [4. tábla 8] 25. Sötétszürke, világosszürke foltos, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított fazék, enyhén kihajlól, lekerekített peremtöredéke. H.: 3,6 cm, sz.: 10 cm, pátm.: kb. 26 cm. Ltsz.: 2010.10.1786. [4. tábla 9] 26. Kívül sötétszürke, belül világosszürke, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított, felfelé szűkülő, hengeres testű palack töredéke. M.: 7 cm, sz.: 6 cm, fátm.: kb. 7 cm. Ltsz.: 2010.10.1787. [4. tábla 10]

3.2. X. objektum

Leletanyag: 1. Szürke, homokos, vékony falú, fordított csonka kúpos testű, egyenes, lekerekített peremű belsődíszes tál perem- és oldaltöredéke. Belül a perem alatt két vízszintesen körbefutó, bekarcolt vonal, alatta pedig sakk-táblaminta látható, melyben egyes mezőket ferde, egymással párhuzamos bekarcolt vonalakkal díszítették, a bekarcolásokban mészbetét nyoma figyelhető meg. Az oldaltöredék belső felületét V alakú bekarcolások díszítik, a szabályosan növekvő és szabálytalan, kisebb-nagyobb bekarcolásokban szintén mészbetét figyelhető meg. H1.: 4 cm, sz1.: 5,3 cm, pátm.: 13,5 cm, h2.: 4,1 cm, sz2.: 3,9 cm. Ltsz.: 2010.10.877. [5. tábla 1–2] 2. Világosbarna, fekete foltos, homokos, samottos, vékony falú, kisméretű bögre kihajlól peremtöredéke, a profilált váll indításával. H.: 3,6 cm, sz.: 4,5 cm. Ltsz.: 2010.10.878. [5. tábla 3] 3. Barna, belül fekete foltos, homokos, vékony falú, kívül simított, enyhén kihajlól peremű, rövid, kónikus nyakú, erősen öblösödő vállú tárolóedény perem- és oldaltöredéke. H.: 7,5 cm, sz.: 9 cm. Ltsz.: 2010.10.879. [5. tábla 4] 4. Sötétszürke, homokos, samottos, vékony falú, kívül-belül simított edény oldaltöredékei, az egyik darabon a perem indítása is megfigyelhető. H1.: 9,2 cm, sz1.: 5,8 cm, h2.: 4,1 cm, sz2.: 7,5 cm. Ltsz.: 2010.10.780. [5. tábla 5] 5. Kívül barna, belül sötétszürke, sötét törésfelületű, homokos, vékonyfalú, kisméretű bögre enyhén kihajlól peremtöredéke. H.: 2,5 cm, sz.: 2,3 cm. Ltsz.: 2010.10.881. [5. tábla 6] 6. Szürke, homokos, vékony falú edény sérült peremtöredéke. H.: 1,7 cm, sz.: 3,2 cm. Ltsz.: 2010.10.882. [5. tábla 7] 7. Szürke, homokos, vékony falú, kívül-belül simított edény egyenes peremtöredéke. H.: 2,3 cm, sz.: 3,2 cm. Ltsz.: 2010.10.883. [5. tábla 8] 8. Vörös, fekete foltos, homokos edény egyenes, lekerekített peremtöredéke. H.: 3,4 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: 2010.10.884. [5. tábla 9] 9. Sötétszürke, homokos edény oldaltöredéke. H.: 1 cm, sz.: 1,5 cm. Ltsz.: 2010.10.885. 10. Sötétszürke, barna foltos, homokos, samottos, vékony falú, durva edény alagútfüllel ellátott

oldaltörredéke. H.: 7 cm, sz.: 8,5 cm. Ltsz.: 2010.10.886. [5. tábla 10] Kívül világosbarna, fekete foltos, belül fekete, homokos, apró kavicsos, kívül simított bikónikus edény oldaltörredékei. H1.: 5,6 cm, sz1.: 5,4 cm, h2.: 6,5 cm, sz2.: 8,5 cm, h3.: 3 cm, sz3.: 6,2 cm. Ltsz.: 2010.10.887. [5. tábla 11] 12. Kívül barna, szürke foltos, belül szürke, réteges törésfelületű, homokos, samottos, közepes falvastagságú, belül simított, nagyméretű edény oldaltörredéke. H.: 13 cm, sz.: 7,3 cm. Ltsz.: 2010.10.888. [6. tábla 1] 13. Kívül barna, szürke foltos, belül sötétszürke, homokos, apró kavicsos edény oldaltörredékei. H.: 7 cm, sz.: 11,2 cm. Ltsz.: 2010.10.889. 14. Sötétszürke, homokos, apró kavicsos, vékony falú, simított, kisméretű, gömbös testű edény oldaltörredéke. H.: 3,8 cm, sz.: 7 cm. Ltsz.: 2010.10.890. [6. tábla 2] 15. Sötétszürke, barna foltos, homokos, vékony falú, kívül simított, kisméretű edény ívelt oldaltörredéke. H.: 4 cm, sz.: 4,6 cm. Ltsz.: 2010.10.891. [6. tábla 3] 16. Szürke, homokos, samottos, vékony falú, kívül-belül simított edény oldaltörredéke. H.: 4 cm, sz.: 2,8 cm. Ltsz.: 2010.10.892. [6. tábla 4] 17. Szürke, homokos, apró kavicsos, vékony falú, kívül-belül simított edény ívelt oldaltörredéke (a 2010.10.892. törredékekkel egy edény részét képezheték). H.: 4 cm, sz.: 3,6 cm. Ltsz.: 2010.10.893. [6. tábla 5] 18. Sötétszürke, homokos, samottos, közepes falvastagságú edény oldaltörredéke. H.: 3,4 cm, sz.: 3,8 cm. Ltsz.: 2010.10.894. [6. tábla 6] 19. Sötétszürke, barna foltos, homokos, samottos, közepes falvastagságú, durvított (fröcskölt) edény oldaltörredékei. H1.: 5 cm, sz1.: 3,8 cm, h2.: 3,3 cm, sz2.: 4 cm. Ltsz.: 2010.10.895. [6. tábla 7] 20. Kívül szürke, belül vörös, fekete törésfelületű, homokos, vékony falú, kívül simított edény oldaltörredéke. H.: 5 cm, sz.: 4,6 cm. Ltsz.: 2010.10.896. [6. tábla 8] 21. Szürke, barna foltos, homokos, kívül simított edény oldaltörredéke, két rátett bordadísz indítása látható rajta. H.: 7,1 cm, sz.: 11 cm. Ltsz.: 2010.10.897. [6. tábla 9] 22. Szürke, fekete törésfelületű, homokos, apró kavicsos, közepes falvastagságú, kívül simított edény oldaltörredéke. H.: 3,5 cm, sz.: 3,8 cm. Ltsz.: 2010.10.898. [6. tábla 10] 23. Kívül szürke, barna foltos, belül sötétszürke, homokos, samottos, vékony falú, kívül-belül simított edény ívelt oldaltörredéke. H.: 5 cm, sz.: 5,5 cm. Ltsz.: 2010.10.899. [6. tábla 11] 24. Szürke, homokos, közepes falvastagságú, kívül-belül simított edény oldaltörredéke. H.: 3,5 cm, sz.: 4,8 cm. Ltsz.: 2010.10.900. [6. tábla 12] 25. Kívül barna, belül sötétszürke, fekete törésfelületű, homokos, apró kavicsos edény oldaltörredéke, a perem indításával. H.: 3,4 cm, sz.: 4,1 cm. Ltsz.: 2010.10.901. [6. tábla 13] 26. Barna, homokos, apró kavicsos, közepes falvastagságú edény oldaltörredéke. H.: 2,5 cm, sz.: 3,7 cm. Ltsz.: 2010.10.902. [6. tábla 14] 27. Kívül barna, szürke foltos, belül sötétszürke, fekete törésfelületű, homokos, apró kavicsos, kívül simított, kisméretű, gömbös testű edény oldaltörredéke. H.: 3,8 cm, sz.: 6,2 cm. Ltsz.: 2010.10.903. [6. tábla 15] 28. Barna, szürke foltos, homokos, samottos, vékony falú, durva edény oldaltörredéke. H.: 7,4 cm, sz.: 9,7 cm. Ltsz.: 2010.10.904. [6. tábla 16] 29. Barna, szürke foltos, belül sötétszürke, homokos, samottos, kívül durvított, belül simított edény oldaltörredéke. H.: 6,2 cm, sz.: 6,6 cm. Ltsz.: 2010.10.905. [6. tábla 17] 30. Szürke, barna foltos, homokos, samottos edény oldaltörredéke. H.: 3,5 cm, sz.: 4,3 cm. Ltsz.: 2010.10.906. [6. tábla 18] 31. Kívül sárga, belül sötétszürke, homokos, apró kavicsos, közepes falvastagságú edény oldaltörredéke. H.: 4 cm, sz.: 5,2 cm. Ltsz.: 2010.10.907. [6. tábla 19] 32. Barna, szürke foltos, homokos, apró kavicsos, vékony falú, durva, fordított csonka kúpos testű tál oldaltörredéke, az enyhén profilált fenék indításával. H.: 6,7 cm, sz.: 4,8 cm. Ltsz.: 2010.10.908. [7. tábla 1] 33. Barna, szürke foltos, fekete törésfelületű, homokos, samottos, durva edény oldaltörredéke. H.: 3,2 cm, sz.: 5,3 cm. Ltsz.: 2010.10.909. [7. tábla 2] 34. Kívül barna, belül szürke, fekete törésfelületű, homokos, apró kavicsos, közepes falvastagságú, kívül durvított (fröcskölt), belül simított edény oldaltörredéke. H.: 6,6 cm, sz.: 6,3 cm. Ltsz.: 2010.10.910. [7. tábla 3] 35. Kívül szürke, belül barna, homokos, apró kavicsos, durva edény oldaltörredéke. H.: 3,3 cm, sz.: 4,1 cm. Ltsz.: 2010.10.911. [7. tábla 4] 36. Kívül barna, belül szürke, homokos, apró kavicsos, kívül-belül simított edény oldaltörredéke. H.: 5,1 cm, sz.: 7,2 cm. Ltsz.: 2010.10.912. [7. tábla 5] 37. Barna, homokos, apró kavicsos, közepes falvastagságú, kívül simított edény oldaltörredéke. H.: 5,1 cm, sz.: 7 cm. Ltsz.: 2010.10.913. [7. tábla 6] 38. Kívül barna, belül szürke, homokos, apró kavicsos, belül simított edény oldaltörredékei. H1.: 3,7 cm, sz1.: 4 cm, h2.: 3,6 cm, sz2.: 4 cm, h3.: 2,8 cm, sz3.: 3 cm. Ltsz.: 2010.10.914. [7. tábla 7] 39. Kívül barna, belül szürke, homokos, apró kavicsos edény oldaltörredékei. H1.: 2,9 cm, sz1.: 3,8 cm, h2.: 1,5 cm, sz2.: 3,1 cm. Ltsz.: 2010.10.915. [7. tábla 8] 40. Kívül barna, belül szürke, homokos, apró kavicsos, közepes falvastagságú edény oldaltörredékei. H1.: 4,8 cm, sz1.: 5 cm, h2.: 2,1 cm, sz2.: 3 cm. Ltsz.: 2010.10.916. [7. tábla 9] 41. Vörös, homokos, samottos, vékony falú, belül simított, kívül durva edény oldaltörredéke. H.: 3,8 cm, sz.: 4,8 cm. Ltsz.: 2010.10.917. [7. tábla 10] 42. Vörös, barna foltos, homokos, apró kavicsos, közepesen vastag falú edény oldaltörredéke, külső felülete sérült. H.: 5,1 cm, sz.: 5 cm. Ltsz.: 2010.10.918. [7. tábla 11] 43. Kívül vörös, belül szürke, homokos, samottos, gömbös testű edény oldaltörredéke. H.: 5 cm, sz.: 5,5 cm. Ltsz.: 2010.10.919. [7. tábla 12] 44. Vörös, homokos, vékony falú, kisméretű edény oldaltörredéke. H.: 3,2 cm, sz.: 2,9 cm. Ltsz.: 2010.10.920. [7. tábla 13] 45. Sötétszürke, homokos, apró kavicsos, közepes falvastagságú, durva edény oldaltörredéke, az erősen profilált fenék indításával. M.: 6 cm, sz.: 7,2 cm, fátm.: kb. 12 cm. Ltsz.: 2010.10.921. [7. tábla 14] 46. Barna, szürke foltos, sötét törésfelületű, homokos, apró kavicsos, vastag falú edény fenéktörredéke. H.: 1,3 cm, sz.: 9 cm. Ltsz.: 2010.10.922. [7. tábla 15] 47. Vörös, homokos, samottos, kisméretű edény fenéktörredéke. H.: 1 cm, sz.: 6 cm, fátm.: 6 cm. Ltsz.: 2010.10.923. [7. tábla 16] 48. Kívül vörös, belül szürke, réteges törésfelületű, homokos, samottos, apró kavicsos, közepes falvastagságú edény oldaltörredéke, a profilált fenék indításával. M.: 2,7 cm, sz.: 4,5 cm. Ltsz.: 2010.10.924. [7. tábla 17]

3.3. 106. objektum

Ovális folttal jelentkező, sekély, függőleges falú, egyenes aljú gödör. Betöltése barna humusz, benne edénytörödékek és állatsontok fekdütek [2. tábla 2]. H.: 105 cm, sz.: 82 cm, m.: 21 cm.

Leletanyag: 1. Sárga, fekete törésfelületű, homokos, samottos, nagyméretű, öblös vállú, ívelt nyakú tárolóedény kihajló, lekerekített peremtörödéke. H.: 9,3 cm, sz.: 17,3 cm, pátm.: kb. 24 cm. Ltsz.: 2010.10.927. [8. tábla 1] 2. Barna, szürke foltos, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított, öblös vállú edény oldaltörödéke. H.: 11 cm, sz.: 10 cm. Ltsz.: 2010.10.928. [8. tábla 2] 3. Barna, szürke foltos, homokos, samottos, közepes falvastagságú, nagyméretű, durva, öblös tárolóedény oldaltörödéke. H.: 13 cm, sz.: 15 cm. Ltsz.: 2010.10.929. [8. tábla 3] 4. Kívül barna, belül sötétszürke, fekete törésfelületű, homokos, samottos, durva edény oldaltörödéke. H.: 2,5 cm, sz.: 2,8 cm. Ltsz.: 2010.10.930. [8. tábla 4] 5. Sötétszürke, homokos, samottos, belül simított, kívül durva edény oldaltörödéke. H.: 4 cm, sz.: 6,3 cm. Ltsz.: 2010.10.931. [8. tábla 5] 6. Barna, szürke foltos, homokos, samottos, vékony falú edény durva oldaltörödékei. H1.: 5,5 cm, sz1.: 9,2 cm, h2.: 3,8 cm, sz2.: 6,1 cm. Ltsz.: 2010.10.932. [8. tábla 6] 7. Barna, szürke foltos, homokos, samottos, vékony falú, kívül-belül simított edény oldaltörödéke (közvetlenül a perem alatt). H.: 2,5 cm, sz.: 3,5 cm. Ltsz.: 2010.10.933. [8. tábla 7] 8. Barna, szürke foltos, fekete törésfelületű, homokos, apró kavicsos, durvított, kúpos nyakú edény enyhén kihajló peremtörödéke. H.: 7 cm, sz.: 7,6 cm, pátm.: kb. 16 cm. Ltsz.: 2010.10.934. [8. tábla 8] 9. Barna, szürke foltos, homokos, samottos, vékony falú, kívül-belül simított edény enyhén kihajló, lekerekített peremtörödéke (a 2010.10.933. töredékkel egy edény részét képezheték). H.: 5,2 cm, sz.: 5,5 cm, pátm.: kb. 14 cm. Ltsz.: 2010.10.935. [8. tábla 9] 10. Kívül világos, belül sötétszürke, fekete törésfelületű, homokos, samottos, vékony falú edény oldaltörödéke, hasán két függőleges, párhuzamos, rátett bordadisz látható. H.: 6,5 cm, sz.: 9,1 cm. Ltsz.: 2010.10.936. [8. tábla 10] 11. Barna, szürke foltos, fekete törésfelületű, homokos, samottos, kívül-belül simított, durva edény oldaltörödéke. H1.: 3,1 cm, sz1.: 3,9 cm, h2.: 2,9 cm, sz2.: 3,7 cm. Ltsz.: 2010.10.937. [8. tábla 11]

3.4. 107. objektum

Kisméretű, ovális folttal jelentkező, sekély, függőleges falú, egyenes aljú gödör. Benne kupacban állatsontok, edénytörödékek és egy kocsikerékmodell helyezkedtek el [2. tábla 3]. H.: 70 cm, sz.: 50 cm, m.: 15 cm.

Leletanyag: 1. Szürke, barna foltos, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított, kisméretű edény kihajló, duzzadt peremtörödéke. H.: 1,9 cm, sz.: 3 cm, pátm.: kb. 18 cm. Ltsz.: 2010.10.938. [9. tábla 1] 2. Vörös, szürke foltos, sötét törésfelületű, homokos, vékony falú, kisméretű edény enyhén behúzott, lekerekített peremtörödéke. H.: 3,4 cm, sz.: 3 cm. Ltsz.: 2010.10.939. [9. tábla 2] 3. Szürke, barna foltos, homokos, samottos, vékony falú edény lekerekített peremtörödéke, a perem alól induló szalagfűl töredékével. H.: 6 cm, sz.: 7,7 cm, pátm.: kb. 14 cm. Ltsz.: 2010.10.940. [9. tábla 3] 4. Szürke, barna foltos, homokos, apró kavicsos, kívül simított szalagfűl töredéke. H.: 3,3 cm, sz.: 3,8 cm. Ltsz.: 2010.10.941. [9. tábla 4] 5. Kívül világos, belül sötétszürke, homokos, apró kavicsos, vékony falú edény oldaltörödéke, rajta három függőleges, párhuzamos, rátett bordadisz látható. H.: 4,7 cm, sz.: 5,6 cm. Ltsz.: 2010.10.942. [9. tábla 5] 6. Sötétszürke, homokos, samottos, vékony falú, bikónikus edény oldaltörödéke. H.: 3,1 cm, sz.: 5 cm. Ltsz.: 2010.10.943. [9. tábla 6] 7. Szürke, barna foltos, fekete törésfelületű, homokos, apró kavicsos, vékony falú edény oldaltörödéke. H.: 2,5 cm, sz.: 4 cm. Ltsz.: 2010.10.944. [9. tábla 7] 8. Szürke, barna foltos, homokos, apró kavicsos, vékony falú, kívül-belül simított edény oldaltörödékei, egyik töredék külső felületén szabálytalan bekarcolt vonalak láthatók. H1.: 3,5 cm, sz1.: 4,1 cm, h2.: 3,7 cm, sz2.: 4,5 cm. Ltsz.: 2010.10.945. [9. tábla 8] 9. Kívül barna, belül szürke, homokos, vékony falú, kívül-belül simított edény ívelt oldaltörödéke. H.: 3,1 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: 2010.10.946. [9. tábla 9] 10. Sötétszürke, homokos, vékony falú, bikónikus edény oldaltörödéke (a 2010.10.943. számú töredékhez hasonló, de kisebb méretű). H.: 2 cm, sz.: 2,3 cm. Ltsz.: 2010.10.947. [9. tábla 10] 11. Barna, szürke foltos, homokos, apró kavicsos, vékony falú, kívül durvított, majd simított edény oldaltörödéke, szabálytalan bekarcolt vonalak láthatók rajta (a 2010.10.945. töredékekkel egy edény részét képezheték). H.: 3,6 cm, sz.: 5,7 cm. Ltsz.: 2010.10.948. [9. tábla 11] 12. Barna, szürke foltos, homokos, apró kavicsos, vékony falú, kívül simított edény oldaltörödéke (a 2010.10.945. és 2010.10.948. töredékekkel egy edény részét képezheték). H.: 4,3 cm, sz.: 5,6 cm. Ltsz.: 2010.10.949. [9. tábla 12] 13. Barna, szürke foltos, homokos, apró kavicsos, vékony falú, kívül simított edény oldaltörödéke. H.: 2,4 cm, sz.: 2,7 cm. Ltsz.: 2010.10.950. [9. tábla 13] 14. Barna, szürke foltos, homokos, apró kavicsos, kívül simított edény oldaltörödéke. H.: 2,5 cm, sz.: 3,5 cm. Ltsz.: 2010.10.951. [9. tábla 14] 15. Kívül barna, szürke foltos, belül szürke, homokos, apró kavicsos, kívül simított felületű edény oldaltörödéke a váll indításával. H.: 6,5 cm, sz.: 6,4 cm. Ltsz.: 2010.10.952. [9. tábla 15] 16. Kívül barna, belül szürke, homokos, apró kavicsos, kívül simított edény oldaltörödékei (a 2010.10.952. töredékkel egy edény részét képezheték). H1.: 4 cm, sz1.: 4,5 cm, h2.: 2,8 cm, sz2.: 2,7 cm. Ltsz.: 2010.10.953. [9. tábla 16] 17. Szürke, barna foltos, homokos, samottos, simított

felületű korong, közepe mindkét oldalon kúpszerűen kialakított. Peremének egy része sérült. Kocsikerémodellként értelmezhető. Átm.: 4,5 cm, sz.: 3 cm. Ltsz.: 2010.10.1395. [10. tábla 1]

3.5. 110. objektum

Nagyobb méretű, kör alakú folttal jelentkező, alja felé enyhén szűkülő falú, ívelt aljú gödör. Betöltése agyagpöttyös barna humusz, benne edénytöredékek, állatcsontok és egy pattintott nyílhegy fekdtek [2. tábla 4]. Átm.: 120 cm, m.: 40 cm.

Leletanyag: 1. Vörös, barna foltos, homokos, apró kavicsos, vékony falú edény enyhén kihajló peremtöredéke. H.: 2 cm, sz.: 4,6 cm, pátm.: kb. 16 cm. Ltsz.: 2010.10.958. [10. tábla 2] 2. Sötétszürke, homokos, samottos, kívül simított, kónikus nyakú edény enyhén kihajló peremtöredéke. H.: 3,2 cm, sz.: 4,5 cm, pátm.: kb. 20 cm. Ltsz.: 2010.10.959. [10. tábla 3] 3. Sötétszürke, homokos edény sérült, lekerekített peremtöredéke. H.: 1,2 cm, sz.: 2,7 cm. Ltsz.: 2010.10.960. 4. Kívül barna, belül sötétszürke, réteges törésfelületű, homokos, samottos, apró kavicsos, közepes falvastagságú edény oldaltöredéke a szalagfűl indításával. H.: 5,4 cm, sz.: 4,3 cm. Ltsz.: 2010.10.961. [10. tábla 4] 5. Barna, fekete törésfelületű, homokos, samottos edény keskeny szalagfűltöredéke. H.: 1,9 cm, sz.: 2,2 cm. Ltsz.: 2010.10.962. 6. Kívül sötétszürke, belül barna, szürke és vörös foltos, homokos, samottos, vastag falú, kívül simított edény oldaltöredéke. H.: 6,6 cm, sz.: 4,9 cm. Ltsz.: 2010.10.963. [10. tábla 5] 7. Kívül sötétszürke, barna foltos, belül szürke, homokos, samottos, vékony falú, kívül simított edény oldaltöredéke. H.: 4,5 cm, sz.: 4,4 cm. Ltsz.: 2010.10.964. [10. tábla 6] 8. Szürke, fekete törésfelületű, homokos, samottos, közepes falvastagságú, kívül simított edény oldaltöredéke a váll indításával. H.: 4,5 cm, sz.: 5 cm. Ltsz.: 2010.10.965. [10. tábla 7] 9. Szürke, barna foltos, fekete törésfelületű, homokos, vékony falú, kívül simított edény oldaltöredéke. H.: 2,8 cm, sz.: 4,4 cm. Ltsz.: 2010.10.966. [10. tábla 8] 10. Kívül világos, belül sötétszürke, homokos, apró kavicsos, vékony falú, kívül simított edény oldaltöredéke. H.: 3,1 cm, sz.: 3,5 cm. Ltsz.: 2010.10.967. [10. tábla 9] 11. Kívül barna, szürke foltos, belül sötétszürke, homokos edény oldaltöredéke. H.: 2 cm, sz.: 3 cm. Ltsz.: 2010.10.968. [10. tábla 10] 12. Kívül világos, belül sötétszürke, homokos, apró kavicsos, vékony falú, kívül-belül simított edény oldaltöredéke. H.: 4,7 cm, sz.: 3,9 cm. Ltsz.: 2010.10.969. [10. tábla 11] 13. Barna, szürke foltos, sötét törésfelületű, homokos, samottos, simított edény oldaltöredéke. H.: 3,5 cm, sz.: 4,2 cm. Ltsz.: 2010.10.970. [10. tábla 12] 14. Kívül vörös, szürke foltos, belül sötétszürke, homokos, közepes falvastagságú, belül simított, kívül a hastörés felett simított, alatta vízszintesen durvított edény oldaltöredéke. H.: 5,2 cm, sz.: 6 cm. Ltsz.: 2010.10.971. [10. tábla 13] 15. Kívül vörös, belül barna, homokos, samottos, közepes falvastagságú, kívül durvított (fröcskölt) edény oldaltöredéke. H.: 5,6 cm, sz.: 9,8 cm. Ltsz.: 2010.10.972. [10. tábla 14] 16. Kívül barna, belül szürke, fekete törésfelületű, homokos, apró kavicsos, vékony falú, kívül-belül simított edény oldaltöredéke. H.: 3 cm, sz.: 3 cm. Ltsz.: 2010.10.973. [10. tábla 15] 17. Kívül barna, belül sötétszürke, réteges törésfelületű, homokos, samottos, közepes falvastagságú, durvított edény oldaltöredéke. H.: 6,7 cm, sz.: 9 cm. Ltsz.: 2010.10.974. [10. tábla 16] 18. Barna, fekete törésfelületű, homokos, samottos, durvított (fröcskölt) edény oldaltöredéke. H.: 2,9 cm, sz.: 4 cm. Ltsz.: 2010.10.975. [10. tábla 17] 19. Szürke, barna foltos, fekete törésfelületű, homokos, apró kavicsos, vastag falú edény fenéktöredéke. H.: 1,3 cm, sz.: 3,5 cm. Ltsz.: 2010.10.976. [10. tábla 18] 20. Szürke, barna foltos, homokos, samottos, közepes falvastagságú edény fenéktöredéke. H.: 1,6 cm, sz.: 2,4 cm. Ltsz.: 2010.10.977. [10. tábla 19] 21. Kívül barna, szürke foltos, belül sötétszürke, sötét törésfelületű, homokos, samottos, durva edény enyhén profilált fenéktöredéke. H.: 2,3 cm, sz.: 3,1 cm. Ltsz.: 2010.10.978. [10. tábla 20] 22. Lapos, bifaciális megmunkálású, sötétbarna radiolaritból pattintott, háromszög alakú, szögletes szárú, lapos nyílhegy. Csúcsa és egyik szára letört. H.: 2,6 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: 2010.10.1671. [10. tábla 21]

4. A kerámia általános jellemzői

A feltárt leletanyag legnagyobb részét kerámiatöredékek alkotják, melyek túlnyomó része sötét, a szürke és a barna különböző árnyalataiban jelenik meg. Viszonylag nagy számban kerültek elő egyenetlenül égetett, kívül barna, belül szürke és foltos darabok. Kevés, oxigéndúsabb égetéssel előállított vörösesbarna töredék is megtalálható.

A kerámiák többsége homokos és samottos, esetenként homokos és apró kavicsos anyagú. A tisztán homokos anyagú darabok szinte kivétel nélkül vékony falú, jól eldolgozott, simított felületű töredékek.

A kerámiaanyagban egyaránt jelen vannak a finomabb és a durvább felületű töredékek is. A jól eldolgozott, sokszor simított felületű darabok a legtöbb esetben vékony falúak, többségük bögrékhez és korsókhoz tartozhatott, de hasonló tál- és kisebb méretű fazéktöredékek is előkerültek. Valamivel kisebb számban jelennek meg a durvább felületű, fazekakhoz és tárolóedényekhez, esetenként tálakhoz tartozó töredékek. A durva felületű kerámiatöredékek között megjelennek a szándékosan, fröcskölt agyaggal durvított darabok is.

5. A leletanyag értékelése

Az előkerült leletanyag három nagy tipológiai csoportba sorolható: fazekak/tárolóedények, tálak és bögrék/korsók.

5.1. Fazekak, tárolóedények⁹

A leletanyag jelentős részét a fazekakhoz és tárolóedényekhez tartozó perem- és oldaltöredékek alkotják. A töredékes állapot miatt a tárgyak pontos típushoz kötése sok esetben nem lehetséges, olykor a perem- és a nyakkiképzés alapján viszont elvégezhető. Az objektumokban kivétel nélkül lekerekített peremű darabok kerültek elő, ez a kialakítás jellemző a Makó-kultúra edényeire.¹⁰

Kiseb arányban előfordulnak íveltebb nyakú, kihajló peremű töredékek [4. tábla 9; 8. tábla 1]. A kónikus vagy hengeres nyakú típusok a korszak jellemző fazekai,¹¹ a homokbánya területén több ilyen töredéket találtak. Ezek kivétel nélkül enyhén kihajló peremű darabok [3. tábla 7; 4. tábla 2; 8. tábla 8–9; 10. tábla 3]. Az enyhén kihajló perem a Makó-kultúra elterjedési területének keleti felére jellemző, szemben a nyugati területeken megszokott erősen kihajló peremkiképzéssel.¹² A hengeres nyakú, öblös vállú tárolóedények [5. tábla 4] elterjedtek a kora bronzkorban, a késő Vučedol-, Somogyvár–Vinkovci- és Nyírség-kultúrában is megjelennek.¹³ Egy tölcséres nyakú, kissé megvastagított peremű típus [3. tábla 6] is képviselteti magát az anyagban, profilja alapján a Kulcsár XIII/1a típushoz hasonló, más alföldi lelőhelyeken is előfordul.¹⁴

A dorozsmai lelőhelyen hiányoznak a kifelé háromszög alakban megvastagított – gyakran bevagdalt – peremű fazekak, ami nem meglepő, mivel a Makó-kultúra többi Csongrád-Csanád vármegyei együttesében sem jelennek meg, s úgy általában a keleti területeken sem,¹⁵ Budapest környékén és a kultúra nyugati elterjedési területén viszont gyakori forma.¹⁶ A keleti részeken az ujjbenyomkodásokkal tagolt peremek fordulnak elő sűrűbben,¹⁷ viszont a homokbánya területéről ilyenek sem ismertek.

⁹ A két edényformát együtt tárgyalom, mivel a töredékes állapot miatt nehéz eldönteni, hogy nagyobb méretű fazekakhoz vagy tárolóedényekhez tartoztak-e.

¹⁰ KULCSÁR 2009, 142.

¹¹ CSÁNYI 1996, 54.

¹² KULCSÁR 2009, 141–142.

¹³ KULCSÁR 2009, 155; KULCSÁR 2009, Fig. 35.

¹⁴ KULCSÁR 2009, Fig. 33. XIII/1a.

¹⁵ TÓTH 2001, 127.

¹⁶ TÓTH 2001, 127.

¹⁷ KULCSÁR 2009, 143.

A lelőhelyen előkerült egy peremtöredék a perem alól induló szalagfűl indításával [9. tábla 3]. Sajnos a töredékesség miatt nem dönthető el, hogy a nyak kialakítása milyen volt, viszont ismertek hasonló tölcséres nyakú,¹⁸ illetve ívelt nyakú, egyfűlű fazekak,¹⁹ ezek alapján talán kisebb fazék részét képezhette, de hasonló tárolóedény-formák is ismertek a kultúrában.²⁰

Több olyan oldaltöredék is előkerült, melyek falvastagságuk és durvított, sok esetben fröcskölt felületük alapján ebbe a csoportba sorolhatók [3. tábla 3; 4. tábla 3–4; 6. tábla 7, 17; 7. tábla 3; 8. tábla 3; 10. tábla 14, 16]. A durvított, fröcskölt felület általános a Makó-kultúrában, de nem kultúrspecifikus, széles körben elterjedt a Kárpát-medencében a kora bronzkor 1–2. fázisában.²¹ A falvastagság és a durva felület alapján egy-egy aljtöredék [4. tábla 8; 7. tábla 14] szintén ezekhez az edényekhez köthető.

A különböző elrendezésű és kialakítású plasztikus bordák a Makó-edények gyakori elemei, három bordadíszes edénytöredék a dorozsmai homokbánya területéről is ismert. Az egyik egy vastagabb falú edény oldaltöredéke, melyen két vízszintesen elhelyezett borda indítása látható [6. tábla 9].²² Valószínűleg egy nagyobb méretű fazék, illetve tárolóedény részét képezhette a falvastagság és a profil alapján.²³

5.2. Tálak

A kora bronzkor időszakában a Kárpát-medencében élő késő Vučedol-, Makó- és Somogyvár–Vinkovci-kultúrák fazekasságának jellegzetes darabjai a belső díszes talpas tálak.²⁴ A Makó-kultúra egész elterjedési területén megtalálható ez a típus, a szórt hamvas temetkezések meghatározó melléklete és a telepeken is megjelenik.²⁵ A főbb különbségeket a díszítőmotívumok stílusa és elhelyezkedése jelenti, ugyanis vannak csak belül díszített tálak, de előfordul a peremdíszítés is, sőt olykor a külső oldalon, de még a talpon is feltűnnek.²⁶ Magyarország területén a Makó-kultúrához sorolható tálak zömmel belül díszítettek.²⁷

A legerjedtebb minták esetében belül a perem és az alj körül vízszintes vonal fut körbe, a köztük lévő területet háromszögek, ritkábban félköríves mezők osztják négy egyenlő részre, így alakul ki a csillagminta.²⁸ Ezeket a mezőket sraffozott háromszögek, rombuszok töltik ki, így jön létre a sakktáblaminta,²⁹ amely a kiskundorozsmai homokbánya területén előkerült peremtöredéken is látható [5. tábla 1]. Az oldaltöredéket szabályosan növekvő és szabálytalan V alakú bekarcolások díszítik [5. tábla 2], hasonló díszítés a

¹⁸ CSÁNYI 1996, XV. tábla 1.

¹⁹ KULCSÁR 2009, Fig. 31. X/2a.

²⁰ KULCSÁR 2009, 149.

²¹ NÉMETHI–DANI 2001, 113–114.

²² A töredékesség miatt nem dönthető el, hogy eredetileg is csak kettő vagy esetleg több bordadísz volt-e.

²³ A vállon hármass vízszintes bordadíszsel ellátott tárolóedény ismert Kál–Legelő III. lelőhelyről, viszont az ilyen bordák vállon való elhelyezése nem túl gyakori Makó-környezetben (KULCSÁR–SZABÓ 2000, 36, Fig. 5).

²⁴ KULCSÁR 1999, 115.

²⁵ KULCSÁR 1999, 120; KULCSÁR 2009, 122.

²⁶ KULCSÁR 2009, 128.

²⁷ KULCSÁR 1999, 121; KULCSÁR 2009, 128.

²⁸ KULCSÁR 1999, 121; KULCSÁR 2009, 128.

²⁹ KULCSÁR 2009, Fig. 27.

Budapest–Aranyhegyi-úti példányon látható.³⁰ A Makó-közösségek e díszítéseket rendszerint tüzdelt, vékonyan és durvábban bekarcolt vonalmintákból és beszúrt pontsormintákból alakították ki, általános a minták mésszel való kitöltése.³¹ A jelen lelőhelyen talált két töredéken is megfigyelhető a mészbetét nyoma.

Az anyagban más típusú táltöredékek is megjelennek, melyek szintén jellegzetesek a Makó-kultúrában. Előkerült egy fordított csonka kúpos testű, behúzott nyakú, kihajlós peremű tál töredéke, melynek vállvonalán egy bütyökdisz is látható [4. tábla 1]. Egy aljtöredék szintén a fordított csonka kúpos testű tálakhoz sorolható [7. tábla 1]. E típus sekélyebb és mélyebb változatai a kultúra egész elterjedési területén megjelennek, a forma a Makó-kultúra egyik vezérelétének tekinthető.³²

A bikónikus testű tálak szintén nagy változatosságot mutatnak, leggyakrabban a rövid nyakú, bikónikus forma jelenik meg. Bár a díszítések ritkának számítanak, az ide sorolható tálak vállát több esetben ellátták félhold alakú bordával, ritkábban hármassal.³³ Lelelőhelyünkről is ismert egy hármassal díszített oldaltöredék [9. tábla 5], amely profilja és párhuzamai alapján az előző típusú tálak körébe sorolható.³⁴ Mellette megjelenik egy díszítetlen oldaltöredék is [3. tábla 5], mely formája alapján szintén ide tehető.³⁵ Egy nagyobb méretű oldaltöredék [6. tábla 1] talán hasonló típusú, nagyobb méretű, mélyebb tál része lehetett. Az ilyen töredékek esetében nehéz pontosan meghatározni, hogy nagyobb, mélyebb tál vagy esetleg fazék részét képezték-e.³⁶

5.3. Bögrék, korsók³⁷

A leletanyagban viszonylag nagy számban szerepelnek bögrékhez és korsókhoz tartozó perem- és oldaltöredékek,³⁸ több esetben találtak vékonyabb falú, simított [6. tábla 2, 15; 7. tábla 12], ritkán durvább [7. tábla 10] felületű töredékeket, melyek öblösödő testű bögrékhez kapcsolhatók. A forma általános a kora bronzkorban, és nem túl gyakran, de a Makó-kultúrában is megjelenik.³⁹

³⁰ KALICZ-SCHREIBER 1994, Abb. 2, 2a. A Makó-kultúra Szarvas–Bolza kastély és Debrecen–Bellegelő 266. lelőhelyén kerültek még elő V alakú motívumokkal díszített tálak, elrendezésük azonban nem hasonlít a dorozsmai homokbánya területén talált példányéhoz. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra lengyeli és kaposújlak–várdombi lelőhelyén viszont kerültek elő hasonló elrendezésű motívumok, illetve a Somogyvár–Ada csoport zentai példánya is ide sorolható (KULCSÁR 2009, Fig. 59. 7, Fig. 60. 7, Fig. 61. 2). Fontos hangsúlyozni, hogy Szarvas–Bolza kastély és Debrecen–Bellegelő 266. tálja a Makó-kultúra korai fázisára tehető (KULCSÁR 1999, 122).

³¹ KULCSÁR 1999, 122.

³² CSÁNYI 1996, 55; KULCSÁR 2009, 107.

³³ KULCSÁR 2009, 105.

³⁴ Jánosszállás–Katonaparton kerültek elő egy hasonló hármassal díszített edény restaurálható töredékei. KÜRTI 1974, 32. Az Aranyhegyi úti településről is ismert hasonló töredék (KALICZ-SCHREIBER 1994, Abb. 10. 16).

³⁵ KULCSÁR 2009, Fig. 23. VII/20.

³⁶ KULCSÁR 2009, 116. A mély tálak egyes típusai, mint a Makó–Vöröskereszten és Hódmezővásárhely–Solt-Palén előkerült darabok, elsősorban a Dél-Alföldről ismertek (KULCSÁR 2009, 118). Jó párhuzamaik Somogyvár–Vinkovci-kultúrából is ismertek (KULCSÁR 2009, 106).

³⁷ A korsókat és bögréket is együtt tárgyalom, mert sok esetben nem dönthető el, hogy a töredékek melyik csoportba sorolhatók.

³⁸ A kisebb méretű edények (kb. 4–10 cm) a bögrék csoportjába tartoznak, a Makó-kultúrához köthető magasabb korsók rokonságot mutatnak a Somogyvár–Vinkovci-kultúra hasonló edényeivel, ezért nem sorolhatók a kultúra alapformái közé (KULCSÁR 2009, 91).

³⁹ TÓTH 2001, 123.

A Makó-kultúrában a bögrék – alacsony számuk ellenére – számos formában jelentkeznek, a fő típusokon belül is nagy a változatosság. Az egyik alapformát a zömök, bikónikus testű, lekerekített vállú típus jelenti.⁴⁰ A dorozsmai lelőhelyen e típushoz sorolható töredékek is előkerültek [3. tábla 2, 11; 6. tábla 3; 9. tábla 6, 10; 10. tábla 13]. Magasabb, bikónikus testű korsó töredékei is ismertek [5. tábla 11], s ebbe a csoportba sorolható még két oldaltöredék, melyeken a váll indítása is megfigyelhető [9. tábla 15; 10. tábla 7]. Egyes perem- és aljtöredékek [5. tábla 3, 6; 7. tábla 16] a falvastagság és méret alapján talán szintén a bögrékhez sorolhatók. A két vékony falú, nagyobb méretű, simított oldaltöredék [3. tábla 1; 8. tábla 2] a korsók, esetleg a kisebb méretű fazekak csoportjába tartozhat.

Egy vékonyabb falú oldaltöredéken két rövid, függőleges borda látható [8. tábla 10].⁴¹ A töredékes állapot miatt az edényforma meghatározása problémás, viszont a profil és a rövid függőleges bordadíszek alapján felmerülhet egy nagyobb méretű korsó lehetősége, de akár vékonyabb falú fazékhoz is tartozhatott.

6. Kiemelkedő jelentőségű leletek

6.1. Hengeres testű palack

A 102. objektumból előkerült egy felfelé szűkülő, hengeres testű palack töredéke [4. tábla 10]. A perem alatt apró fülekkel ellátott palack a Somogyvár–Vinkovci-kultúra jellegzetes edényformája, Bóna István már a Somogyvár-típusú leletek vizsgálatakor vezérleletként határozta meg ezt a típust.⁴² Vannak nyújtottabb és alacsonyabb testű változataik, a Dél-Dunántúlon díszített példányok is előkerültek.⁴³

A forma nagy területen terjedt el, Alsó-Ausztriától Délnyugat-Romániáig, Közép-Szerbiáig feltűnik,⁴⁴ már a Vučedol-kultúra leletanyagában is megjelenik,⁴⁵ s a Somogyvár–Vinkovci-kultúrában válik igazán népszerűvé.⁴⁶ Feltűnik egyes Proto-Nagyrévhez sorolt telltelepüléseken (Gerjen–Váradpuszta, Dunaföldvár–Kálvária, Sióagárd–Gencs)⁴⁷ és a Harangedény-kultúra településén (Budapest–Csepel-Hollandi út)⁴⁸ is felbukkan. A Makó-kultúrához köthető emléanyagban is feltűnik: Kunpeszér–Sinai-hegyen tártak fel olyan, Makó-kultúrához sorolható temetkezést, melyből hengeres testű palack is előkerült.⁴⁹ Iváncsa–Lapos kora bronzkori településrészletén egy késő Makó-kora Nagyrev-leleteket is tartalmazó gödörben találtak hasonlót.⁵⁰ A Makó-kultúra más településéről jelen tudásom szerint nem ismert ilyen – hitelesen meghatározható – edénytípus.

⁴⁰ KULCSÁR 2009, 92.

⁴¹ A töredék a díszek mellett tört el, így nem lehet eldönteni, hogy eredetileg kettő vagy több bordadisz volt-e.

⁴² BÓNA 1965, 48.

⁴³ KULCSÁR 2009, 296.

⁴⁴ KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1999, 88.

⁴⁵ DIMITRIJEVIĆ 1977–1978, 48, Abb. 7. 2–3.

⁴⁶ KULCSÁR 2009, 296.

⁴⁷ SZABÓ 1992, XXXVIII. 9, 11–14, LXXVII. 3. Legújabbban Keszi Tamás foglalta össze a Proto-Nagyrévvel kapcsolatos problémákat, s ezek alapján sorolta a késő Makó-kultúrába a fent említett lelőhelyeket is (KESZI 2020, 133–143).

⁴⁸ KALICZ-SCHREIBER 1975, Abb. 3. 4.

⁴⁹ HORVÁTH 1988, 18–19.

⁵⁰ KESZI 2020, 114.

6.2. Nyílhegy

A 110. objektumból előkerült egy radiolaritból pattintott, bifaciális megmunkálású, háromszögletű, lapos nyílhegy [10. tábla 21].⁵¹ Hasonlók már a középső réz korban, a Bodrogkeresztúr-kultúrában is megjelentek és a késő rézkori Baden-kultúra anyagában is felbukkannak, nem túl nagy számban.⁵² Magyarország területén a kora bronz korban először a Harangedény-kultúrában tűnnek fel hasonló tárgyak,⁵³ sírjaikból és településeikről ismertek a legnagyobb számban, de egykorú, illetve továbbélő formaként a Nagyrév-kultúrában is megjelennek.⁵⁴ A harangedények, réztörök, csuklólvédők és csontgombok mellett a nyílhegyek is jellegzetes, gyakori mellékletei a Harangedény-kultúra temetkezéseinek.⁵⁵

A dorozsmai nyílhegy tudomásom szerint az egyetlen közölt nyílhegy a Makó-kultúrából, viszont Keszi Tamás megemlíti, hogy az iváncsai településen is került elő egy példány, amely egyelőre közöletlen.⁵⁶

6.3. Kocsikerékmodell

A 107. objektumban egy kocsikerékmodellt is találtak [10. tábla 1]. Hasonlók már a réz korban is megjelentek, többek között a késő rézkori Boleráz/Baden-kultúra Balatonöszöd–Temetői-dűlő lelőhelyén.⁵⁷ A Vučedol-kultúrából is ismertek ilyen modellek, ahogy a Somogyvár–Vinkovci-kultúrában is megjelennek, nagyobb számban, mint a Makó-kultúrában.⁵⁸ Kalicz Nándor a Makó-kultúra domonyi településéről közölt egy kerékmodellként értelmezhető leletet,⁵⁹ ezen kívül – tudomásom szerint – csak a kameníni (Kéménd, Szlovákia) lelőhelyről ismert hasonló, a Makó-kultúrához köthető kocsikerékmodell.⁶⁰ Ilyenek a Nyírség-kultúrában is előfordulnak,⁶¹ a bronzkori modellek száma jóval nagyobb, mint a rézkoriaké, valamennyi korai és középső bronzkori kultúrában megtalálhatók.⁶²

⁵¹ Nem túl nagy számban, de ismertek a kultúrából kisebb méretű pattintott kőeszközök, egy részük mecseki radiolaritból készült (KULCSÁR 2009, 167). Csongrád–Sertéstelepről (TÓTH 2001, 125, 19. kép 3.) és Hódmezővásárhely–Barci-rétről (KULCSÁR 1997, 22, VII. 7.) került elő ilyen eszköz, a nyersanyagaik fontos dunántúli kapcsolatokra utalnak (TÓTH 2001, 125; KULCSÁR 1997, 56. 36. jegyzet).

⁵² HORVÁTH 2009, 414.

⁵³ HORVÁTH 2009, 414.

⁵⁴ KALICZ-SCHREIBER 1984a, 141.

⁵⁵ KALICZ-SCHREIBER 1984a, 137.

⁵⁶ KESZI 2020, 208, 600. jegyzet.

⁵⁷ HORVÁTH 2010, 122, 4. kép 1–3.

⁵⁸ KULCSÁR 2009, 340, 176.

⁵⁹ KALICZ 1968, Taf. VI. 2.

⁶⁰ NEVIZÁNSKY 2001, 24. Obr. 3.

⁶¹ DANI 1999, 7. tábla 11, 8. tábla 10.

⁶² BONDÁR 2011, 53.

7. Településszerkezet és életmód

A dorozsmai lelőhelyen öt objektumból kerültek elő biztosan kora bronzkorra tehető leletek. A feltárt jelenségek gödrök voltak, hitelesen hozzájuk köthető épület maradványa nem került elő.

A gödrök a legtipikusabb elemei a Makó-telepeknek, általában ovális vagy kör alakú folttal jelentkeznek és nem túl mélyek,⁶³ e lelőhelyen is hasonlókat tártak fel. Eredetileg tárolásra/agyag kinyerésre szolgálhattak, majd eredeti funkciójuk elvesztése után hulladékgyűjtőként használhatták őket. Az objektumok az északi domb területének északnyugati részén helyezkedtek el, jól elkülönülve, általában több tíz méterre egymástól.

A nagy felületű feltárások előtt a Makó-telepeket jórészt csak néhány – nagy felületen szórványosan jelentkező – gödör képviselte.⁶⁴ Általánosan elfogadott vélemény volt, hogy ezek a kevés objektumos, szórványos jellegű lelőhelyek, melyek nem utalnak intenzív megtelepedésre, átmeneti szálláshelyek voltak és a kultúra közösségeinek nagyállattartó életmódjával hozhatók kapcsolatba.⁶⁵ Mára már azonban árnyaltabb kép bontakozott ki, a nagyobb területet érintő feltárások bebizonyították, hogy a néhány gödrös szálláshelyek mellett több objektumos települések is léteztek.⁶⁶ A népesség egy-egy területen – valószínűleg a kedvező környezet hatására – hosszabb ideig tartózkodott,⁶⁷ vagyis számolnunk kell a kultúra intenzívebb településeivel is.⁶⁸

A kultúra települései egyes régiókban sűrűbben jelentkeznek,⁶⁹ így az Alföld délkeleti részén is.⁷⁰ Csongrád-Csanád vármegyében a Makó-lelőhelyek a Tisza és Maros magaspartjain, valamint az egykori erek mentén sűrűsödnek.⁷¹ A nagyfelületű feltárások előtt a Makó-népesség Csongrád-Csanád vármegyei települései – Csongrád–Vidresziget kivételével – is azokat az általános jellemzőket mutatták, mint a kultúra más telepei: nagy felületen is csak kevés, szórványosan jelentkező objektum.⁷² Ezt a képet először a Csongrád–Sertéstelepen, Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. lelőhelyen és –Subasán végzett feltárások árnyalták.⁷³

⁶³ KULCSÁR 2009, 58.

⁶⁴ CSÁNYI 1996, 53; SZATHMÁRI 1999b, 141.

⁶⁵ ECSEDY 1995, 18; CSÁNYI 1996, 56.

⁶⁶ TÓTH 2003, 66–67.

⁶⁷ SZATHMÁRI 1999b, 143.

⁶⁸ TÓTH 2004, 79. Jelenleg Budapest–Kőérberek a legintenzívebb Makó-település, 150 kora bronzkori objektummal (KULCSÁR 2009, 37). A sorban a második Csengele–Fecskés a maga 70 objektumával (BALOGH–TÜRK 2004, 199). Hasonlóan fontos részlet került feltárrásra Berettyóújfalun–Nagy Bócs-dűlőn, az akkori legnagyobb objektumszámú (56 telepobjektum és négy hamvasztásos sír), ráadásul korai Makó-települést rejtett (DANI–KISJUHÁSZ 2013, 671).

⁶⁹ Ez részben a kutatottságot is tükrözheti.

⁷⁰ KULCSÁR 2009, 70.

⁷¹ KULCSÁR 1997, 38. A fontosabb Csongrád-Csanád vármegyei települések, településrészletek: Csongrád–Saroktanya (GAZDAPUSZTAI 1966); Jánosszállás–Katonapart (KÜRTI 1974); Csongrád–Vidresziget (SZÉNÁSZKY 1987–1988); Hódmezővásárhely–Barci-rét (KULCSÁR 1997); Csongrád–Sertéstelepe (TÓTH 2001; TÓTH 2004); Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. (TÓTH 2004); Szeged–Kiskundorozsma–Subasa (TÓTH 2004); Csengele–Fecskés (BALOGH–TÜRK 2004, 199); Óföldéak–Ürmös (SZEVEÉNYI et al. 2017).

⁷² KULCSÁR 1997, 38.

⁷³ Később pedig a csengelei település (BALOGH–TÜRK 2004, 199).

Az említett településrészeket viszonylag nagy számban kerültek elő telepjelenségek, így vizsgálhatóvá vált a kultúrára jellemző településszerkezet. A jelenségek elhelyezkedése laza, hosszan elnyúló szerkezetre utalt, a gödrök kisebb-nagyobb csoportokat alkottak, egymástól jelentős távolságra (20–50 m) helyezkedtek el, közöttük üres terek voltak.⁷⁴ Az elkülönülő gödrök valószínűleg olyan lakóházakhoz és egyéb épületekhez tartoztak, melyek az „üres” területeken álltak. Ezek feltehetően könnyűszerkezetes, fából, nádból emelt épületek lehettek, melyek nyomai régészetiileg nehezen megfoghatók.⁷⁵

Épületekre utaló nyomokat kevés esetben sikerült megfigyelni. Csongrád–Vidreszigeten egy nagyméretű (7×37 m), cölöpszerkezetes házat tártak fel,⁷⁶ hasonlóan nagy (13×19 m), észak–dél irányú Salgótarján–Pécskő-pusztáról ismert.⁷⁷ Abda–Hármasok lelőhelyen szintén egy észak–dél irányú, de kisebb méretű (5×15 m) építmény maradványai kerültek elő.⁷⁸

A hosszan elnyúló, laza szerkezet jelentősen megnehezíti a telepek teljes feltárását, viszont sok esetben magyarázatot ad arra, hogy miért ismerünk annyi szórványosan jelentkező, kevés objektumos lelőhelyet.⁷⁹ A települések vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy a közölt objektumok nagy része véletlenül, kisebb földmunkák következtében került elő, melyek során nem volt lehetőség a tágabb környezet kutatására. Az objektumok elhelyezkedése esetenként arra enged következtetni, hogy a telep tovább folytatódik egy-egy irányba, ez akár a dorozsmai település esetében is felmerülhet. A gödrök a feltárt terület északnyugati részén kerültek elő, ezért nem zárható ki, hogy távolabb, északi és/vagy nyugati irányban további jelenségek is lehetnek.

Mint már utaltam rá, sokáig általánosan elfogadott vélemény volt, hogy a kultúra életmódja a nagyállattartáson alapulhatott, de mára már úgy tűnik, hogy régióként jelentős eltérések lehettek a változatos földrajzi viszonyok következtében.⁸⁰ A jelenlegi adatok szerint a legtöbb lelőhelyen valóban a szarvasmarha-maradványok száma volt domináns.⁸¹ Ezek közül kiemelkedik Balatonkenese–Kapunvári út 7. és Üllő 5., ahol a Makó-telepekhez képest nagyobb számú csontanyag került elő, előbbinél a csontok mintegy 70%-a,⁸² utóbbinál 90%-a volt szarvasmarha.⁸³ Berettyóújfalú–Nagy Bócs-dűlőn⁸⁴ és Tiszalúc–Sarkadon⁸⁵ is nagyobb számban kerültek elő szarvasmarhákhoz tartozó csontok. A Dunántúlon

⁷⁴ TÓTH 2003, 67.

⁷⁵ CSÁNYI 1966, 56; TÓTH 2003, 67.

⁷⁶ KALICZ 1984, XXIII. tábla 1.

⁷⁷ GALL–TANKÓ 2007, 114. A nagyméretű, három oszlopos épületből jellegtelen kerámiatöredékek kerültek elő, melyek nem feltétlenül alkalmasak pontos besorolásra (HORVÁTH 2017, 416).

⁷⁸ FIGLER 1994, 21. Földbemélyített épületekre is vannak példák, ezeket Nyergesújfalú–József-pusztán és Budakeszi–Szőlőskerten is sikerült megfigyelni (KULCSÁR 2009, 63).

⁷⁹ TÓTH 2004, 84.

⁸⁰ TÓTH 2001, 129; KULCSÁR 2009, 67.

⁸¹ Ez elmondható az egyes kisalföldi lelőhelyekről, ilyen Abda–Hármasok, Táp–Borbapuszta, Mosonszentmiklós–Gyepföldek és –Pálmajor (KULCSÁR 2009, Fig. 9).

⁸² PATAI 2002, 45.

⁸³ KÖRÖSI 2005, 138. Üllővel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy bár a 24 objektum mindegyikében – egy kivétellel – szarvasmarha-dominancia volt, mégis egy objektum felelős a magas összértékért, melyben az összes szarvasmarhacsont 73%-a volt. Legalább 14 egyed maradványait tárták fel itt, anatómiai sorrendben, több rétegben (KÖRÖSI 2005, 138).

⁸⁴ Itt is fontos megjegyezni, hogy a nagy részük egy rétegzett objektumból került elő (DANI et al. 2006, 14).

⁸⁵ SZATHMÁRI 1999a, 60.

kimutathatóvá vált, hogy bár a déli részeken is gyakori volt a szarvasmarha, nagyobb jelentőséget az északi területek felé haladva kapott.⁸⁶

Csongrád–Sertéstelep szintén a nagy állatmaradvánnyal bíró Makó-telepek közé tartozik,⁸⁷ itt azonban juh/kecskedominanciát sikerült kimutatni: a csontok mintegy 60%-át tették ki. A szarvasmarhákhoz tartozó maradványok nagyjából fele ilyen arányban kerültek elő, és sertéscsontokból volt a legkevesebb.⁸⁸ Kompolt–Kistéren sertésdominancia volt megfigyelhető, ami önmagában letelepült életformára enged következtetni, viszont a csontanyag és az objektumok alacsony száma miatt óvatosan kell kezelni az eredményeket.⁸⁹

A dorozsmai objektumokból összesen 84 darab rossz megtartású állatcsont került elő, melyek közül 70-et lehetett faj- vagy alcsaládszinten meghatározni.⁹⁰ Az említett lelőhelyek többségénél a szarvasmarhacsontok nagyobb aránya bontakozott ki, de ez nem általános jelenség. Jelen lelőhelyen a kiskérődzők maradványai domináltak: 56 csont sorolható ebbe a csoportba, szarvasmarhára 9, sertésre pedig csupán csak 6 darab utal [11. tábla 5]. A rossz megtartás miatt az egyedek fizikai jellemzése nem volt lehetséges.

A kecske/juhcsontok legalább négy egyedhez tartozhattak, kettő már kifejlett példány volt, egy pedig még 6–8 hónapos kora előtt pusztult el. Két töredéken, melyek a 102. objektumból kerültek elő, égésnyomok fedezhetők fel, egy lábközépcsonton pedig vágásnyomokat sikerült megfigyelni.

A szarvasmarhacsontok legalább két egyedhez tartoztak, az egyik kifejlett példány volt. Kiemelt fontosságú az a szarvasmarha-állcsontpár, amelyik a kifejlett egyedhez tartozott, ugyanis mindkét darab bőrpuhítóként határozható meg [11. tábla 1–4].⁹¹ A csontok rossz megtartása nehezítette a vizsgálatot, ennek ellenére mindkét eszközön azonos használati nyomokat sikerült azonosítani. Drasztikus kopások figyelhetők meg az utolsó nagyörló utáni peremen, a csontok oldalai is jelentősen felfényeződtek a folyamatos használat miatt.⁹² Szarvasmarhaállcsontból készült bőrpuhítók ismertek a Kárpát-medence kora bronzkorából, feltűnik a Makó- emlékek között és a Haragedény-kultúrában is.⁹³

A sertésmaradványok fiatal egyed(ek)hez tartozhattak, ez a tendencia a kis mennyiség ellenére is szépen jelzi, hogy nem volt másodlagos hasznosításuk, húsfogyasztás céljából tartották őket. Ló- és kutya csontok, illetve vadállatokhoz tartozó maradványok nem voltak az anyagban, így a vadászat és halászat szerepéről nem rendelkezünk információkkal.

Az archaeozoológiai eredmények alapján a dorozsmai lelőhely, sokkal kisebb léptékben ugyan, de közel áll a Csongrád–Sertéstelepen feltárult képhez, a kiskérődzők dominanciája

⁸⁶ GÁL–KULCSÁR 2012, 3. ábra. Kaposújlak–Várdombon a szarvasmarha mellett jelentősebb számban jelent meg a kecske/juh, a sertés és a vadászott állatok is. Paks–Gyapán a szarvasmarha-maradványok már kétszeres mennyiségben fordultak elő, további lelőhelyek alapján úgy tűnik, hogy észak és kelet felé haladva a szarvasmarha, illetve a kecske/juhcsontok aránya nő, a sertés és a vadászott állatok aránya csökken (GÁL–KULCSÁR 2012, 208–212).

⁸⁷ A csontok jelentős részét e lelőhelyen is egy rétegzett objektum rejtette (TÓTH 2001, 130).

⁸⁸ TÓTH 2001, 130.

⁸⁹ BARTOSIEWICZ 1999, 324.

⁹⁰ Hálás köszönettel tartozom Daróczy-Szabó Mártának a meghatározásokért, a táblázatért és a fotókért.

⁹¹ Ilyen – lóállapcsontokból készített – bőrpuhítók először Kazahsztán területén jelentek meg a kora bronzkorban (SOAFER–BENDER JØRGENSEN–CHOYKE 2013, 483).

⁹² Az eszközöket akkor dobhatták ki, mikor a csontok már kettétörték az intenzív használat következtében.

⁹³ A középső bronzkortól kezdve már kiskérődzők állcsontjait is felhasználták (SOAFER–BENDER JØRGENSEN–CHOYKE 2013, 483).

mutatható ki, emellett kisebb mértékben megjelenik a szarvasmarha és a sertés is, lócsontok egyik lelőhelyről sem kerültek elő és a vadászat, halászat szerepéről sincs információ.⁹⁴

8. Kulturális kapcsolatok és kronológia

A bemutatott kerámiaanyag és a település szerkezete is egyértelműen bizonyítja, hogy a leletgyűttes és a településrészlet a Makó-kultúra hagyatéka. Vannak azonban olyan különleges leletek, melyek a szomszédos kultúrák irányába mutatnak, elsősorban ilyen a Somogyvár–Vinkovci-kultúra vezérletének tekinthető palack töredéke és a háromszögletű nyílhegy, amely a kora bronzkorban a Harangedény-kultúrával jelenik meg a Kárpát-medencében.

A Makó-kultúra kései fázisát erős Somogyvár–Vinkovci-hatás jellemzi,⁹⁵ településeiken és sírjaikban is gyakran megjelennek olyan edénytípusok, elsősorban korsók és bögrék, melyek a Somogyvár–Vinkovci-kapcsolatokat tükrözik.⁹⁶ A Dunántúlon egyértelműen kimutathatók a kapcsolatok a két kultúra között, számos kevert leletgyűttes ismert, melyek mindkét kultúra jellegzetességeit hordozzák,⁹⁷ de az újabb és újabb kutatások során a keleti területeken is intenzív kapcsolatok rajzolódnak ki. Battonya–Aradi-útról⁹⁸ és Tiszakürtről⁹⁹ osztott fülű korsó töredékei kerültek elő,¹⁰⁰ Battonya–Georgievics-tanyáról¹⁰¹ és Szeghalomról¹⁰² is ismertek déli jellegű ivóedény-töredékek, csak hogy néhány fontos példát említsék. Ritkábban más jellegzetes Somogyvár–Vinkovci-típusok is napvilágra kerülnek, Kunpešzerről hasonló hengeres testű palack ismert,¹⁰³ újabban pedig Iváncsáról is közöltek töredékeket,¹⁰⁴ emellett több példa van Somogyvár–Vinkovci-jellegű aszimmetrikus fülű edényekre is.¹⁰⁵ A belső díszes tálak a Makó-kultúra egész időszakában megtalálhatók, a kései, Somogyvár–Vinkovci-hatású fázisában is, sőt a hitelesen feltárt darabok zöme a kései időszakból, sokszor az említett Somogyvár–Vinkovci-eredetű tárgyakkal együtt kerülnek elő.¹⁰⁶ Ezek alapján úgy tűnik, a díszítések kialakításában is fellelhetők különbségek: míg a koraiak

⁹⁴ Két vadállathoz tartozó csont került elő a csongrádi lelőhelyen. A dorozsmai lelőhelyen nem, Sertéstelepen viszont találtak kutyamaradványokat, valamint kagylókat. Halcsontok egyik lelőhelyről sem ismertek, a vízjárások közelsége ellenére sem (TÓTH 2001, 130).

⁹⁵ KALICZ-SCHREIBER 1984b, 33; KULCSÁR 1999, 122; KULCSÁR 2009, 173.

⁹⁶ KULCSÁR 2009, 174.

⁹⁷ Az ilyen kevert együttesek többségénél nincs lehetőség hiteles kulturális hozzárendelésre, egy-egy együttest teljesen eltérően is értékelhetnek a szakemberek (KALICZ-SCHREIBER 1994, 42).

⁹⁸ SZÉNÁSZKY 1987–1988, 5. kép 1.

⁹⁹ CSÁNYI 1996, 31.

¹⁰⁰ Az osztott fül kialakítás kifejezetten Somogyvár–Vinkovci-jelleg (CSÁNYI 1996, 55).

¹⁰¹ BONDÁR–MATUZ–SZABÓ 1998, 18.

¹⁰² SZÉNÁSZKY 1987–1988, 152, 8. kép 2.

¹⁰³ HORVÁTH 1988, 18–19.

¹⁰⁴ KESZI 2020, 114.

¹⁰⁵ A tárgy típus a Kárpát-medence kora bronzkorának időszakából elsősorban a késő Vučedolból és Somogyvár–Vinkovci-kultúrából ismert, azonban megjelenik a Makó-kultúrában is, s kisebb számban a Harangedény- és a kora Nagyrév-kultúra idején is megvan (KALICZ-SCHREIBER 1991, 13–14). A Makó-kultúrában megjelenő Vučedol-jellegű darabok a korai időszakra, a Somogyvár–Vinkovci-jellegűek a kései időszakra tehetők (KULCSÁR 2009, 102).

¹⁰⁶ KULCSÁR 1999, 116–122.

gondosabb, jellemzően tűzdelt technikával készültek,¹⁰⁷ a kései tálak elnagyolt, durvábban vagy vékonyabban karcolt díszítésekkel rendelkeznek.¹⁰⁸

A Makó-kultúra hatása a megjelenő Harangedény-kultúra közösségeinek életében vitathatatlan,¹⁰⁹ a kulturális átalakulásban játszott szerepe viszont nem teljesen tisztázott.¹¹⁰ Sokáig úgy tűnt, hogy a Harangedény-kultúra Budapest területén a kora bronzkor második fázisától követi a Makó-kultúrát, s a kora Nagyrév-kultúrával egyidős.¹¹¹ A Szigetszentmiklós–Üdülősoron feltárt telep és temetőrészlet alapján elterjedt feltételezés volt, hogy a nyugatról érkezők megjelenése a Makó-kultúra végére tehető.¹¹² Az újabb kutatások és abszolút keltezési módszerek alapján mindez módosulni látszik, s a Harangedény-közösségek hosszabb élettartama rajzolódik ki. Szigetszentmiklós–Felső Ūrge-hegyi dűlőről, a Harangedény-kultúra települését és temetőjét is napvilágra hozó lelőhelyről származó radiokarbon-adatok szerint 2500–2200 BC között voltak jelen.¹¹³ Anyagi kultúrájukban számos helyi vonás fedezhető fel,¹¹⁴ emellett a temetkezési rítusuk is szorosan kapcsolódik a helyi hagyományokhoz.¹¹⁵ A két kultúra közötti kapcsolatok kétirányúak voltak, olykor Makó-lelőhelyeken is megjelennek a Harangedény-kultúra jellegzetes tárgyai, így van példa harangedény-töredékekre Budapest–Kőérberekéről,¹¹⁶ valamint Iváncsa–Laposról is került elő egy töredék.¹¹⁷ A T peremű tálakat Makó-környezetben két iváncsai darab képviseli.¹¹⁸

A Makó-kultúra kései fázisára tehát a Somogyvár–Vinkovci-kultúra erőteljes hatása jellemző, ez elsősorban az ivóedények nagyobb arányú megjelenésében nyilvánul meg.¹¹⁹ A Szeged, Kiskundorozsma–IV. homokbánya kora bronzkori objektumaiból több, különböző korszokhoz, bögréhez sorolható töredék, ráadásul egy idegen környezetben ritkábban megjelenő hengeres testű palack részlete is előkerült, az említettek fényében ezek a Somogyvár–Vinkovci-kultúra hatását reprezentálják.

A belső díszes tálak töredékei önmagukban nem alkalmasak arra, hogy a lelőhelyet keltezzék, viszont a töredékek díszítéseinek kialakítása, a V alakú motívum és annak elrendezése jól illeszkedik a korszok, bögrék és a palack nyomán feltételezhető kései fázisba. A peremtöredék a Makó-kultúrára jellemző sakktablamintát hordozza magán,¹²⁰ amely vékonyan bekarcolt vonalakból épül fel. A másik darabon rendkívül elnagyolt, durván bekarcolt díszítés figyelhető meg. A V alakú motívumok hasonló elrendezése a szintén késő Makó-fázisba tartozó Budapest–Aranyhegyi úton talált temetkezéséből ismert, emellett

¹⁰⁷ Ritkán mélyen vésett díszítések is jelentkeznek (KULCSÁR 2009, 138).

¹⁰⁸ KULCSÁR 2009, 138.

¹⁰⁹ KALICZ-SCHREIBER 1997, 185.

¹¹⁰ KULCSÁR 2009, 177–178.

¹¹¹ KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 84–85.

¹¹² A leletanyag egy része összefüggést mutat a Somogyvár–Vinkovci- és Makó-kultúrával, egy része viszont már a kora Nagyrév-kultúra felé mutat (ÉNDRÓDI 1992, 100).

¹¹³ PATAY 2013, Fig. 19.

¹¹⁴ KALICZ-SCHREIBER 1997, 185.

¹¹⁵ KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 88.

¹¹⁶ HORVÁTH et al. 2005, 149.

¹¹⁷ KESZI 2020, 114.

¹¹⁸ KESZI 2020, 104. A közlő további hasonló peremtöredékeket is említ a közöletlen Harangedény-elemek között (KESZI 2020, 208, 600. jegyzet).

¹¹⁹ KALICZ-SCHREIBER 1984b, 33; KULCSÁR 2009, Fig. 19, 173–174.

¹²⁰ KULCSÁR 2009, Fig. 29.

Somogyvár–Vinkovci-környezetben, illetve az Ada-csoporthoz sorolt zentai tálon jelenik meg.¹²¹

A nyílhegynek tudomásom szerint jelenleg nincs közölt párhuzama a Makó-kultúrában, csupán az iváncsai lelőhelyről említenek egy Harangedény-kultúra irányába mutató nyílhegyet. A típus a Harangedény-kultúrával jelenik meg, s a kulturális kapcsolatok révén Makó-együttesben is feltűnik. Azon Makó-lelőhelyeket, ahol a Harangedény-kultúra emblemikus elemei megjelennek, a kora bronzkor második fázisának elejére kelteznek, így az iváncsai telep esetében¹²² és Budapest–Kőérberék előzetes közlésénél is.¹²³

Az ivóedények magas száma, a hengeres testű palack, a belső díszes tálak díszítési technikája, az oldaltörödéken megjelenő V alakú motívum és ezek párhuzamai, valamint a Harangedény-kultúra közösségeivel kibontakozó kapcsolatok alapján a kora bronzkori település(részlet) biztonsággal keltezhető a Makó-kultúra kései fázisába. A kapcsolatok alapján a kora bronzkor első fázisának végére, a többi hasonló lelőhely kronológiai besorolása alapján akár a második fázis elejére tehető, de az alacsony objektumszám miatt ez utóbbi nem jelenthető ki biztonsággal.

9. Összegzés

A Szeged, Kiskundorozsma–IV. homokbánya területén feltárt kora bronzkori lelőhely a leletek és a település szerkezete alapján a Makó-kultúrához sorolható. A leletanyag döntő többségét kerámiatörödékek alkotják, melyek másodlagosan hulladékgyűjtőként funkcionáló objektumokból kerültek elő. Nagy számban szerepelnek a házi kerámiákhoz tartozó törödékek, de finomabb kidolgozású, vékony falú bögrékhez és korsókhoz tartozó darabok is megjelennek. Ezek nem tartoznak a Makó-alapformák közé, a kései együttesekben jelennek meg és a Somogyvár–Vinkovci-kultúra edényformáival mutatnak szoros hasonlóságot.

A Makó-kultúra jellegzetes belső díszes táljait két, különböző edényhez tartozó töredék képviseli lelőhelyünkön. Kerékmodellek a Makó-kultúra hagyatékában nagyon kis számban jelennek meg, most a dorozsmai modell bővíti a csapatot. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra jellegzetes hengeres testű palackja is megjelent a lelőhelyünkön. Amellett, hogy a Makó kései fázisára keltezi a leletet, újabb bizonyítékot szolgáltat a késő Makó-közösségek kulturális kapcsolataira.

A Harangedény-kultúra felé mutató nyílhegy a Somogyvár–Vinkovci-hatásokkal együtt a kultúra kései időszakára helyezi a lelőhelyet. A leletanyag összetétele alapján a kora bronzkor első fázisának végére, talán a második fázis elejére tehető, ez utóbbi meghatározás óvatosan kezelendő a lelőhely méretéből és a leletanyag mennyiségéből adódóan.

¹²¹ KULCSÁR 2009, Fig. 59. 7, Fig. 60. 7, Fig. 61. 2.

¹²² KESZI 2020, 124.

¹²³ HORVÁTH et al. 2005, 149. Más területeken is kimutatható a kultúra kora bronzkor második szakaszának elején való továbbélése, ilyen Délnyugat-Szlovákia területe (KALICZ–SCHREIBER 1994, 42), illetve ilyen Észak-Magyarország is, amit az Oszlár–Nyárfaszögön feltárt Nyírség-import bizonyít (KOÓS 1999, 107–108).

IRODALOM

- BALOGH–TÜRK 2004 = Balogh Cs. – Türk A.: Csengele, Fecskés (Csongrád megye). *RKM* (2003) 2004, 199.
- BARTOSIEWICZ 1999 = Bartosiewicz L.: A lelőhely állatsontanyaga (archaeozoológia). In: *Kompolt–Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán (Kompolt–Kistér. A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site. Rescue excavation at the M3 Motorway)*. Szerk.: Petercsák T. – Szabó J. J. [Heves Megyei Régészeti Közlemények] Eger 1999, 279–338.
- BONDÁR–MATUZ–SZABÓ 1998 = Bondár M. – Matuz E. – Szabó J. J.: Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában. *MFME–StudArch* 4 (1998), 7–53.
- BONDÁR 2011 = Bondár M.: *Agyag kocsimodellek a Kárpát-medencéből (Kr. e. 3500–1500)*. Budapest 2011.
- BÓNA 1965 = Bóna, I.: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. *Alba Regia* 4–5:1963–1964 (1965), 17–63.
- CSÁNYI 1996 = Csányi M.: Újabb adat kelet-magyarországi kora bronzkorunkhoz (Telep-részlet Tiszakürt határában). *Tisicum* 9 (1996), 45–75.
- DANI 1999 = Dani J.: A kora bronzkori Nyírség-kultúra települései Polgár határában. *DMÉ* 1997–1998 (1999), 42–128.
- DANI et al. 2006 = Dani J. – Szilágyi K. A. – Szelekovszky M. – Czifra Sz. – Kisjuhász V.: Előzetes jelentés a Berettyóújfalú, Nagy-Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásról. *RKM* 2005 (2006), 5–27.
- DANI–KISJUHÁSZ 2013 = Dani, J. – Kisjuhász, V.: Bestattungen der Makó-Kultur in Berettyóújfalú, Nagy Bócs-dűlő. In: *Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on His 60 th birthday*. Eds.: Anders, A. – Kulcsár, G. [Ősrégészeti tanulmányok/Prehistoric Studies 1.] Budapest 2013, 671–692.
- DIMITRIJEVIĆ 1977–1978 = Dimitrijević, S.: Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau–Drau–Sawe. *VAMZ* 10–11 (1977–1978), 1–84.
- ECSEDY 1995 = Ecsedy I.: A bronzkor kezdete. In: *A bronzkor kincsei Magyarországon. Időszakos kiállítás katalógusa*. Szerk.: Maráz B. Pécs 1995, 14–18.
- ENDRÓDI 1992 = Endródi A.: A kora bronzkori harangedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 1. (Archaeological Researches on the Line of Motorway M0 1.)* Szerk.: Havassy P. – Selmeczi L. [BTM Műhely 5/1.] Budapest 1992, 83–200.
- FIGLER 1994 = Figler, A.: Die Fragen der Frühbronzezeit in Nordwest-Transdanubien. *ZM* 5 (1994), 21–38.
- GALL–TANKÓ 2007 = Gall S. – Tankó K.: Oszlopszerkezetes épület Salgótarján–Pécskőről. *Ősrégészeti Levelek* 8–9:2006–2007 (2007), 110–116.
- GAZDAPUSZTAI 1966 = Gazdapusztai Gy.: Korabronzkori lakótelep Csongrádon. *ArchÉrt* 93 (1966), 241–248.
- GÁL–KULCSÁR 2012 = Gál E. – Kulcsár G.: Változások a bronzkor kezdetén. A dél-dunántúli gazdálkodás jellege az állatsont leletek alapján. In: *Környezet–Ember–Kultúra. A*

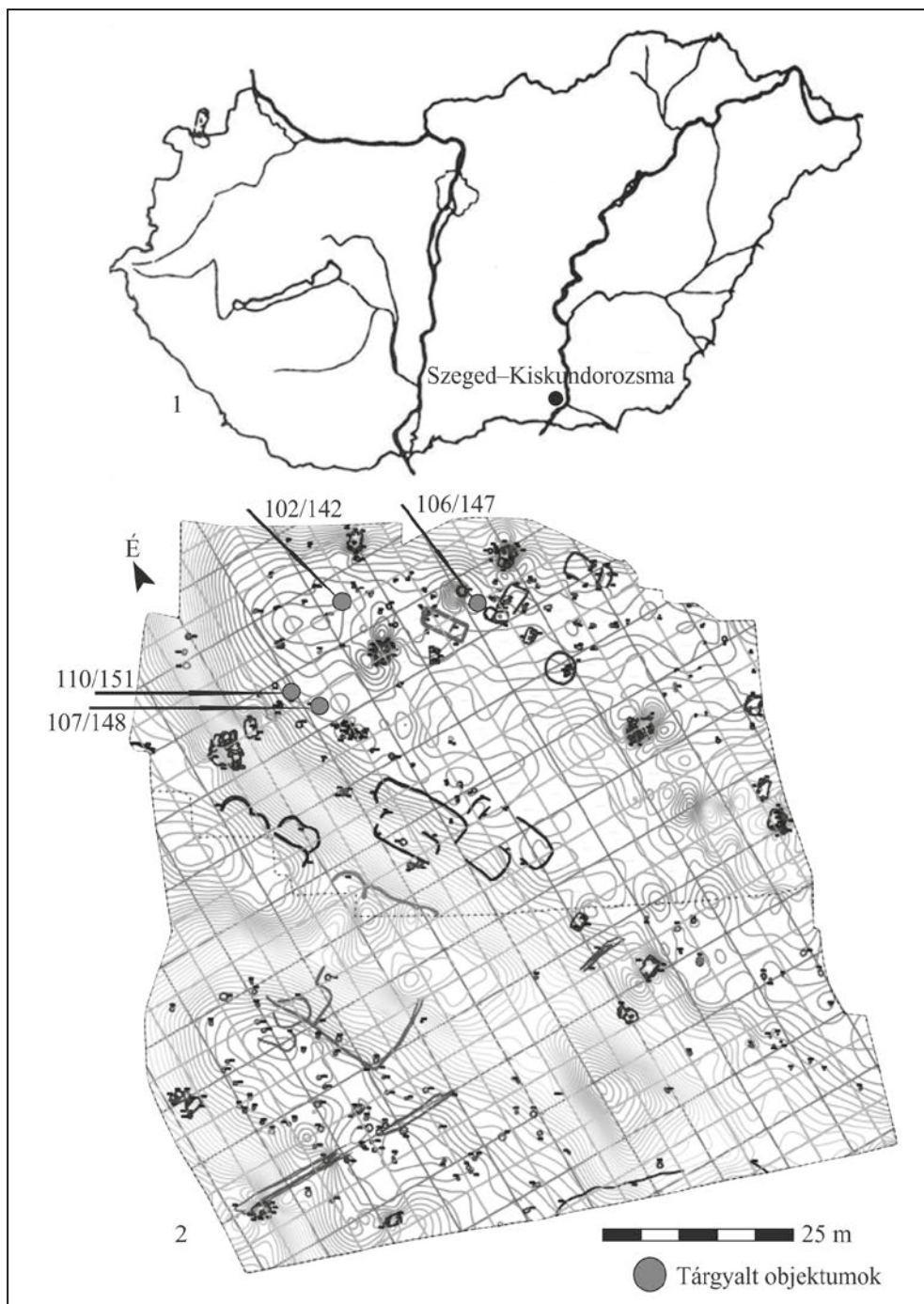
- természettudományok és a régészet párbeszéde*. Szerk.: Kreiter A. – Pető Á. – Tugya B. Budapest 2012, 207–214.
- HORVÁTH 1988 = Horváth A.: Őskor. In: *Elődeink a Duna–Tisza közén. A Kiskunság és környéke története a régészeti leletek tükrében*. Szerk.: H. Tóth E. Kecskemét 1988, 7–29.
- HORVÁTH et al. 2005 = Horváth L. A. – Korom A. – Terei Gy. – Szilas G. – Reményi L.: Előzetes jelentés az épülő Kőérberek, Tóváros–Lakópark területén folyó régészeti feltárásról (Budapest, XI. ker., Kőérberek, Tóváros–Lakópark). *Aquincumi Füzetek* 11 (2005), 137–167.
- HORVÁTH 2009 = Horváth T.: Pattintással készült eszközök kronológiai szerepe a kora- és középső bronzkor folyamán. *Tisicum* 19 (2009), 413–440.
- HORVÁTH 2010 = Horváth T.: A szárazföldi szállítás kezdete és hatása a Boleráz/Baden kultúrák életében. *JAMÉ* 52 (2010), 95–139.
- HORVÁTH 2017 = Horváth T.: Salgótarján–Pécs-kő: A nem(csak) badeni lelőhely. *Neograd* 40 (2017), 413–438.
- KALICZ 1968 = Kalicz N.: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. [ArchHung 45.] Budapest, 1968.
- KALICZ 1984 = Kalicz, N.: Die Makó-Kultur. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Hrsg.: Tasić, N. Beograd 1984, 93–108.
- KALICZ-SCHREIBER 1975 = Kalicz-Schreiber, R.: Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien. *ActaArchHung* 27 (1975), 287–296.
- KALICZ-SCHREIBER 1984a = Kalicz-Schreiber, R.: Komplex der Nagyrév Kultur. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Hrsg.: Tasić, N. Beograd 1984, 133–189.
- KALICZ-SCHREIBER 1984b = Kalicz-Schreiber R.: A kora bronzkor időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidékén. *BudRég* 26 (1984), 33–48.
- KALICZ-SCHREIBER 1991 = Kalicz-Schreiber R.: A Somogyvár–Vinkovci-kultúra dél-északi irányú közvetítő szerepe a korabronz korban. *BudRég* 28 (1991), 9–43.
- KALICZ-SCHREIBER 1994 = Kalicz-Schreiber, R.: Siedlungsfunde und ein Brandgrab der frühbronzezeitlichen Makó-kultur in Budapest. *ZM* 5 (1994), 39–59.
- KALICZ-SCHREIBER 1997 = Kalicz-Schreiber R.: Kora bronzkori temetkezések a Csepel-Szi- get keleti partján. *BudRég* 31 (1997), 177–197.
- KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999 = Kalicz-Schreiber R. – Kalicz N.: A Somogyvár–Vinkovci-kultúra és a Harangedény–Csepel-csoport Budapest kora bronzkorában. *Savaria* 24/3:1998–1999 (1999), 83–114.
- KESZI 2020 = Keszi T.: *A kora bronzkori makói és nagyrévi kultúra edénstílusainak változása. Az Ivánca-Laposi település*. Kézirat. PhD disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest 2020.
- KOÓS 1999 = Koós J.: Újabb adatok a kora bronzkori Makó-kultúra elterjedéséhez és időrendjéhez Északkelet-Magyarországon. *HOMÉ* 37 (1999), 103–128.
- KÖRÖSI 2005 = Körösi A.: The animal bones from the Early Bronze Age site at Üllő. *Comm-ArchHung* 2005, 138–142.
- KULCSÁR 1997 = Kulcsár G.: Adatok a Dél-Alföld kora bronzkori történetéhez (Hódmezővásárhely–Barci-rét kora bronzkori települése 1). In: *Látták Trója kapuit. Bronzkori*

- leletek a Közép-Tisza vidékéről.* Szerk.: Havassy P. [Gyulai Katalógusok 3.] Gyula 1997, 13–56.
- KULCSÁR 1999 = Kulcsár G.: Kora bronzkori belső díszes talpas tálak a Dunántúlon. *Savaria* 24/3:1998–1999 (1999), 115–139.
- KULCSÁR 2009 = Kulcsár G.: *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó–Kosihy–Čaka and the Somogyvár–Vinkovci cultures in Hungary.* [VAH 23.] Budapest 2009.
- KULCSÁR–SZABÓ 2000 = Kulcsár G. – Szabó J. Gy.: A kora bronzkori Makó–Kosihy–Čaka-kultúra temetkezései Kál-Legelő III. lelőhelyen (Heves megye). *Ősrégészeti Levelek* 2/2 (2000), 31–43.
- KÜRTI 1974 = Kürti B.: Újabb adatok a Dél-Alföld kora-bronzkorához. *MFME* 1971/2 (1974), 29–51.
- NÉMETHI–DANI 2001 = Némethi J. – Dani J.: Néhány kora bronzkori sír az Érmellékről (Románia) és a Nyírségből (Magyarország). Adalékok ÉK-Magyarország és ÉNy-Románia kora bronzkorához. *JAMÉ* 43 (2001), 95–126.
- NEVIZÁNSKY 2001 = Nevizánsky, G.: Príspevok k mladšiemu stupňu kultúry Makó(Kosihy)–Čaka na juhozápadnom Slovensku (Beitrag zur jüngeren Stufe der Makó(Kosihy)–Čaka-Kultur in der Südwestslowakei). *SIA* 49 (2001), 19–38.
- PATAY 2002 = Patay R.: Kora bronzkori leletek Balatonkeneséről (Early Bronze age finds from Balatonkenese). *VMMK* 22 (2002), 43–55.
- PATAY 2013 = Patay, R.: Bell Beaker Cemetery and Settlement at Szigetszentmiklós: First Results. In: *Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change at the Beginning of the Third Millennium BC.* Eds.: V. Heyd, V. – Kulcsár, G. – Szeverényi V. Budapest 2013, 287–317.
- SOAFER–BENDER JØRGENSEN–CHOYKE 2013 = Soafer, J. – Bender Jørgensen, L. – Choyke, A.: Craft production: Ceramics, Textiles, and Bone. In: Fokkens, H. – Harding, A.: *The Handbook of European Bronze Age.* Oxford 2013, 469–491.
- SZABÓ 1992 = Szabó G.: A Dunaföldvár–Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora. *WMMÉ* 17 (1992), 35–182.
- SZALONTAI 2014 = Szalontai Cs.: *A Maty-ér és a kapcsolódó vízrendszer szerepe és jelentősége Szeged környékének településtörténetében.* Kézirat. PhD disszertáció. Szegedi Tudományegyetem. Szeged 2014.
- SZATHMÁRI 1999a = Szathmári, I.: Beiträge zur frühbronzezeitlichen Geschichte von Nordostungarn. Siedlungsspuren der Makó- und Nyírség-Kultur in Tiszalúc–Sarkad (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). *JAMÉ* 41 (1999), 59–99.
- SZATHMÁRI 1999b = Szathmári I.: Adatok a kora bronzkori makói kultúra kérdéséhez. *Savaria* 24/3:1998–1999 (1999), 141–152.
- SZÉNÁSZKY 1987–1988 = Szénászkly J.: Kora bronzkori leletek Békés megyéből. *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988), 141–155.
- SZEVEÉNYI et al. 2017 = Szeverényi V. – Bede Á. – Czukor P. – Priskin A.: Kora bronzkori település Óföldaék–Ürmösön. In: *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged-országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok.* Szerk.: T. Gábor Sz. – Czukor P. Szeged 2017, 45–98.

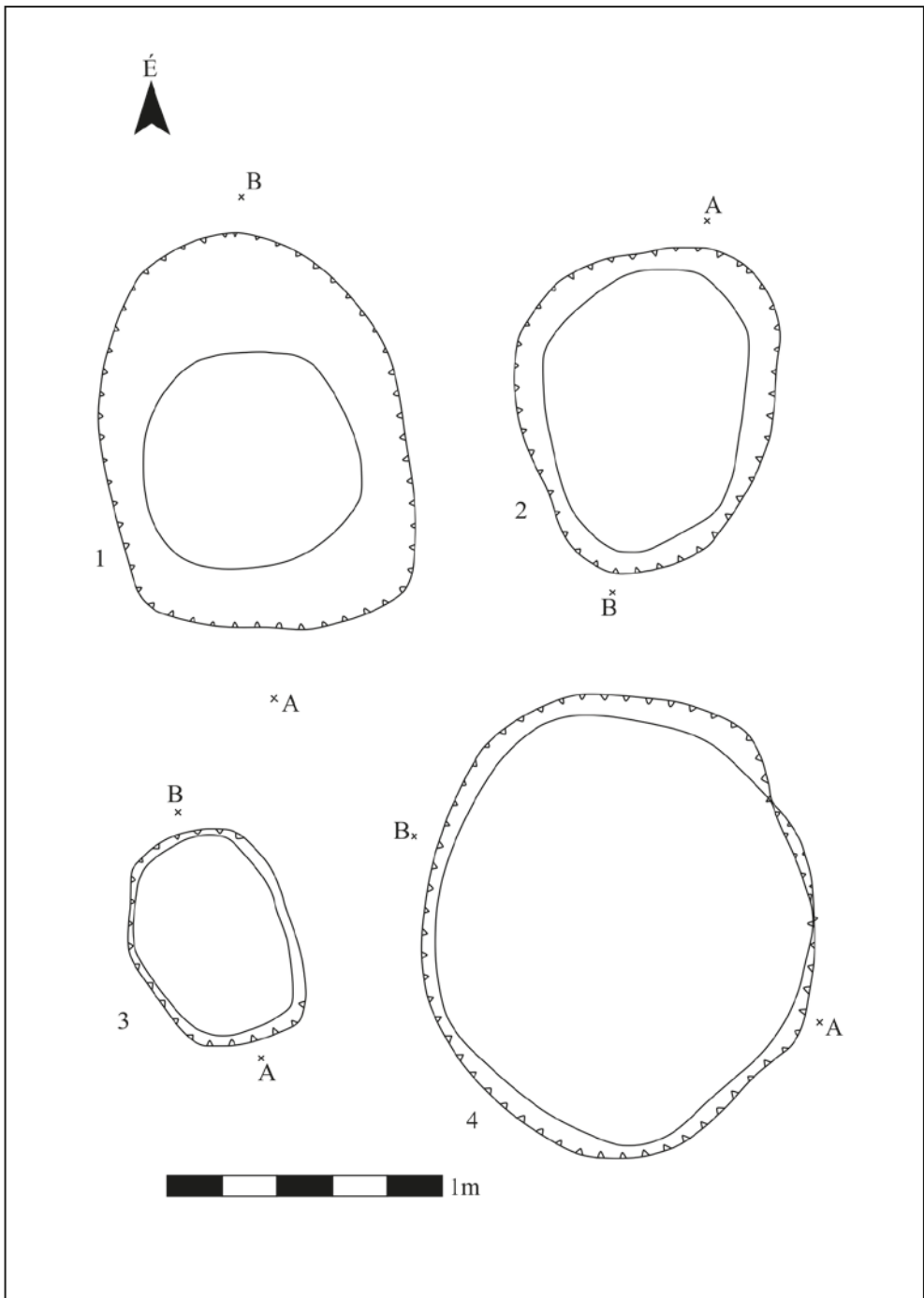
- TÓTH 2001 = Tóth K.: Kora bronzkori településrészlet Csongrád határában. *MFME–StudArch* 7 (2001), 115–160.
- TÓTH 2002 = Tóth K.: Kora bronzkori temetkezések Szeged-Kiskundorozsma határában. *MFME–StudArch* 8 (2002), 31–75.
- TÓTH 2003 = Tóth K.: A kora bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon. *JAMÉ* 45 (2003), 65–111.
- TÓTH 2004 = Tóth K.: A Makó–Kosihy–Čaka-kultúra településeiről. In: *ΜΩΜΟΣ 2. Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen 2000. november 6–8.* Szerk.: Dani J. – Hajdú Zs. – Nagy E. Gy. Debrecen 2004, 79–92.

An Early Bronze Age settlement in the outskirts of Kiskundorozsma

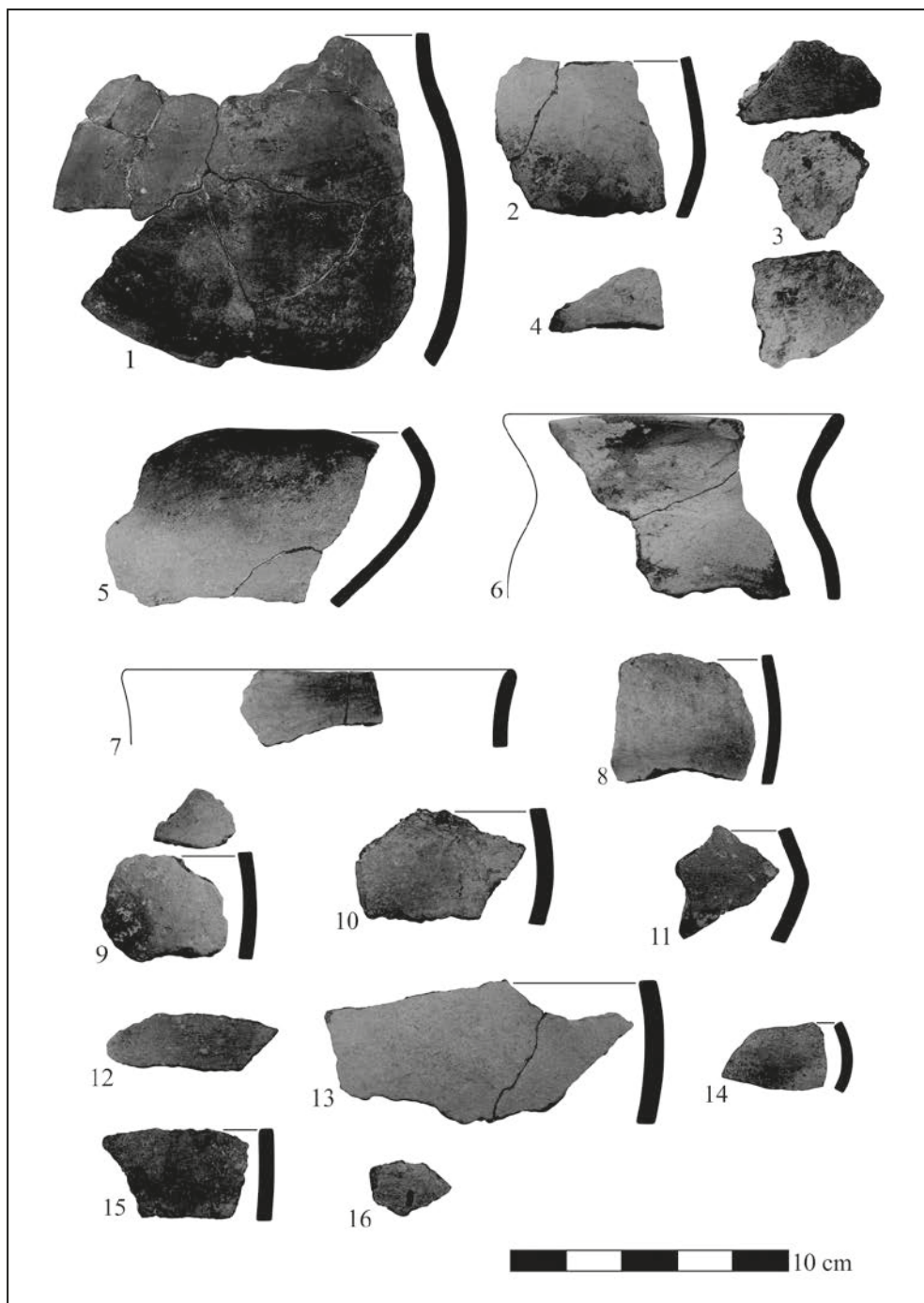
In this study, I analysed the material of the Early Bronze Age features excavated in the area of Szeged, Kiskundorozsma–Sandpit No. 4, which can be classified as a settlement of the Makó–Kosihy–Čaka culture. Several features were excavated at this site, which were suggested to date to the Early Bronze Age, however, in most of them there were only few small, damaged pottery fragments not suitable for a more precise identification. The datable finds fit well into the material culture of the Makó culture, best exemplified by the fragments of the interior decorated bowls, but there are also elements that show the influence of other cultures. As is typical of the settlements of the Makó culture, household pottery was also more common here, but the number of fragments belonging to jugs and mugs is also significant. The jugs and some types of mugs are not among the basic vessel shapes of the Makó culture, but show a close resemblance to the drinking vessels of the Somogyvár–Vinkovci culture. A fragment of a cylindrical flask has also been found, which is one of the hallmarks of the Somogyvár–Vinkovci culture, its appearance also shows the links between the two cultures. The Early Bronze Age settlement has also yielded a chipped stone arrowhead, which appears in the Carpathian Basin with the Bell Beaker culture. Results of the archaeozoological examination are presented in the chapter on settlement structure. At the end of the paper, I will focus on the cultural connections of the Makó culture, based on the site discussed.

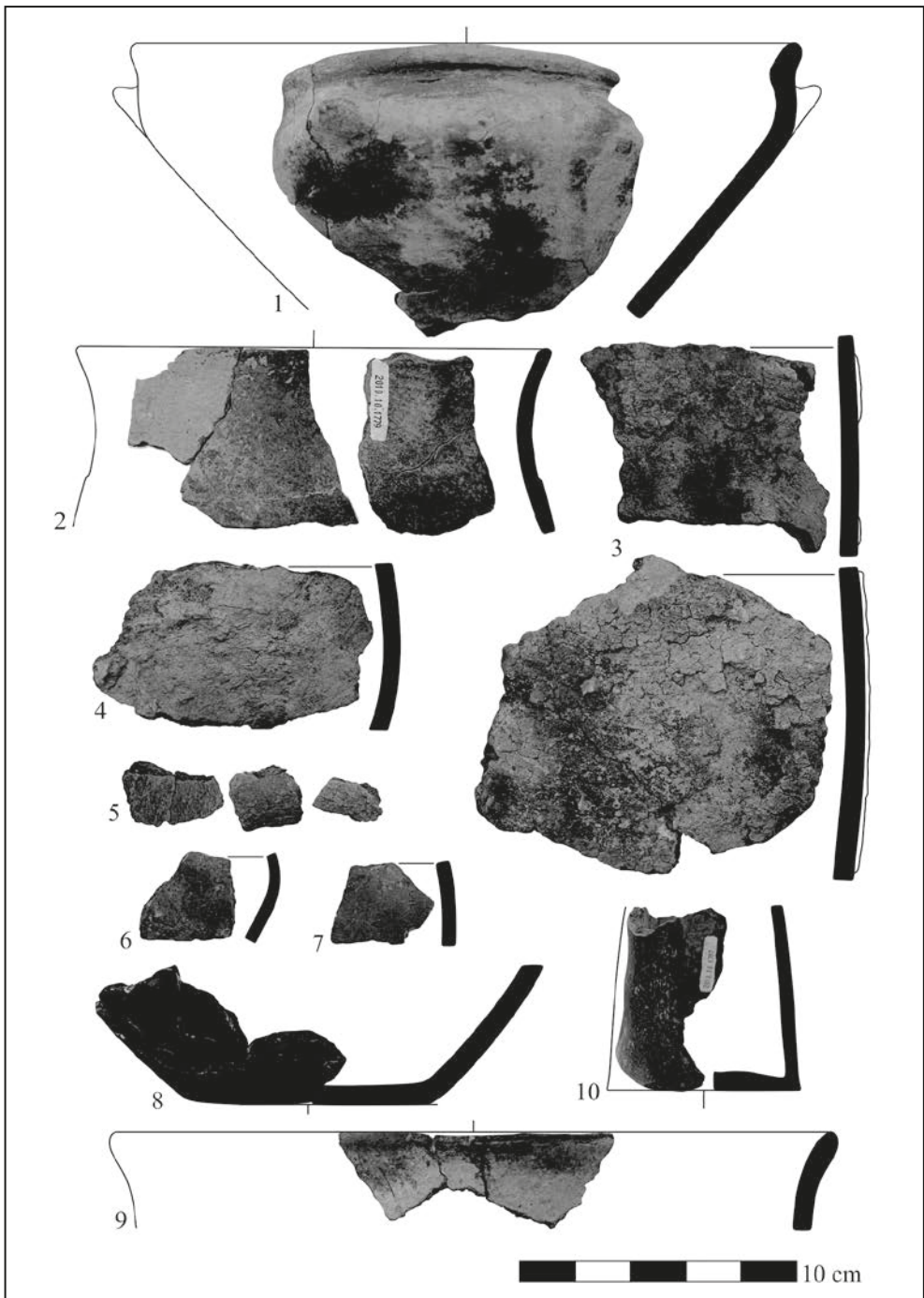
1. tábla: 1.: A lelőhely elhelyezkedése; 2.: A lelőhely összesítő térképe

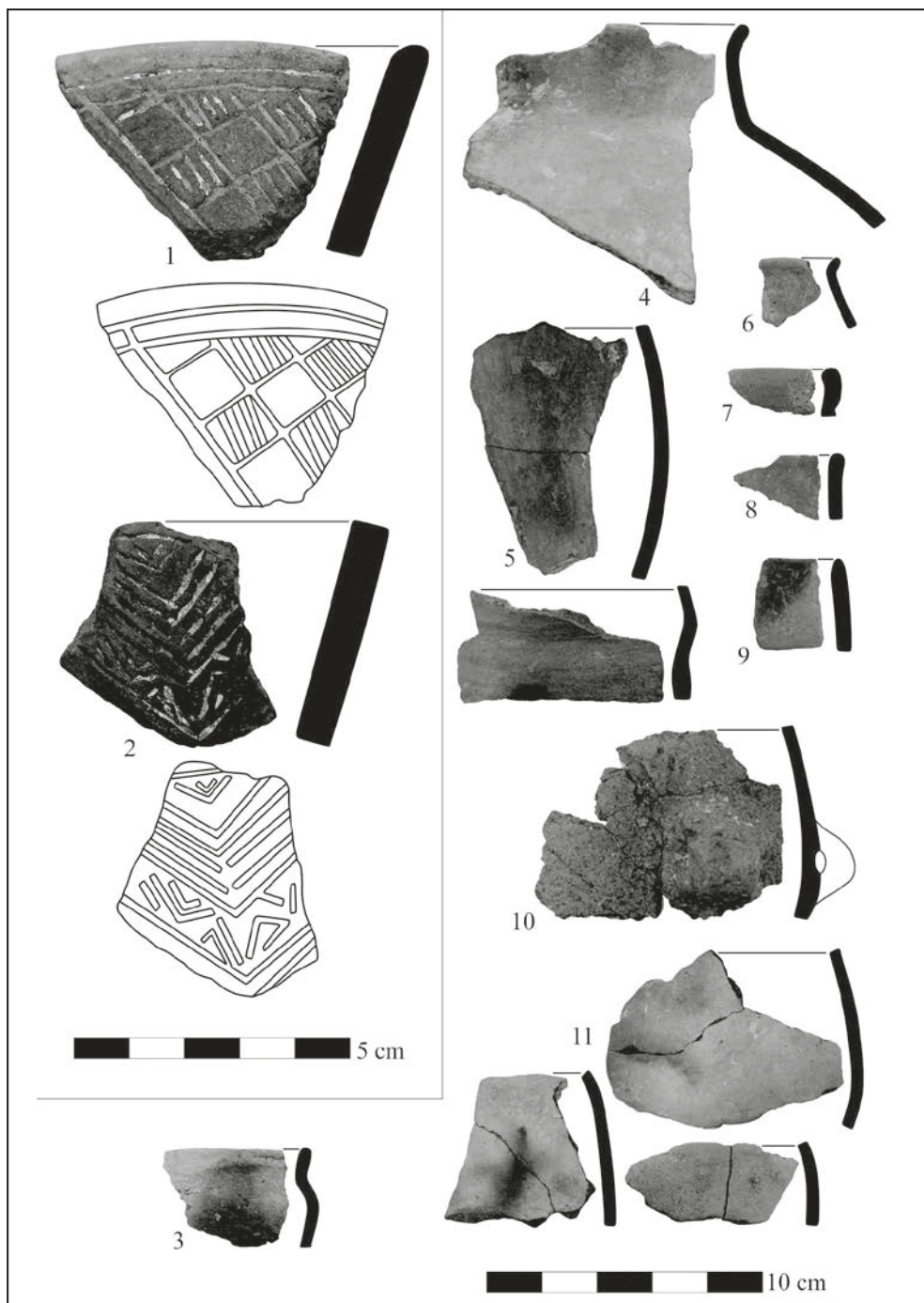
2. tábla: 1.: 102. obj.; 2.: 106. obj.; 3.: 107. obj.; 4.: 110. obj.

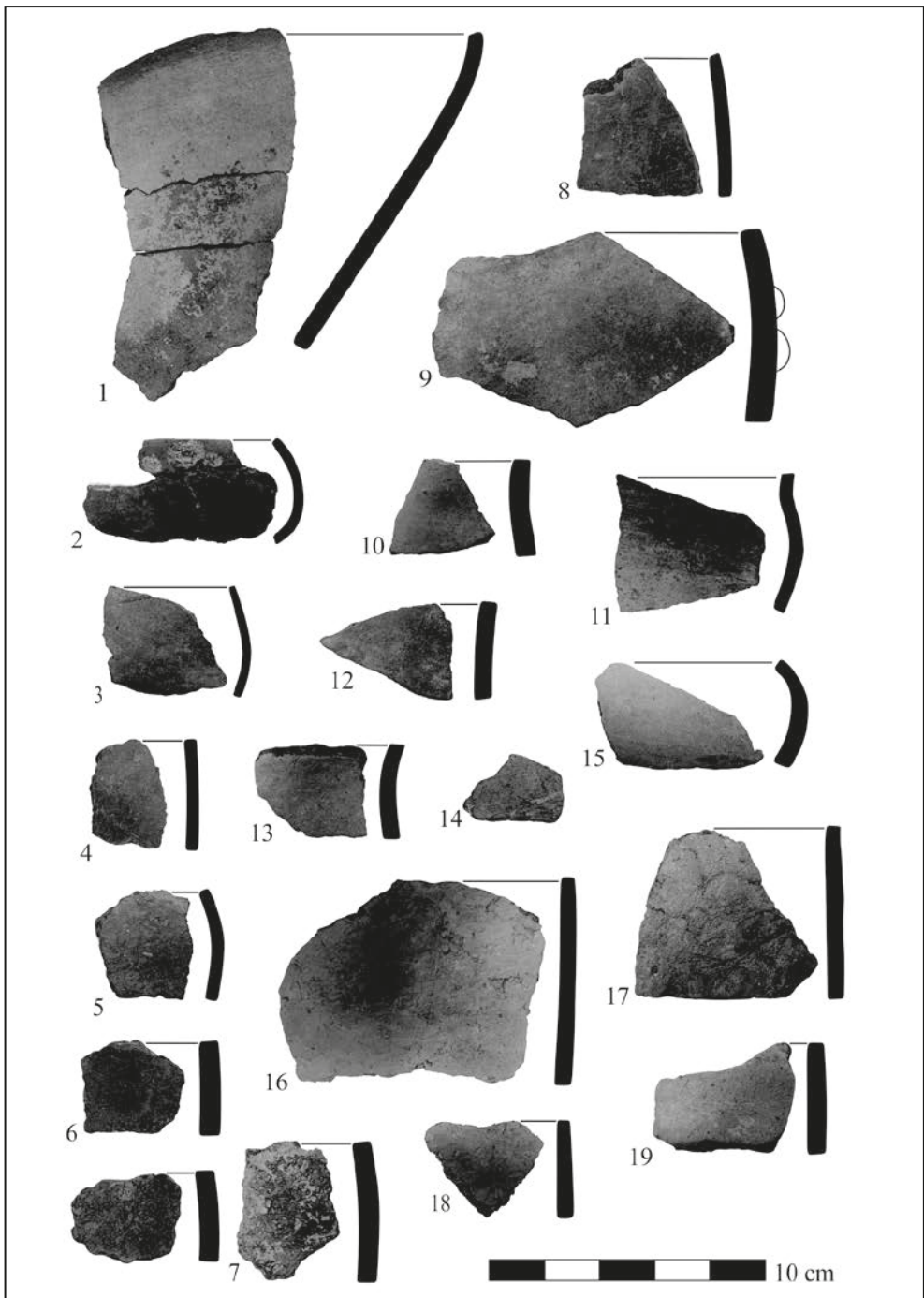
3. tábla: 1–16.: A 102. objektum leletanyaga

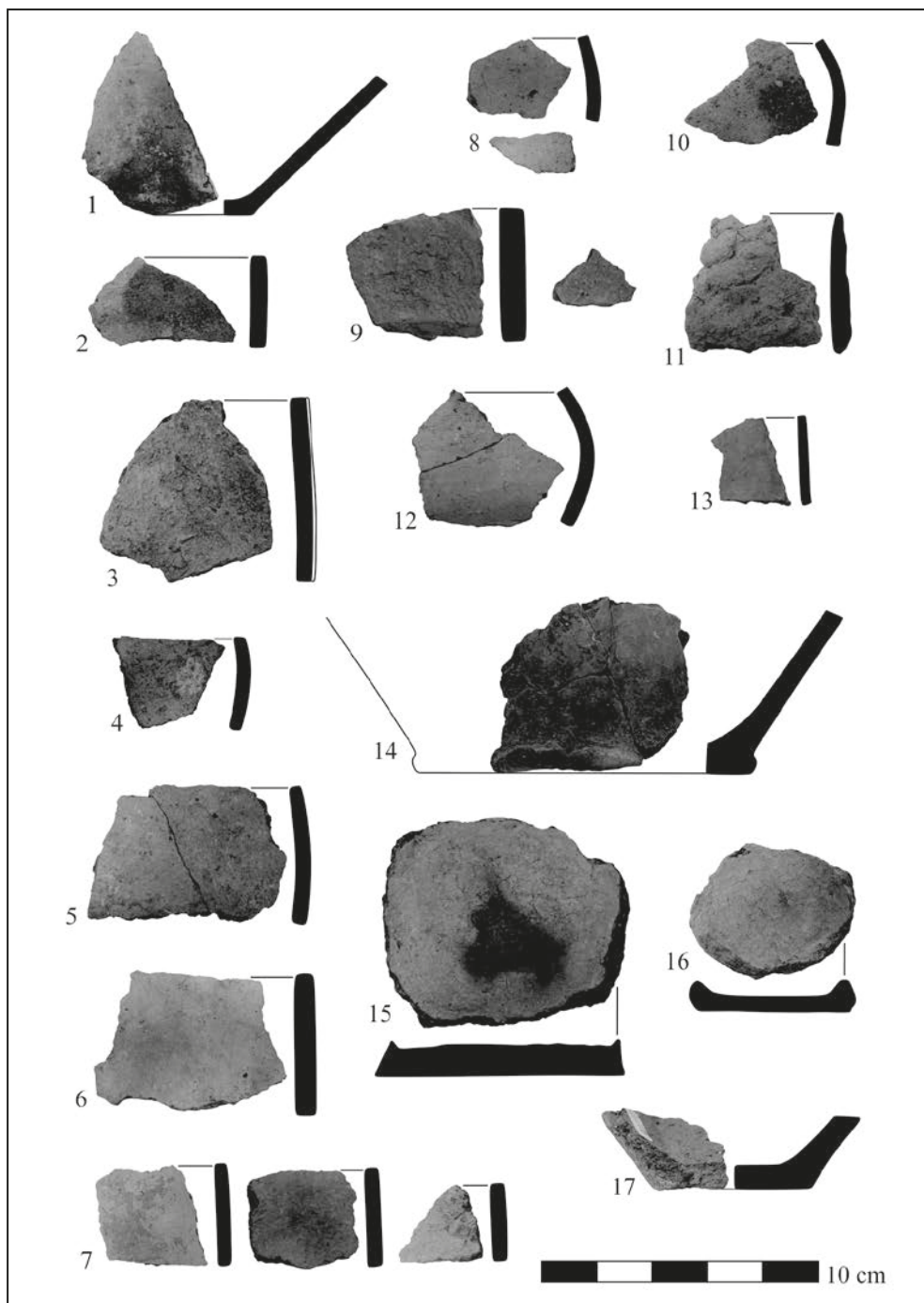
4. tábla: 1–10.: A 102. objektum leletanyaga

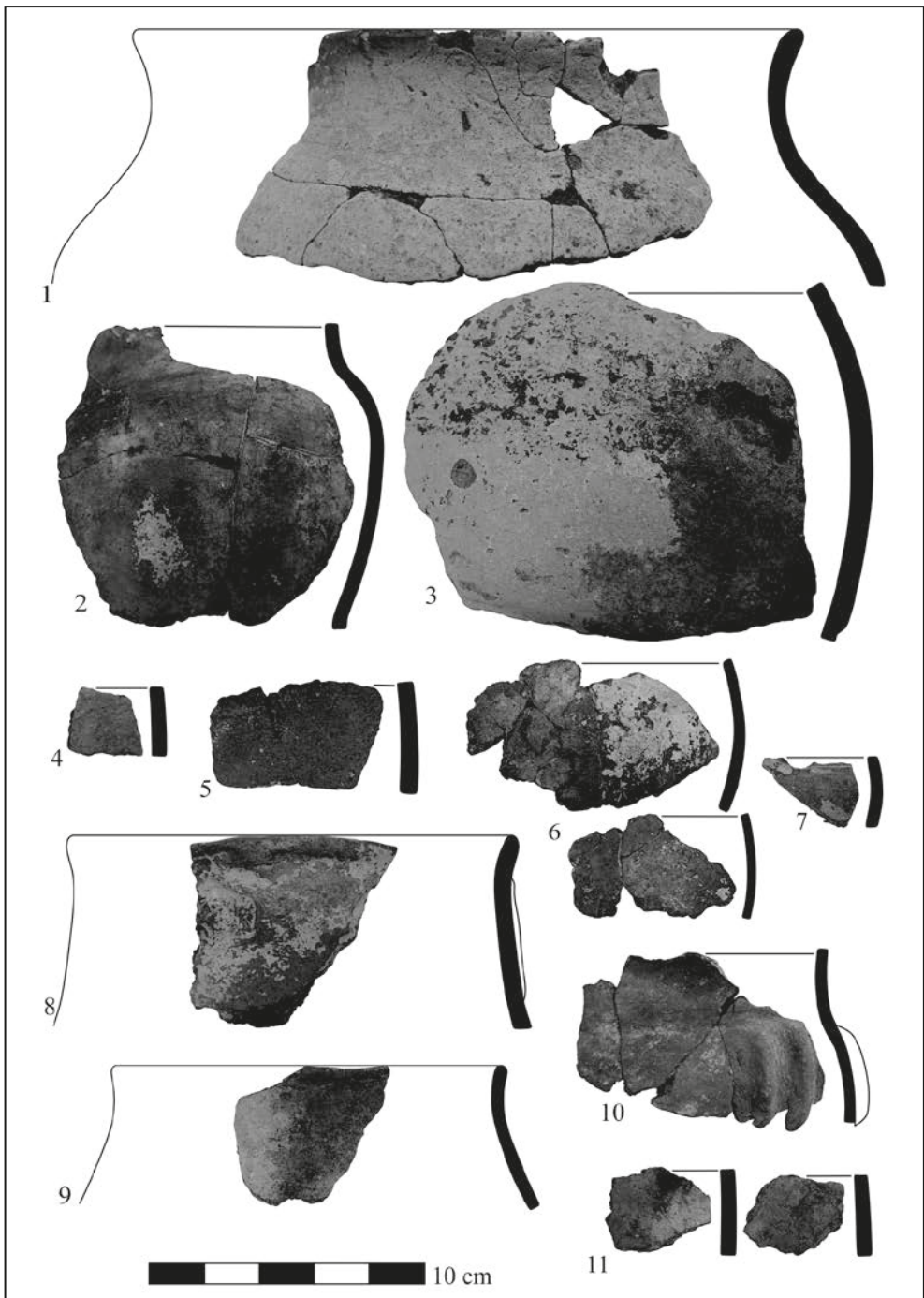
5. tábla: 1–11.: A X. objektum leletanyaga

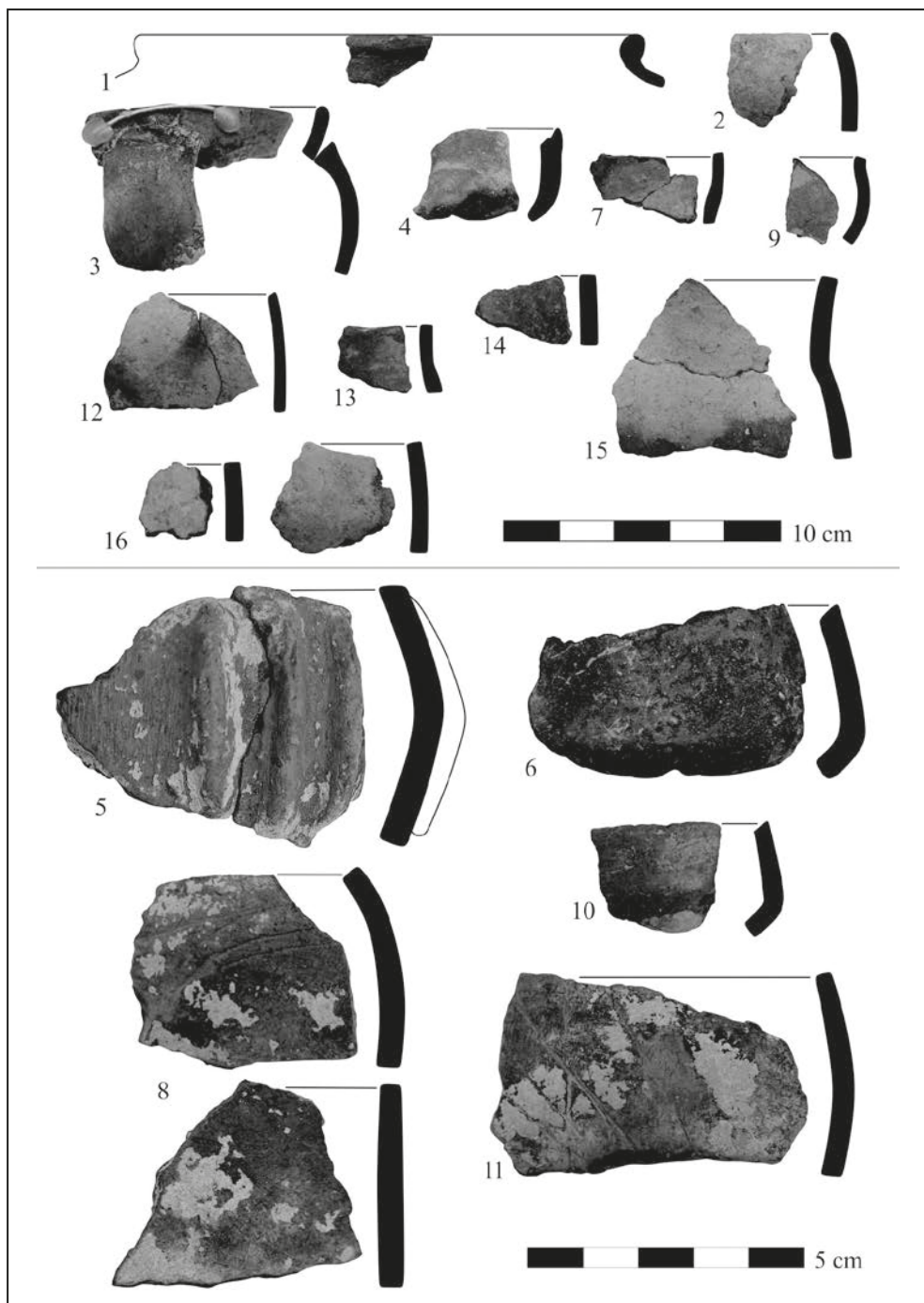
6. tábla: 1–19.: A X. objektum leletanyaga

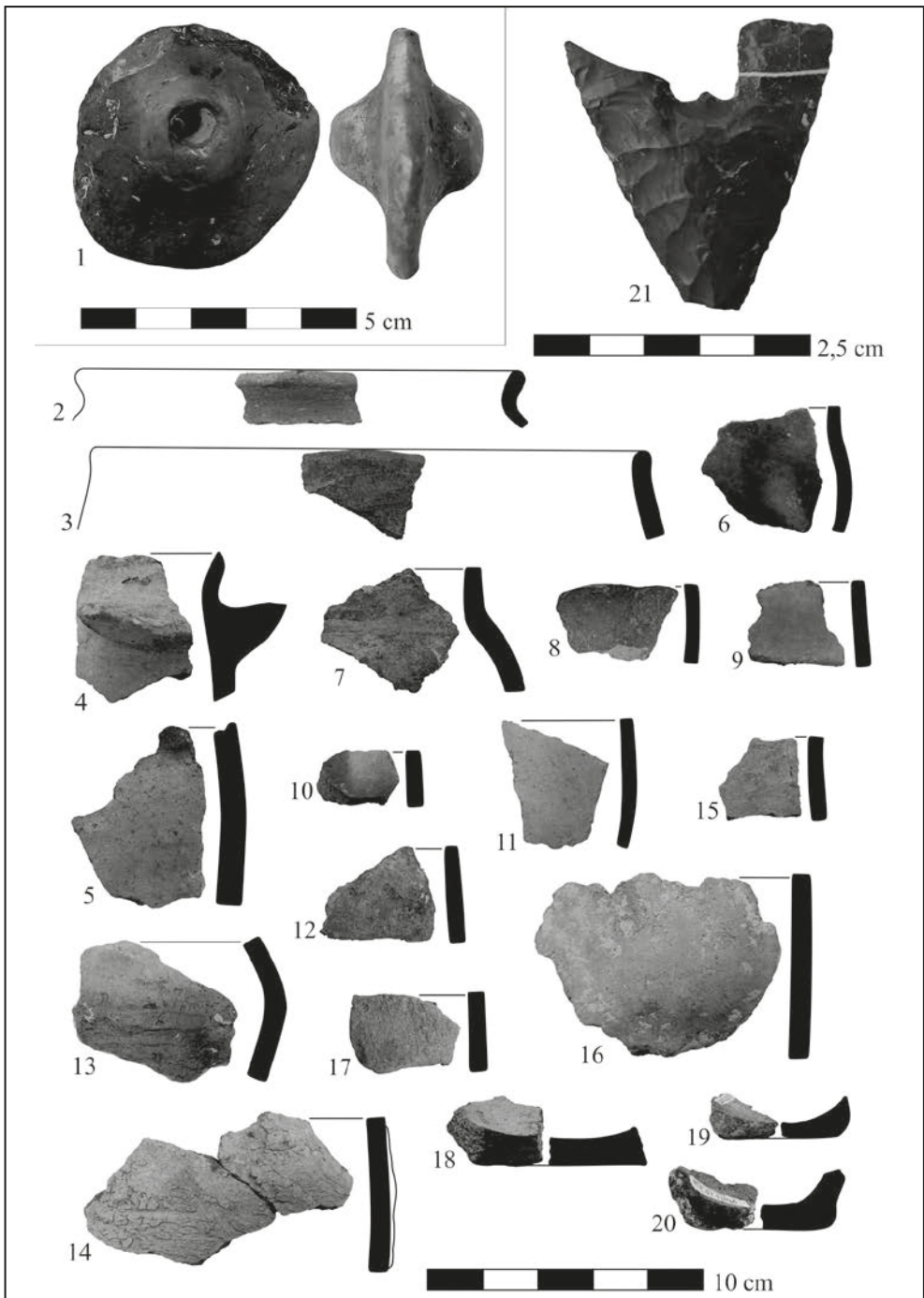
7. tábla: 1–17.: A X. objektum leletanyaga

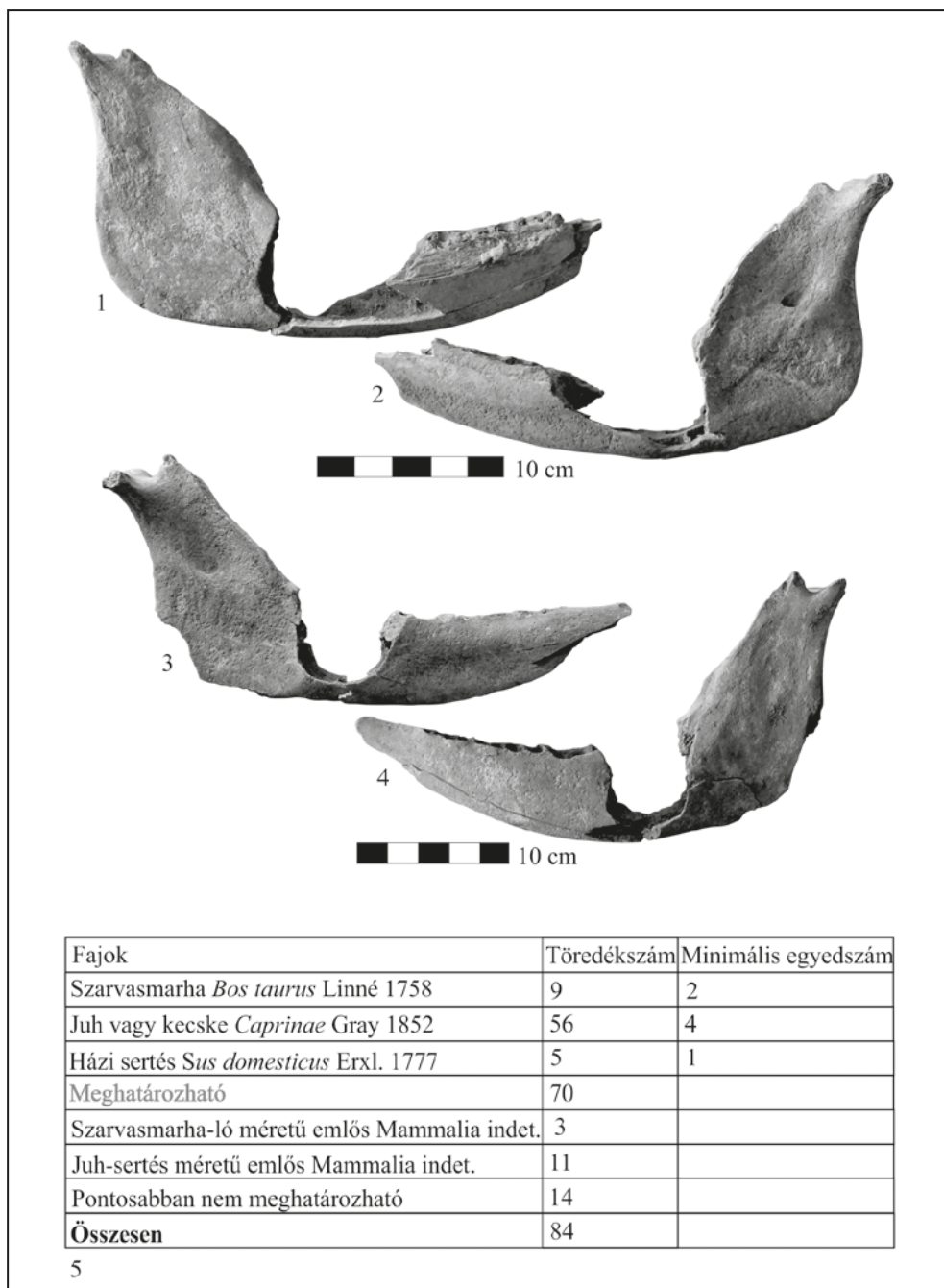
8. tábla: 1–11.: A 106. objektum leletanyaga

9. tábla: 1–16.: A 107. objektum leletanyaga

10. tábla: 1.: A 107. objektum lelete; 2–21.: A 110. objektum leletanyaga

11. tábla: 1–4.: Bőrpuhítóként használt szarvasmarha-állcsontpár;
5.: Az előkerült állatmaradványok összesítő táblázata

Római térdfibulák az alföldi szarmata Barbaricum területéről

1. Bevezetés

A magyar régészetkutatás történetében régóta ismert a szarmata Barbaricum és a Római Birodalom közötti kapcsolat. Ezekre a kapcsolatokra a számtalan írott forrás mellett a Barbaricum területéről előkerült nagy mennyiségű római eredetű tárgy is kiváló bizonyítékokat szolgáltat. Nem csoda tehát, ha a kutatás hamar felfigyelt ezekre a tárgyakra, és elkezdett velük komolyabban is foglalkozni. A szarmata temetőket például a római importtárgyakkal szokták keltezni, de az Alföldön áthaladó kereskedelmi utak meghatározásánál is felhasználták már ezeket a leleteket. A különböző tárgytypusok kutatottsága azonban nagyon eltérő. A legjobban kutatottnak az emailos és Aucissa fibulák, valamint a különböző római kerámiák (ezeken belül is a terra sigillaták) tekinthetők. Munkámban a viszonylag kevésbé vizsgált térdfibulákkal foglalkozom.¹

Ez a fibulatípus a szarmata Barbaricum egész területén elterjedt, átfogó gyűjtés és elemzés az alföldi példányok esetében azonban még nem készült. Tanulmányom ezt az űrt próbálja kitölteni. Elsődleges célom az volt, hogy összegyűjtssem, elemezzem, típusba soroljam a már eddig közölt térdfibulákat. A tipológiánál Merczi Mónika *Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből* című tanulmányában található rendszert vettem alapul.² Ennek oka az volt, hogy Merczi Mónika részletes elemzést adott az igen változatos Komárom-Esztergom vármegyei térdfibulákról, amit könnyen fel tudtam használni a saját anyagom elemzéséhez. Így egységes értékelési rendszerben mutatom be a vizsgált darabokat, könnyebbé téve az összehasonlítást a pannoniai példányokkal. Kutatásaim során azonban számos problémába ütköztem. Több fibula mára már elveszett vagy csak töredékes állapotban maradt meg, és csak régi, rossz minőségű képek alapján lehetett megvizsgálni a tárgyat, így ezek tipologizálása fenntartásokkal kezelendő.

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Vörös Gabriellának (címzetes egyetemi docens, SZTE) a rengeteg segítségért és támogatásért, Merczi Mónikának (régész, MNM BBM) a nélkülözhetetlen észrevételeiért és tanácsaiért, továbbá köszönettel tartozom Göbolyös Mihálynak (gyűjteménykezelő, TJM), Király Editnek (régész, KJM), Horváth Andreának (osztályvezető régész, MFM) és Pardi Nikolettnek (könyvtáros, MFM) készséges segítségükért.

² MERCZI 2011.

2. Kutatástörténet

A térdfibulák kezdetben nem számítotak önálló kutatási témának, hanem a többi római tárggyal együtt foglalkoztak velük a kutatók. Legelőször ezen típus esetében is a provinciális darabokat dolgozták fel, köszönhetően a térdfibulák nagy területen való elterjedésének. A legelső kutató, aki közvetetten foglalkozott velük, Oscar Almgren svéd régész volt, ő a provinciális fibulaformákat osztályozta túszerkezetük alapján.³ Fontos lépés volt Ivan Peškař munkája, aki a csehországi római kori fibulákat tette közzé 1972-ben.⁴ A térdfibulák első, átfogó csoportosítására szintén 1972-ben került sor, amikor Astrid Böhme feldolgozta a saalburgi és zugmanteli (Németország) erőd ruhakapcsoló tüit.⁵ Böhme a rugószerkezetes térdfibulákat három típusba sorolta – félköríves és négyszögletes fejlapos, valamint rugótokos fibulák –, ezzel megteremtette a felső-germaniai, raetiai térdfibulák tipológiáját. Böhme a térdfibulákat még katonafibuláknak vélte, azonban az azóta polgári lelőkönyezetben előkerült darabok megkérdőjelezték ezt az elméletét.⁶ Három évvel Böhme munkájának megjelenése után a lauriacumi (Ausztria) erőd fibuláinak vizsgálata során Werner Jobst is foglalkozott a térdfibulák csoportosításával.⁷ Jobst már csak két típust különített el: a fejlaposat és a rugótokosat. Tipológiája jól alkalmazható a noricum és pannoniai fibulákra is, de több helyen is pontosításra szorul.⁸ Fontos megemlíteni még Dragoljub Bojović munkásságát, aki 1983-ban dolgozta fel a singidunumi (Belgrád, Szerbia) ruhakapcsoló tüket, és ennek kapcsán foglalkozott a térdfibulákkal. Nála jelennek meg először a csuklós zárszerkezetű térdfibulák, és ő készítette el az első tipológiájukat is.⁹ A felső-moesiai leletanyag újabb átfogó vizsgálatának eredményeit Sofija Petković tette közzé 2010-ben.¹⁰ A provinciális kutatásban a legújabb feldolgozás Sorin Cociș tollából származik, aki a daciai fibulákat elemezte részletesen.¹¹

A pannoniai térdfibulákkal elsőként Berecz Katalin foglalkozott, szakdolgozata azonban kéziratban maradt, nem publikálta.¹² Később a Zala vármegyei római kori fibulatípusokat, köztük a térdfibulákat elemezte.¹³ Az első, csak a térdfibulákra fókuszáló elemzést Merczi Mónika készítette el 2011-ben. Ő a Komárom-Esztergom vármegyei térdfibulákat gyűjtötte össze, majd sorolta őket három nagy csoportba: rugótokosok, fejlaposok és csuklószerkezetesek.¹⁴ Tipológiája (egy-két kivételtől eltekintve) nagyon jól használható az alföldi térdfibulák osztályozására is. Később több Pest vármegyei római kori lelőhely (Budaörs–Kamaraerdei-dűlő, Érd, Perbál, Zsámbék, Pomáz, Solymár)¹⁵ fibuláit is közölte. Rajta kívül még Sáró Csilla vizsgálta ezt a típust behatóbban, amikor a Wosinsky Mór Múzeumban fellelhető

³ ALMGREN 1897; ALMGREN 1923.

⁴ PEŠKAŘ 1972.

⁵ BÖHME 1972.

⁶ MERCZI 2011, 7.

⁷ JOBST 1975.

⁸ MERCZI 2011, 7.

⁹ BOJOVIĆ 1983

¹⁰ PETKOVIĆ 2010.

¹¹ COČIŠ 2004.

¹² BEREZ 1987.

¹³ BEREZ 1991.

¹⁴ MERCZI 2011.

¹⁵ MERCZI 2012; MERCZI 2016; MERCZI 2017; MERCZI 2021.

kora császárkori fibulákat elemezte.¹⁶ Vindobona (Bécs, Ausztria) fibuláit Sebastian Schmid tárgyalta részletesen.¹⁷

A szarmata Barbaricum területe a térdfibulák kutatása szempontjából eltérő helyzetű. Bár több példányt publikáltak, a típust behatóbban senki sem vizsgálta eddig. Az első jelentős gyűjtés 1931-ben Párducz Mihály nevéhez köthető,¹⁸ majd a három szarmata monográfiájában¹⁹ a típust meghatározta ugyan, de nem elemezte. Az első jelentősebb feldolgozást Vaday Andreának köszönhetjük, aki a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei szarmata leleteket elemző munkájában részletesebben is foglalkozott velük.²⁰ Az 1990-es évek után, a nagyberuházások következtében a leletanyag és az azzal foglalkozó tanulmányok száma is megnőtt. A térdfibulákat is egyre többen kezdték el vizsgálni, de ezek a munkák is csak egy-egy lelőhelyet érintettek, átfogó gyűjtés nem készült. Ebben az időszakban a legelső feldolgozások 2005-ben Nagy Dániel Sándor és Rózsa Zoltán nevéhez köthetők, akik az Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya és a Békéssámson–Erdőháti-halom lelőhelyről előkerült térdfibulákat elemezték.²¹ 2011-ben Gulyás Gyöngyi a két abonyi térdfibulát,²² míg Kőhegyi Mihály és Vörös Gabriella a Madaras–Halmokról előkerült példányokat közölte.²³ A következő jelentősebb feldolgozást Nagy Margit készítette a Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Péceli úti lelőhely térdfibuláiról.²⁴ A legfrissebb elemzést Istvánovits Eszter és Merczi Mónika tette közzé a Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanyáról előkerült különleges darabról.²⁵

3. A fibulák elemzése

3.1. A fibulák típusai

Az összegyűjtött 89 térdfibulát két főcsoportba osztottam, ezeket a csoportokat tovább rendszereztem a fejlap alakja és a kengyel keresztmetszete alapján. Mivel néhány fibulát már csak rossz minőségű képen tudtam megtekinteni, ezek besorolása kérdéses [2. tábla 1]. A fibulák lelőhelyei a teljes szarmata Barbaricum területét lefedik, de ezen belül Csongrád-Csanád és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területén sűrűsödnek [1. tábla]. Ez a megoszlás azonban részben a kutatás és a feldolgozás jelen állapotát tükrözi.

¹⁶ SÁRÓ 2014.

¹⁷ SCHMID 2010.

¹⁸ PÁRDU CZ 1931.

¹⁹ PÁRDU CZ 1941; PÁRDU CZ 1944; PÁRDU CZ 1950.

²⁰ VADAY 1989, 79–81.

²¹ NAGY 2005; RÓZSA 2005.

²² GULYÁS 2011.

²³ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011.

²⁴ NAGY 2018.

²⁵ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020.

3.1.1. Típusba sorolható fibulák

I. Fejlapos térdfibulák

Ebbe a típusba 70 példány sorolható, jellegzetessége, hogy a rugót egy fejlap fedi [4–5. tábla]. Ezt a csoportot a fejlap alakja alapján osztottam 5 altípusra.

I.1. Félkör alakú fejlapal rendelkező térdfibulák

Az altípus 62 példányát 4 alcsoportra osztottam a gallér megléte és a kengyel keresztmetszete alapján [4. tábla]. Az I.1. altípusba sorolható fibulák testét a noricum–pannoniai–felső-moesiai térségre jellemző módon alakították ki, oldalnézetben magasan boltozott, erősen ívelt, felülnézetben többnyire középtájt beívelő formát mutat.

Az I.1. altípus 1. alcsoportjába azok a térdfibulák tartoznak, amelyek félköríves fejlapjához egy szintén félköríves gallér is kapcsolódik, ami a fejlapot a kengyellel köti össze [4. tábla 1].²⁶ Összesen 26 fibula sorolható ide (ruhakapcsoló tűk 30%-a), ez a csoport tekinthető a leggyakoribb változatnak.²⁷

Az I.1. altípus 2. alcsoportját azok a félköríves fejlapú térdfibulák alkotják, amelyeknek nem volt gallérja [4. tábla 2].²⁸ Ebbe az alcsoportba 11 fibula (a ruhakapcsoló tűk 13%-a) sorolható.²⁹

Az I.1. altípus 3. alcsoportjába azok a fibulák tartoznak, amelyeknek a félköríves fejlapjához egy háromszög keresztmetszetű kengyel kapcsolódik [4. tábla 3].³⁰ A csoportba 7

²⁶ Ennek az alcsoportnak a példányai Merczi Mónika B/2. változatú fibuláival feleltethetők meg (MERCZI 2011, 31–32).

²⁷ Abony 39. lh. 86. sír (GULYÁS 2011, 217, 32. tábla 2); Békéssámson–Erdőháti-halom 1. sír (RÓZSA 2005, 69, 3. kép 2), 40. sír (RÓZSA 2005, 74, 8. kép 1), 46. sír (RÓZSA 2005, 78, 12. kép 1); Budapest XVII. kerület, Rákosszába, Péceli út 115. sír (NAGY 2018b, 39. tábla 1), 123. sír (NAGY 2018b, 42. tábla 1); Csongrád–Sővényháza (PÁRDUZ 1950, XXVII. tábla 2); Hódmezővásárhely–Fehértó 12. sír (PÁRDUZ 1948, XLV. tábla 12.a,b), 19. sír (PÁRDUZ 1948, XLVIII. tábla 1.a,b); Jászdózsza–Kápolna-halom (VADAY 1989, Taf. 32. 2); Kiskőrös–Csukás tó–Rác kút 6. sír (PÁRDUZ 1941, XXIV. tábla 14); Kiskunfélegyháza–Külsőgalambos 4. sír (KULCSÁR 1986, III. tábla 4); Kunfehértó–Kovács tanya 4. sír (VÖRÖS 2015, 84. II. tábla 2); Madaras–Halmok 421. sír (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 97. tábla 8), 596. sír (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 116. tábla 8), 621. sír (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 123. tábla 5), 643. sír (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 125. tábla 6); Martfű–Zsófia major 2. sír (VADAY 1981, 2. kép 3.a,b); Nagyhalász–Telektanya (ISTVÁNOVITS 1990, 124, XVI. tábla 5); Orosháza–Főtér (SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012, 7); Ócsöd–Mogyorós halom 6. sír (CSALLÁNY 1899, III. tábla 19); Szeged–Felsőpusztaszer 24. sír (PÁRDUZ 1941, 17); Szentes–Kistőke 115. sír (PÁRDUZ 1944, VI. tábla 7); Szentes–Nagyhegy, Horváth Imre szőlője 3. sír (PÁRDUZ 1950, 26, LXXVIII. tábla 3); Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 75. sír (VADAY 1985, 356, Abb. 9. 9); Üllő (PÁRDUZ 1944, XLVII. tábla 5.a,b).

²⁸ Ennek az alcsoportnak a példányai Merczi Mónika B/1. változatú fibuláival feleltethetők meg (MERCZI 2011, 29–31).

²⁹ A kutatásom során 5 olyan fibulát találtam, amelyeknek a besorolása az illusztrációk rossz minősége okán nem dönthető el egyértelműen: lehetnek I.1.1. vagy I.1.2. típusúak is. A besorolás azért nem egyértelmű, mert a képeken nem lehet beazonosítani a gallért: Csongrád–Hátárút (PÁRDUZ 1944, XXXV. tábla 20.a,b); Kiskőrös–Csukás tó–Rác kút 9. sír (PÁRDUZ 1941, XXVII. tábla 14); Orgovány (SZABÓ 1939, III. tábla 14); Szentes–Kistőke 78. sír (PÁRDUZ 1944, V. tábla 2.a,b), 96. sír (PÁRDUZ 1944, IV. tábla 3.a,b).

³⁰ Ennek az alcsoportnak a példányai Merczi Mónika B/4. változatú fibuláival feleltethetők meg (MERCZI 2011, 34–36).

példány tartozik (a fibulák 8%-a).³¹ Ötnek biztosan félköríves gallérja volt, csak a Szentes–Sárgapart, Török sor 26. sír darabjánál nem dönthető el a kép alapján a gallér jelenléte.³²

Az I.1. altípus 4. alcsoportját azok a fibulák alkotják, amelyeknél a félköríves fejlaphoz fazettált, tehát trapéz keresztmetszetű kengyel kapcsolódik [4. tábla 4].³³ Jelen leletanyagban a legtöbb ilyen kialakítású fibula kengyele hosszában fazettált. A Nyíregyháza–Felsősima, Gyebás-tanya 39. objektum fibulája különleges abból a szempontból, hogy itt a fejlapkal együtt egy rugótokot is használtak, amit külön raktak rá a fibulára, nem azzal együtt öntötték ki.³⁴ Három fibula esetében nem lehetett megfigyelni gallért: Szeged–Csongrádi út 14. sír;³⁵ Szentes–Kistőke 125. sír;³⁶ Törökszentmiklós–Surján-Újtelep szórvány.³⁷ Ez utóbbi külön kiemelendő, mivel meglepően keskeny volt a fibula kengyele, és csak a hajlat után figyelhető meg rajta a fazettálás.³⁸ Ez az alcsoport a második leggyakoribb típus, 12 fibula alkotja (a ruhakapcsoló tűk 14%-a).³⁹

I.2. Téglalap alakú fejlapkal rendelkező térdfibulák

Az I. főtípus 2. altípusába tartozó fibulák közös jellemzője, hogy a fejlapjuk téglalap alakú, nem teljesen fedi a rugót, így annak íve a fejlap előtt fut [5. tábla 1].⁴⁰ A csoport legkérdésebb fibulája a jászdózsa–tatárhányási lelet, ugyanis ennek hiányzik a fejlapja, de a láb patkószerű kidolgozása miatt párhuzamba állítható Merczi Mónika B/22. változatú fibuláival, amelyeknek téglalap alakú a fejlapja.⁴¹ Összesen 4 fibula tartozik ide (a ruhakapcsoló tűk 5%-a).⁴² A keskeny, téglalap alakú fejlap a felső-moesiai fibulák sajátossága, ezek a pél-

³¹ Budapest XVII. kerület, Rákoscscaba, Péceli út 83. sír (NAGY 2018b, 28. tábla 1), 232. sír (NAGY 2018b, 79. tábla 1); Endrőd–Szujókereszt 108. sír (VADAY–SZÓKE 1983, 96, 13. kép 7); Kunszentmárton–Péterszög 2. fibula (VADAY 1989, Taf. 55. 14); Madaras–Halmok 395. sír (KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 90. tábla 14); Mezőkövesd–Patakra járó-dűlő 31. sír (PATAY 2003, 143, 1. kép 3); Szentes–Sárgapart, Török sor 26. sír (PÁRDUZ 1950, XVII. tábla 2); Tiszakürt (VADAY 1989, Taf. 116. 8).

³² PÁRDUZ 1950, 8–10, XVII. tábla 2.

³³ Ennek az alcsoportnak a példányai Merczi Mónika B/3. változatú fibuláival feleltethetők meg (MERCZI 2011, 32–34).

³⁴ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 77–80, 85, 3. tábla 2.

³⁵ VÖRÖS 1981a, 122.

³⁶ PÁRDUZ 1944, 14–15.

³⁷ VADAY 1989, 281, Taf. 135. 2.

³⁸ VADAY 1989, 281, Taf. 135. 2.

³⁹ Abony 48. lh. 50. sír (GULYÁS 2011, 226, 41 tábla 2); Budapest XVII. kerület, Rákoscscaba, Péceli út 62. sír (NAGY 2018b, 20. tábla 1), 143. sír (NAGY 2018b, 49. tábla 1); Bükkábrány–Bánya, XI/A lh. S:137. (TUTKOVICS 2015, 8. tábla 3); Csongrád–Határút 13. sír (PÁRDUZ 1944, XXXI. tábla 14.b); Nyíregyháza–Felsősima, Gyebás-tanya 39. obj. (ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 85, 3. tábla 2); Orosháza–Orosházi tanyak MÁV homokbánya 9. sír (NAGY 2005, 7. kép 3); Szeged–Csongrádi út 14. sír (VÖRÖS 1981b, IV. tábla 2); Szentes–Kistőke 125. sír (PÁRDUZ 1944, XIV. tábla 2.a,b), 130. sír (PÁRDUZ 1944, XV. tábla 1), 132. sír (PÁRDUZ 1944, XX. tábla 4.a,b); Tiszaeszlár–Bashalom 2. sír (KOVALOVSKI 1980, 99, 35. tábla 3.a,b); Törökszentmiklós–Surján-Újtelep szórvány (VADAY 1989, Taf. 135. 2).

⁴⁰ Ennek az alcsoportnak a példányai Bojović 21/4. és Merczi B/22. változatú fibuláival feleltethetők meg (BOJOVIĆ 1983, 53; MERCZI, 2011, 48).

⁴¹ PÁRDUZ 1944, 21, XXXIII. tábla 2.

⁴² Jászdózsa–Tatárhányás (VADAY 1989, Taf. 33. 2); Szentes–Kistőke 127. sír (PÁRDUZ 1944, XX. tábla 10.a,b); Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 11. sír (VADAY 1985, 365, Abb. 14. 2); Jabuka–Nadela 3. sír (GRUMEZA 2014, 361, Pl. 61. 4).

dányok valószínűleg közvetlenül innen vagy pannoniai közvetítéssel jutottak el a szarmata Barbaricumba.⁴³ Hasonló példány került elő még Vindobonából.⁴⁴

I.3. Háromszög alakú fejlappal rendelkező térdfibulák

Az I. főtípus 3. altípusába tartozó térdfibula jellegzetessége a háromszög alakú fejlap [5. tábla 2].⁴⁵ Egy fibula tartozik ebbe a típusba (a ruhakapcsoló tűk 1%-a): Madaras–Halmok 622. sír.⁴⁶ A kengyele félkör keresztmetszetű és félköríves gallér választja el a fejlaptól.

I.4. Ötszög alakú fejlappal rendelkező térdfibulák

Az I. főtípus 4. altípusába tartozó térdfibula jellemzője, hogy a fejlappja ötszög, esetleg trapéz alakú [5. tábla 3].⁴⁷ A leletanyagból egy ilyen fibula került elő (a ruhakapcsoló tűk 1%-a): Budapest XVII. kerület, Rákócscsaba, Péceli út 106. sír.⁴⁸ A budapesti példány teste az I.1. altípus példányaihoz hasonló formájú, feltételezhető, hogy pannonia–noricumi eredetű.

I.5. Pelta alakú fejlappal rendelkező térdfibulák

Az I. főtípus 5. altípusának jellegzetessége a pelta alakú fejlap, amelyhez félkör vagy háromszög keresztmetszetű kengyel csatlakozik [5. tábla 4].⁴⁹ Két ilyen fibulát találtam (a ruhakapcsoló tűk 2%-a): Szeged–Bogárdó 20. sír,⁵⁰ Tiszaeszlár–Bashalom 1. sír.⁵¹ Mindkettőre a félkör keresztmetszetű kengyel és a félköríves gallér jellemző. A fibulák fejlappját tremolórozással díszítették. A két példány teste az I.1. altípuséhoz hasonló formájú, feltételezhető, hogy pannonia–noricumi eredetű.

II. Rugótokos térdfibulák

A második fő típust a rugótokos fibulák alkották, amelyek közös jellemzője, hogy a rugót egy, a kengyellel egybeöntött tok fedte.

II.1. Rugótokos-galléros térdfibulák

A leletanyagban a rugótokos fibuláknak egy alváltozata figyelhető meg, az általam rugótokos-galléros térdfibulának elnevezett II.1. altípus.⁵² Ennek az altípusnak az a jellegzetessége, hogy a rugótokot és a kengyelt egy félköríves gallér köti össze. Az altípus párhuzamai nemcsak Pannoniából, hanem Daciából is ismertek: például a szamosújvári *vicusból*.⁵³ A rugótok a germaniai–raetiai térdfibuláknál is gyakori, de előfordul Pannoniában is.⁵⁴ Ezt az altípust

⁴³ PETKOVIĆ 2010.

⁴⁴ SCHMID 2010, 38–39, Karte 1.

⁴⁵ Ennek az alcsoportnak a példányai Merczi Mónika B/6. változatú fibuláival feleltethetők meg (MERCZI 2011, 36).

⁴⁶ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 164, 122. tábla 10.

⁴⁷ Ennek az alcsoportnak a példányai Merczi Mónika B/5. változatú fibuláival feleltethetők meg (MERCZI 2011, 36).

⁴⁸ NAGY 2018a, 81, 37. tábla 1.

⁴⁹ Ennek az alcsoportnak a példányai Merczi Mónika B/7. változatú fibuláival feleltethetők meg (MERCZI 2011, 37–38).

⁵⁰ PÁRDUZ 1931, 98.

⁵¹ KOVALOVSKI 1980, 28, 98, 34. tábla 1.ab.

⁵² Ennek az alcsoportnak a példányai Cociş 19a6a-b. típusú fibuláival feleltethetők meg (COCIŞ 2004, 94–96).

⁵³ COCIŞ–GAIU–ZĂGREANU 2010, 213, Pl. 2. Ismert még Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyáról egy formailag hasonló változat, de annak csuklós zárszerkezete volt (ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 78).

⁵⁴ COCIŞ 2004, 95.

aztán tovább bontottam, a rugótok alakja és a fazettálása alapján három alcsoportot hoztam létre [2. tábla 1]. Az Alföldön előkerült példányok teste a noricum–pannoniai térségre jellemző formát mutatják: erősen íveltek, magasan boltozottak.

A II.1. altípus 1. alcsoportba azok a fibulák kerültek, amelyek rugótokja hengeres volt, ehhez egy félköríves keresztmetszetű kengyel tartozott [6. tábla 1]. Összesen 3 fibula tartozik ide (a ruhakapcsoló tűk 3%-a): Makó–Igási járandó 5. sír;⁵⁵ Szeged–Csongrádi út 9. sír;⁵⁶ Arad–B06 lelőhely (Románia) 3. sír.⁵⁷ A makói és az aradi fibula hajlata üreges, amiben a II.1.3. altípusába tartozó budapesti fibulához hasonlítanak.⁵⁸ A fibulák tűtartója hosszirányú.

A II.1. altípus 2. alcsoportba azokat a fibulákat soroltam, amelyek rugótokja négyzetes alakú volt, kengyelük pedig félköríves keresztmetszetű [6. tábla 2]. Ebbe a típusba 3 térdfibula tartozott (a ruhakapcsoló tűk 3%-a): Madaras–Halmok 157. sír és 165. sír;⁵⁹ Giarmata 10. lh. (Románia) 1. sír.⁶⁰ Az alcsoportba tartozó fibulák tűtartója hosszirányú.

A II.1. altípus 3. alcsoportjába egyetlen fibula tartozott (a ruhakapcsoló tűk 1%-a): Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Péceli út 165. sír. Jellegzetessége, hogy mind a rugótokja, mind a kengyele hosszában fazettált. A fibula tűtartója keresztirányú, vége horgos és lapos [6. tábla 3].⁶¹ Ez az alcsoport adta a fibulák 1%-át.

III. Germán típusú térdfibulák

A következő csoportot egy különleges fajta, a germán típusú térdfibulák alkotják. Származásukat pontosan nem ismerjük, lehetnek ténylegesen germánok által gyártott, vagy csak germán hatást mutató térdfibulák. Gyűjtésem során 9 olyan fibulát találtam (a ruhakapcsoló tűk 10%-a), amely ebbe a főtípusba sorolható [7–8. tábla]. Az előkerült darabok általános jellemzője a kisméretű fejlap és a derékszögben meghajló kengyel. Fejlapjuk, két kivételtől eltekintve, félkör alakú. Hortobágy–Nyíróhodályon rombusz alakú,⁶² Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya 12. sír fibulájánál háromszög alakú volt a fejlap.⁶³ A kengyelek keresztmetszete változó, három fibuláé fazettált,⁶⁴ háromnak háromszög keresztmetszetű,⁶⁵ egy fibulának ötszög keresztmetszetű.⁶⁶ A többi példány kengyele félkörös keresztmetszetű.⁶⁷

⁵⁵ BALOGH 2015, 275, 305, 11. kép 2–3.

⁵⁶ VÖRÖS 1981b, IV. tábla 2.

⁵⁷ GRUMEZA 2014, 159, 304, Pl. 4. 7.

⁵⁸ NAGY 2018a, 112.

⁵⁹ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 64, 66–67, 34. tábla 8. kép, 38. tábla 2. kép.

⁶⁰ GRUMEZA 2014 63, 321, Pl. 21. 3.

⁶¹ NAGY 2018a, 112, 56. tábla 5.

⁶² ISTVÁNOVITS 1990, 97, 127, XIX. tábla 2.

⁶³ NAGY 2005, 13, 36, 10. kép 1.

⁶⁴ Bajmok 1. sír (PÁRDUZ 1950, 32, CI. tábla 11. a,b); Öcsöd–Bábocza (PÁRDUZ 1931, 108; VADAY 1989, 260, Taf. 76. 5); Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 10. sír (VADAY 1985, 359, 365, Abb. 14. 6).

⁶⁵ Abony–Szolnoki úti homokbánya (DINNYÉS 2016, 7. kép 4.); Hortobágy–Nyíróhodály (ISTVÁNOVITS 1990, XIX. tábla 2); Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya 10. sír (NAGY 2005, 8. kép 1).

⁶⁶ Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya 12. sír (NAGY 2005, 14).

⁶⁷ Endrőd–Szujókereszt 54. sír (VADAY–SZÓKE 1983, 6. kép 13); Madaras–Halmok 404. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 92. tábla 7); Öcsöd–Bábocza (VADAY 1989, Taf. 76. 5).

3.1.2. Meghatározhatatlan vagy párhuzam nélküli fibulák

Gyűjtésem során három olyan térdfibulát találtam, amelyeknek a típusát nem tudtam pontosan meghatározni, és nem találtam megfelelő párhuzamát sem. Ezek a darabok tették ki a fibulák 3%-át. Az egyik ilyen darab a Martfű–Zsófia major 1. sírjából származik, fejlappja félköríves, de nagyon keskeny. A kengyele erősen ívelt, felülnézetben nagyon keskeny, feltehetőleg ötszög keresztmetszetű. Valószínűleg egy eddig ismeretlen új típust képvisel.⁶⁸ A Szentés–Kistőke 131. sírból előkerült fibula esetében a rugótok megléte a rossz minőségű fénykép miatt kérdéses, a kengyele azonban biztosan fazettált.⁶⁹ A Hévízgyörki fibulát töredékessége miatt nem lehet pontosan beazonosítani. Az biztos, hogy kengyele S alakban ívelt, gallérja és fejlappja volt, amelynek alakját már nem lehet pontosan megállapítani. A rugó és a fejlapp között egy vaslap volt, ennek a funkciója kérdéses, valószínűleg a rugótokhoz tartozhatott.⁷⁰

Kutatásom során négy olyan fibulát találtam, amelyeket a közlők térdfibulaként azonosítottak, ezek azonban nem rendelkeznek az általam ismert térdfibulák formai tulajdonságaival.⁷¹ Ezeknek a fibuláknak nem lehetett meghatározni a típusát, feltételezhető az a lehetőség is, hogy nem római gyártmányú vagy római formákat követő darabokról van szó. Itt kell azokról a térdfibulákról is szólnom, amelyeket kép és leírás nélkül közöltek, és a múzeumban sem lelhetők fel.⁷²

3.2. A térdfibulák anyaga és gyártási módja

Az általam vizsgált térdfibulák anyaguk és készítéstechnikájuk szempontjából egységesnek tekinthetők. A fibulák 76%-a (67 db) bronzból készült [2. tábla 2]. A leletanyag különlegessége az a három ezüst térdfibula, amelyek Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanya 39. objektumból,⁷³ Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya 10. sírből⁷⁴ és Martfű–Zsófia major 1. sírből kerültek elő.⁷⁵ A fibulák 17%-ának nem közölték az anyagát, de valószínűleg ezek is bronzból készültek. A ruhakapcsoló tűk mindegyike öntéssel készült. A leletanyagban néhány fibulán öntési hibák figyelhetők meg.⁷⁶ Külön érdekességnek tekinthető a három, rugótokkal ellátott, fejlapos fibula,⁷⁷ mindhárom esetben egy fejlapos fibulát egészítettek ki egy-egy rugótokkal.

⁶⁸ VADAY 1981, 5.

⁶⁹ PÁRDUZ 1944, 15.

⁷⁰ DINNYÉS 1991, 145–146.

⁷¹ Békéssámsón–Erdőháti halom 13., 64 sír (RÓZSA 2005, 51, 55); Makó–Igási járandó 3., 6. sír (BALOGH 2015, 258–260, 276).

⁷² Hódmezővásárhely–Kishomok 3. sír (PÁRDUZ 1931, 93); Kunszentmárton–Jaksor (PÁRDUZ 1931, 113); Pusztakerekudvar (PÁRDUZ 1931, 117); Kecskemét–Máriavárosi téglagyár (PÁRDUZ 1931, 129); Kiskunfélegyháza–Borsihalom (PÁRDUZ 1931, 131); Kiskunfélegyháza–Pusztapáka (PÁRDUZ 1931, 131).

⁷³ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 76, 85, 3. tábla 2.

⁷⁴ NAGY 2005, 13, 34, 8. kép 1.

⁷⁵ VADAY 1981, 5, 1. kép 2. a–b.

⁷⁶ Budapest XVII. kerület, Rákócscsaba, Péceli út 62. sír (NAGY 2018a, 49); Szeged–Csongrádi út 14. sír (VÖRÖS 1981b, IV. tábla 2).

⁷⁷ Hévízgyörk 14. sír (DINNYÉS 1991, 172); Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanya 39. obj. (ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 76); Szentés–Kistőke 131. sír (PÁRDUZ 1944, 15).

3.3. A térdfibulák díszítése

A fibulák 41,6%-át díszítették, összesen 37 példányt. Ezeken a tárgyakon ötfajta díszítés figyelhető meg: trébelés, tremolirozás, bekarcolás, gyöngycsüngők és hornyolás. Az öt közül a tremolirozás volt a gyakoribb, 32 (86,5%) fibulát díszítettek ezzel a technikával. Három fibulát trébeléssel (8,1%), egyet-egyet (2,7-2,7%) pedig karcolással, gyöngycsüngőkkel és/vagy hornyolással díszítettek.

A tremolirozott díszítés típusonként megoszlik: a fejlapos fibulák között figyelhető meg a leggyakrabban (30 darab),⁷⁸ a germán típusú térdfibulák közül kettőt díszítettek így,⁷⁹ míg a rugótokos fibulák közül egyet sem. A fejlapos fibulákon belül a díszítés az I.1.1. típusnál volt a leggyakoribb, az ilyen fibulák felét (13 darab)⁸⁰ díszítették így. Ezt követte az I.1.3. típus (6 darab),⁸¹ az I.1.4. típus (4 darab),⁸² az I.1.2. típus (2 darab).⁸³ A nem félköríves fejlapú fibulák közül mindkét pelta alakút,⁸⁴ a madarasi 622. sír háromszög fejlapos (I.1.3. típus) fibuláját,⁸⁵ a Budapest XVII. kerület, Rákoscscaba, Péceli út 106. sírjának ötszög fejlapú fibuláját (I.1.4. típus) ilyen módon díszítették.⁸⁶

A három trébelt fibula közül egy az I.1.3. típusba,⁸⁷ kettő az I.1.4. típusba tartozik.⁸⁸

A Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanya 39. objektumban előkerült karcolt díszű fibula az I.1.3. típusba sorolható,⁸⁹ a hévízgyörki gyöngyfűgős fibula típusa pontosan nem határozható meg,⁹⁰ az Endrőd–Szujókereszt 54. sírban talált hornyolással díszített fibula pedig a germán térdfibulák közé tartozik.⁹¹

A tremolirozott fibulákat négy nagyobb csoportra osztottam, az alapján, hogy hány sor díszítés látható rajtuk.

Az első csoportba azok a fibulák tartoznak, amiken egy sor tremolirozott díszítés látható.⁹² Ezeken a ruhakapcsoló tűkön a vonal általában a fejlap elülső peremén húzódik. A csoport legkülönlegesebb térdfibulája a mezőkövesdi, mivel itt a fejlap teljes peremét díszítették.⁹³

⁷⁸ Például Békéssámsón–Erdőháti-halom 40., 46. sír (RÓZSA 2005, 53, 54).

⁷⁹ Madaras–Halmok 404. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 123, 92. tábla 7); Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 10. sír (VADAY 1985, 359, 365, Abb. 14. 6).

⁸⁰ Például Orosháza–Főtér (SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012, 5).

⁸¹ Például Mezőkövesd–Patakra járó-dűlő 31. sír (PATAY 2003, 136).

⁸² Például Budapest XVII. kerület, Rákoscscaba, Péceli út 143. sír (NAGY 2018a, 101).

⁸³ Például Hódmezővásárhely–Fehértó 19. sír (PÁRDU CZ 1948, 286).

⁸⁴ Szeged–Bogárhozó 20. sír; Tiszaeszlár–Bashalom 1. sír (PÁRDU CZ 1931, 98; KOVALOV SZKI 1980, 28, 98, 34. tábla 1. ab).

⁸⁵ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 164, 122. tábla 10.

⁸⁶ NAGY 2018a, 81, 37. tábla 1.

⁸⁷ Budapest XVII. kerület, Rákoscscaba, Péceli út 62. sír (NAGY 2018a, 49, 20. tábla 1).

⁸⁸ Budapest XVII. kerület, Rákoscscaba, Péceli út 83. sír; Madaras–Halmok 395. sír (NAGY 2018a, 64, 28. tábla 1; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 123, 90. tábla 14).

⁸⁹ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 76.

⁹⁰ DINNYÉS 1991, 145–146.

⁹¹ VADAY–SZÓKE 1983, 86.

⁹² Békéssámsón–Erdőháti-halom 40. sír, 46. sír (RÓZSA 2005, 53, 54); Budapest XVII. kerület, Rákoscscaba, Péceli út 143. sír (NAGY 2018a, 101); Hódmezővásárhely–Fehértó 19. sír (PÁRDU CZ 1948, 286); Madaras–Halmok 404., 622. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 123, 164); Mezőkövesd–Patakra járó-dűlő 31. sír (PATAY 2003, 138); Orgovány (SZABÓ 1939, 105); Orosháza–Főtér (SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012, 5); Szeged–Bogárhozó 20. sír (PÁRDU CZ 1931, 98); Szentés–Kistóke 130., 132. sír (PÁRDU CZ 1944, 15); Szentés–Sárgapart, Török sor 26. sír (PÁRDU CZ 1950, 10); Szolnok–Szandaszőlős, Repülőtér (VADAY 1989, 270); Tiszaeszlár–Bashalom 1. sír (KOVALOV SZKI 1980, 28); Tiszakürt (VADAY 1989, 276); Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 10. sír (VADAY 1985, 359); Üllő (PÁRDU CZ 1944, 18).

⁹³ PATAY 2003, 138.

A második csoportot azok a fibulák alkotják, amelyeken két sor tremolírozott díszítés figyelhető meg.⁹⁴ A tremolírozás általában a fejlap peremét, a fejlap közepét vagy a kengyel előtti részt díszítette. Kivétel ez alól Szeged–Csongrádi út 14. sír, ahol két, egymással érintkező félkör alakú a díszítés,⁹⁵ és Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 75. sír, ahol a két vonal V alakot formál, aminek a csúcsa a fejlap peremének középpontjára esett.⁹⁶

A harmadik csoportba a háromvonalas díszűek sorolhatók, ilyen fibulából kettő volt: Endrőd–Szujókereszt 108. sír és Szentes–Kistőke 125. sír. Mindkét példányon a három tremolírozott vonal közül az egyik a fejlap peremén, másik a fejlap közepén és a harmadik a fejlap és a kengyel találkozásánál helyezkedik el.⁹⁷

A negyedik csoportba egy fibula tartozik, amelyet négy tremolírozott vonallal díszítettek (Kiskunfélegyháza–Külsőgalambos 4. sír). A díszítés négy részből állt: egy tremolírozott vonal a peremet díszítette, ehhez három félkörív csatlakozott.⁹⁸

Trébelt díszítés három fibulán figyelhető meg, ezek mindegyike egy félkörív alakú volt a fibula fejlapján. Két esetben a dísz a fejlap közepén helyezkedett el.⁹⁹ Egy esetben a díszítés a fejlap peremén található.¹⁰⁰

A karcolással díszített fibula már típusában is különleges darab (Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya 39. objektumból előkerült példány), ahol a fibula lábát díszítették egy bekarcolt X-szel.¹⁰¹ Gyöngycsüngős díszítést a Hévízgyörk 14. sírbeli fibula esetében figyelt meg Dinnyés István.¹⁰² Hornyolással szintén csak egy fibulát díszítettek (Endrőd–Szujókereszt 54. sír), a hornyolás a láb végén helyezkedett el.¹⁰³

3.4. A térdfibulák korhatározása

A fejlapal rendelkező térdfibulák használatának kezdetét a provinciális kutatás a Hadrianus (117–138) és a korai Antoninus Pius (138–161) korra datálja, és a végét a 3. századig, esetenként a 4. századig adatozza.¹⁰⁴ Sorin Cocîș a daciai rugótokos térdfibulák használatát a 2. század közepe/vége és a 3. század első évtizedei közé teszi.¹⁰⁵

Az Alföldről előkerült térdfibulák keltezése problematikusabb. A kutatók ezeket a térdfibulákat a pannoniai analógiák alapján a 2–3. századra datálták. Ez azért is okoz gondot, mert nem tudjuk, hogy a kérdéses térdfibulák mikor kerültek át a Barbaricum területére, részt

⁹⁴ Abony 39. lh. 86. sír (GULYÁS 2011, 135); Abony 48. lh. 50. sír (GULYÁS 2011, 152); Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Péceli út 106., 123., 232. sír (NAGY 2018a, 81, 89, 157); Jászdózsa–Kápolna-halom (VADAY 1989, 240); Madaras–Halmok 621., 643. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 163–164, 168); Szeged–Csongrádi út 14. sír; Szentes–Nagyhegy, Horváth Imre szőlője 3. sír (PÁRDUZ 1950, 26); Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 75. sír (VADAY 1985, 351).

⁹⁵ VÖRÖS 1981a, 122.

⁹⁶ VADAY 1985, 351.

⁹⁷ VADAY–SZÓKE 1983, 93, 96, 13. kép 7; PÁRDUZ 1944, 14–15.

⁹⁸ KULCSÁR 1986, 12, III. tábla 4.

⁹⁹ Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Péceli út 62. sír; Madaras–Halmok lelőhely 395. sír (NAGY 2018a, 49, 20. tábla 1; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 123, 90. tábla 14).

¹⁰⁰ Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Péceli út 83. sír (NAGY 2018a, 64).

¹⁰¹ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 76.

¹⁰² DINNYÉS 1991, 172.

¹⁰³ VADAY–SZÓKE 1983, 86, 87, 6. kép 13.

¹⁰⁴ BÖHME 1972, 19; JOBST 1975, 66–67.

¹⁰⁵ COCÎȘ 2004, 95.

vettek-e a belső kereskedelemben, meddig voltak használatban, és mikor kerültek a sírokba. Ráadásul a tiszaföldvári szarmata fémművesműhely és térdfibula-öntőformák előkerülése óta a helyi gyártás is bizonyítható.¹⁰⁶ Ebben a fejezetben bemutatom, hogy a különböző kutatók hogyan datálták az egyes lelőhelyek térdfibuláit, illetve azokat a temetőrészeket, ahonnan előkerültek ezek a példányok. Néhány lelőhely kapcsán a kutatók nem határozták meg a temetőrészlet és a leletanyag korát, illetve a véleményüket a kutatás azóta módosította. Ezekben az esetekben Kulcsár Valéria álláspontját fogadom el.¹⁰⁷

A Madaras–Halmok temető 623 sírja közül 9-ből került elő térdfibula. A szerzők a temető használatának kezdetét a 2–3. század fordulójára teszik, a lezárása legkésőbb az 5. század első évtizedeire tehető. A térdfibulák a temető használatának legkorábbi fázisába sorolhatók. A temető szerkezetének vizsgálatakor kiderül, hogy a legkorábbi térdfibulás sírok két csoportban helyezkednek el.¹⁰⁸ A térdfibulák sírba kerülését a temető belső kronológiája miatt nem tudjuk a 2–3. század fordulójánál korábbra tenni. A szerzők a 395., a 421., a 596., a 621. és a 643. sírokból származó I.1.1. és I.1.3. típusú fibulákat a 2. század vége – 3. század közepe közé kelteztek. A 404. és a 622. sírokat (amelyekből germán típusú térdfibulák kerültek elő) a 2. század végére datálják.¹⁰⁹

A Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Péceli út lelőhelyen a 269 sír közül 7 tartalmazott térdfibulát. Nagy Margit a 62. sír trébelt fibuláját (I.1.4. típus) a 2. század közepe és a 3. század első fele közé datálja. A sír egy másik fontos lelete egy ritka vascsat, ami alapján Nagy Margit az együttest a 3. század közepére teszi.¹¹⁰ A lelőhelyről előkerült félköríves fejlapos példányokat a 2. század elejére keltezte.¹¹¹

Vaday Andrea a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei térdfibulákat rendszerezte és keltezte.¹¹² A kutatók ettől kezdve az ő megfigyeléseit és véleményét vették alapul. Vaday Andrea az I.1.1. típusnak megfelelőket (Jászdózsa–Kápolna-halom környékéről előkerült térdfibula, Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 75. sír) a 2. század végére és a 3. sz. első felére keltezte, az I.1.2. típusú példányok (Kunszentmárton–Péterszög első fibula; Solnok–Szandaszőlős, Repülőtérről előkerült térdfibula) használatát a 2. századra datálta.¹¹³ A Jászdózsa–Tatárhánys lelőhelyről előkerült fibulát a 2–3. század fordulójára keltezi, párhuzamait Singidunumban találta meg. A Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 10. sírből előkerült germán típusú térdfibula párhuzamai az Elba vidékén az 1. században jelentek meg, és a 2. században terjedtek el nagyobb mennyiségben.¹¹⁴

A térdfibulákkal rendelkező lelőhelyek keltezése [3. tábla]:

1. Az Abony 39. lelőhely 86. sírből előkerült fibulát (I.1.1. típus) Gulyás Györgyi a 2. század és a 2–3. század fordulójára keltezte, a temetőrészletet pedig a 2. század vége–3. század vége közé teszi.¹¹⁵

¹⁰⁶ VADAY 2005.

¹⁰⁷ KULCSÁR 1998.

¹⁰⁸ 2–3. csoport (KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 7. térkép).

¹⁰⁹ KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 348.

¹¹⁰ NAGY 2018b, 201.

¹¹¹ NAGY 2018b, 149.

¹¹² VADAY 1989, 79–81.

¹¹³ VADAY 1989, 79.

¹¹⁴ VADAY 1989, 80.

¹¹⁵ GULYÁS 2011, 142, 150.

2. Abony 48. lelőhelyen a térdfibulát (I.1.4. típus) nem datálta, a temetőrészletet a 2. század végétől a 4. századig keltezi.¹¹⁶
3. A békéssámsoni fibulákat (I.1.1. típusúak) Rózsa Zoltán a 2–3. század tágabb fordulójára datálja.¹¹⁷
4. A Bükkábrányi sírból előkerült I.1.4. típusú fibulát K. Tutkovics Eszter a 2–3. század fordulójára keltezi.¹¹⁸
5. Az Endrőd–Szujókereszt 54. sírbeli germán típusú térdfibulát Vaday Andrea és Szőke Béla Miklós az 1. és a 3. század közé, a 108. sírbeli (I.1.2.) fibula típusát a 2. század második negyedétől a 3. század első feléig datálják.¹¹⁹
6. Hévízgyörk esetében a térdfibula típusát (közelebről nem meghatározható) a 2. század első harmada és a 3. század közepe közé keltezi Dinnyés István.¹²⁰
7. A Kiskunfélegyháza–Külsőgalambos 4. sírbeli fibulának a típusát (I.1.1.) a 2. század második felétől a 3–4. század fordulójáig keltezi Kulcsár Valéria.¹²¹
8. A Kunfehértó–Kovács tanya 4. sírből előkerült I.1.2. típusú fibulát Vörös Gabriella 2. század vége–3. század közepe közé teszi.¹²²
9. A Makó–Igási járandó 5. sírjából előkerült II.1.1. típusú fibulát Balogh Csilla a 2. század közepe és a 3. század első évtizedei közé keltezi.¹²³
10. Vaday Andrea a Martfű–Zsófia major 2. sír térdfibulatípusának (I.1.1.) megjelenését az 1. század közepére teszi, a szarmata Barbaricumban szerinte a kora szarmata periódustól jelenik meg. A temetkezéseket a 2. század közepe és a 3. század eleje közötti időszakra keltezi.¹²⁴
11. A mezőkövesdi fibulát (I.1.4. típus) Bojović alapján Patay Róbert a 2. század második felétől a 3. századig datálja.¹²⁵
12. Istvánovits Eszter és Merczi Mónika a különleges kidolgozású, Nyíregyháza–Felsősimá, Gyebrás-tanya 39. objektumból előkerült térdfibulatípus (I.1.4.) használatát a 2. század közepétől/végétől a 3. század közepéig teszi.¹²⁶
13. Az Orosháza–Fötér sírből előkerült I.1.1. típusú fibulát Sós-kúti Kornélék a 2–3. század fordulójára keltezték, a temetkezést pedig a 3. századra.¹²⁷
14. Az Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya lelőhelyről előkerült fibulák esetében Nagy Dániel Sándor a germán térdfibulákat az 1. és a 3. század közé, míg az I.1.4. típusú fibula használatát az 1. és a 4. század közé keltezi.¹²⁸
15. A tisaeszlár–bashalmi temetkezéseket Kovalovszki Júlia a 3. századra datálja.¹²⁹

¹¹⁶ GULYÁS 2011, 157.

¹¹⁷ RÓZSA 2005, 60.

¹¹⁸ TUTKOVICS 2015, 248.

¹¹⁹ VADAY–SZŐKE 1983, 115.

¹²⁰ DINNYÉS 1991, 172.

¹²¹ KULCSÁR 1986, 19.

¹²² VÖRÖS 2015, 65.

¹²³ BALOGH 2015, 275.

¹²⁴ VADAY 1981, 8.

¹²⁵ PATAY 2003, 137.

¹²⁶ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 78.

¹²⁷ SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012, 8, 12.

¹²⁸ NAGY 2005, 33.

¹²⁹ KOVALOVSZKI 1980, 29.

16. A bánáti térdfibulák esetében Lavinia Grumeza közli a fibulák sírjainak pontos datálását. Arad–B06 lelőhely (Románia) 3. sírját a 2. század végére–3. század elejére (II.1.1. típus), Giarmata 10. lelőhely (Románia) 1. sírt a 2. század utolsó negyede és a 3. század első negyede közé (II.1.2. típus), Jabuka–Nadela (Szerbia) 3. sírját pedig a 2. század vége–3. század elejére keltezte (I.2. típus).¹³⁰

A szakirodalmi adatokból leszűrhető, hogy a publikációk alapján a térdfibulák a 2–3. század fordulóján, leghamarabb a 2. század végén jelennek meg a szarmata Barbaricumban. A legkorábbi típus a félköríves fejleppal jelentkező: I.1. főtypus. Az összes térdfibula közül (89 darab) 46 darab tartozik ebbe a csoportba. Az I.1. főcsoporton belül az I.1.1. típus volt a leggyakoribb, közülük összesen 26 darab tartozik ide.

Ismerünk néhány adatot, amely azt bizonyítja, hogy egyes térdfibulákat a 3. század közepe után is használhattak: a Szentés–Nagyvölgypartról előkerült sírt Kulcsár Valéria a 3–4. századra keltezi, így feltételezhető, hogy az ebből a sírból előkerült I.1.2. típusú térdfibulát a 3. század közepe után is használhatták.¹³¹ Ugyanilyen szempontból figyelemre méltó a Szentés–Kistőke 78. női sírjának vasból készült félköríves csatkarikával és lemezes szíjszorítóval ellátott csatja.¹³² A sírból előkerült további leletek, főként az aláhajlított lábú egytagú fibula a csattípussal együtt megengedi a 3. század közepe utáni keltezését is.¹³³ Ez a leletegyüttes bizonyíték arra, hogy a félköríves fejleppes fibulák egyes típusait a 3. század közepe után is használhatták. Egyes lelőhelyek kapcsán csak a lelőhelyek datálásával rendelkezem, ez alapján felmerül, hogy a nagyobb temetőket (mint Szentés–Kistőke) sokáig használták. Használatuk így akár átnyúlhat a 4. századba is, míg a térdfibulákkal rendelkező sírok nagy valószínűséggel a temető korábbi fázisába tartoznak.

Azok a sírok, amelyekből két fibula kerül elő, a keltezés szempontjából nagyon fontosak lehetnek, mivel a másik fibula datálásával segíthetünk a sír keltezésében is. Az általam feldolgozott anyagban 14 ilyen esetet találtam, ezek közül az egyikben két térdfibula volt. A Szentés–Nagyvölgypartról előkerült sírban a két térdfibula nem ugyanabba a típusba tartozik: az első az I.1.2. csoportba sorolható, a másíkról nem lehet megállapítani a típusát.¹³⁴

A térdfibulákkal együtt előkerült fibulák nagy változatosságot mutatnak és segíthetnek azok datálásában.

A Bükkábrány–Bánya, XI/A lelőhelyről előkerült második fibula félkörös fejleppé, ívelt kengyelű, három ezüstdróttal díszített. K. Tutkovics Eszter az Almgren V. csoport 8. típusába sorolja.¹³⁵ A hévízgyörki sírban a térdfibulán kívül egy aláhajlított lábú egytagú bronzfibula feküdt.¹³⁶ Madarason három sírból került elő a térdfibula mellett másfajta fibula: a 165. sírból egy lemezes, ezüst korongfibula, a 421. sírból egy bronz korongfibula, a 622. sírból pedig egy kerek, emailos fibula.¹³⁷

¹³⁰ GRUMEZA 2014, 159, 209.

¹³¹ Bár én ennél a sírnál valószínűbbnek tartom a 3. század közepe keltezését (KULCSÁR 1998, 137).

¹³² PÁRDUZ 1944, V. tábla 6.

¹³³ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018, 315.

¹³⁴ CSALLÁNY 1906, 50.

¹³⁵ TUTKOVICS 2015, 248.

¹³⁶ DINNYÉS 1991, 148.

¹³⁷ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 66, 130, 164.

Martfű–Zsófia major 1. sírban egy madár alakú ezüstfibula,¹³⁸ Mezőkövesd–Patakra járó-dűlőben egy ezüst horgonyfibula feküdt a térdfibula mellett.¹³⁹ A Szeged–Csongrádi út 9. sírből egy bronz szvasztikafibula került elő.¹⁴⁰

Szentes–Kistókéen három sírban találtak két-két fibulát. A 78. sírből egy aláhajlított lábú egytagú bronzfibula,¹⁴¹ a 115. és a 127. sírből egy erős profilú, legyezőszerűen kiszélesedő lábú fibula ismert.¹⁴²

Tiszaeszlár–Bashalom 2. sírban is feküdt második fibula: a tárgy egygombos, erősprofilú, kiszélesedő kengyellel.¹⁴³

A leletanyagból Nyíregyháza–Felsősimma, Gyebrás-tanya 39. objektuma a fibulák számát tekintve is kiemelkedik, mivel itt a térdfibula mellől két másik ezüstfibula került elő: egy cikádafibula fedlapja és egy másik fibula összeomlott maradványa, amelyet Merczi Mónika és Istvánovits Eszter dobozfibulának határozott meg.¹⁴⁴

A több fibulát tartalmazó sírokból néhány esetben azonos típusú térdfibulák kerültek elő: lemezes (2 db),¹⁴⁵ aláhajlított lábú, egytagú (2 db),¹⁴⁶ legyezőszerűen kiszélesedő talpú (2 db).¹⁴⁷ A sírok közül csak a Madaras–Halmok 622. sír volt rabolt, a többi rabolatlan,¹⁴⁸ a hévizgyörki állatjاراتokkal bolygatott.¹⁴⁹ A térdfibulákat tartalmazó sírokban minden esetben nő nyugodott. A térdfibulákat kísérő ruhakapcsoló tűk korhatározása lényegileg megegyezik a térdfibulákéval (erős profilú,¹⁵⁰ horgony alakú,¹⁵¹ emailos,¹⁵² madáralakú,¹⁵³ szvasztika,¹⁵⁴ cikáda.¹⁵⁵ Két olyan típus van, melynek használata a 3. század közepe utánra is datálható: lemezes korongfibula¹⁵⁶ és egytagú, aláhajlított lábú fibula.¹⁵⁷

4. Összefoglalás

A kutatásaim során 89 fibulát gyűjtöttem össze és elemeztem, valamint próbáltam új információkat szolgáltatni a térdfibulák barbaricum használatáról. A térdfibulák a teljes szarmata Barbaricum területén előfordultak, lelőhelyeik Csongrád–Csanád vármegye és

¹³⁸ VADAY 1981, 5.

¹³⁹ PATAY 2003, 136.

¹⁴⁰ VÖRÖS 1981b, IV. tábla 2.

¹⁴¹ CSALLÁNY 1936, 77; PÁRDUZ 1944, 12.

¹⁴² PÁRDUZ 1944, 13, 15.

¹⁴³ KOVALOVSKI 1980, 28.

¹⁴⁴ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 76.

¹⁴⁵ Madaras–Halmok 165. sír (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 66–67); Nyíregyháza–Felsősimma, Gyebrás-tanya 39. obj. (ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 78).

¹⁴⁶ Hévizgyörk 14. sír (DINNYÉS 1991, 149); Szentes–Nagytóke 78. sír (PÁRDUZ 1944, 12).

¹⁴⁷ Szentes–Nagytóke 115. sír (PÁRDUZ 1944, 13); Üllő (PÁRDUZ 1944, 18).

¹⁴⁸ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 164.

¹⁴⁹ DINNYÉS 1991, 145–146.

¹⁵⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018, 244–245.

¹⁵¹ PATAY 2003, 137.

¹⁵² KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 349.

¹⁵³ VADAY 1981, 5.

¹⁵⁴ JOBST 1975, 123.

¹⁵⁵ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 79.

¹⁵⁶ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 349.

¹⁵⁷ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018, 315.

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területén sűrűsödnek, ennek oka valószínűleg e területek nagymértékű kutatottsága.

A térdfibulák leggyakoribb változata az I.1.1. típus volt (30%). Példányaik a Barbaricum teljes területéről kerültek elő, a lelőhelyek többsége a Tisza és mellékfolyói mentén helyezkedik el. A második leggyakoribb változat az I.1.4. típus (14%), a csoport lelőhelyeinek többsége a Tisza mentén feküdt. A leletanyag három ezüstfibulája közül egy ebbe a típusba tartozik, ezt egy rugótokkal egészítették ki.¹⁵⁸ A harmadik leggyakoribb csoport az I.1.2. típus volt (13%), lelőhelyeinek többsége a Tisza és a Körös folyó mentén fekszik. A negyedik típus a germán típusú térdfibula (10%). Ez volt a leletanyag legváltozatosabb csoportja, ide tartozik a másik ezüstfibula is.¹⁵⁹ A csoport lelőhelyei szétszórtnan helyezkednek el az Alföldön. Az ötödik csoportba az I.1.3. típusú fibulák tartoznak (8%), lelőhelyeik egy része szétszórtnan helyezkedik el, egy kisebb csoportosulás figyelhető meg Csongrád–Szentek környékén. Az I.1.2. típusú fibulák (5%) lelőhelyei nagyjából a Tisza vonalát követik, és annak bal partján helyezkednek el, párhuzamok alapján déli eredetűek.¹⁶⁰ A legritkábbak az I.3., I.4. és az I.5. típusok voltak, ezek a leletanyag 1-1 százalékát adták. A II.1. főcsoportba tartozó fibulák (7%) lelőhelyeinek elhelyezkedése alátámasztani látszik a daciai eredetüket, közülük három is a Maros vonalán fekszik. Ez a típus Daciában volt nagyon gyakori, de Sorin Cociş szerint Germania Superiorban, Pannoniában és Syriában is előfordul.¹⁶¹ A szarmaták körében használt darabok nagy valószínűséggel Daciából és Pannoniából származhatnak. Kutatásaim során olyan fibulákat is találtam, amelyeknek eddig nem találtam pontos analógiáját a pannoniai és daciai fibulák között. Ezek közül néhány esetében elképzelhető, hogy helyi szarmata gyártmány lehetett, ez azonban még további kutatást igényel.

Kutatásom jelenlegi eredménye alapján a szarmata Barbaricumban a pannoniai térdfibulátípusok a legerjedtebbek, de megfigyelhető daciai és néhány esetben moesiai hatás is. A pannoniai típusok dominanciáján valószínűleg változtatni fog az újabb és az eddig közöletlen anyag feldolgozása. A fibulák több mint egyharmadát díszítették, a leggyakoribb a tremolórozás, ennél ritkább a trébelés, a karcolás, a gyöngycsüngős dísz és a hornyolás volt. A fibulák gyöngycsüngővel való díszítése ritka, de nem ismeretlen a szarmata leletanyagban.¹⁶² A fibulák 76%-a bronzból készült, 3%-a ezüstből. A fibulák 21%-ánál nem jegyezték fel az anyagát, de valószínűleg ezek is bronzból készültek. Az összes fibula öntéssel készült, gyártási helyeikről nincsenek adataink. Elképzelhető, hogy az öntéshibás (Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Péceli út 62. sír,¹⁶³ Szeged–Csongrádi út 14. sír¹⁶⁴) és a Martfű 1. sírből származó csökevényes fibula¹⁶⁵ szarmata gyártmány, erre azonban jelenleg semmilyen konkrét bizonyíték nincs. Jelenlegi eredményeim alapján feltételezhető, hogy a térdfibulák leggyakoribb típusai (I.1.1., I.1.2., I.1.4.) valamikor a 2. század végén jelenhettek meg a szarmata leletanyagban, használatuk a 3. század közepe után is valószínűsíthető. Ez a kérdés azonban szintén további kutatásokat igényel.

¹⁵⁸ ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020, 76.

¹⁵⁹ NAGY 2005, 13.

¹⁶⁰ VADAY 1989, 79.

¹⁶¹ COCIŞ 2004, 95.

¹⁶² DINNYÉS 1991, 159.

¹⁶³ NAGY 2018a, 49.

¹⁶⁴ VÖRÖS 1981b, IV. tábla 2.

¹⁶⁵ VADAY 1981, 5.

A szarmata területről előkerült térdfibulák kétségkívül egy izgalmas és eddig kevésbé vizsgált részei a szarmata leletanyagnak. A kutatás következő lépése a párhuzam nélküli fibulák pontos beazonosítása és a térdfibulák származási és gyártási helyének lokalizálása lesz. Ezáltal újabb információkkal gazdagodunk majd a Római Birodalom és a szarmaták között fennálló sokrétű kapcsolatokról.

IRODALOM

- ALMGREN 1897 = Almgren, O.: *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Stockholm 1897.
- ALMGREN 1923 = Almgren, O.: *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. [Mannus-Bibliothek 32.] Leipzig 1923.
- BALOGH 2015 = Balogh Cs.: Szarmata temető Makó-Igási járandóban. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4 – 6*. I. kötet. Szerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2015, 257–320.
- BERECZ 1987 = Berez K.: *Adatok a pannoniai térdfibulák történetéhez*. Szakdolgozat. Kézirat. Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Budapest 1987.
- BERECZ 1991 = Berez K.: Római kori fibulák Zala megyéből I. *ZM* 3 (1991), 163–183.
- BOJOVIĆ 1983 = Bojović, D.: *Rimske fibule Singidunuma*. [Zbirke i legati/Muzej Grada Beograda 12.] Beograd 1983.
- BÖHME 1972 = Böhme, A.: Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. *Saalburg Jahrbuch* 29 (1972), 5–112.
- COCIȘ 2004 = Cociș, S.: *Fibulele din Dacia romană – The Brooches from Roman Dacia*. [Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3.] Kolozsvár 2004.
- COCIȘ–GAIU–ZĂGREANU 2010 = Cociș, S. – Gaiu, C. – Zăgreanu, R.: Fibule romane din Dacia intracarpatică. *Revista Bistriței* 24 (2010), 203–215.
- CSALLÁNY 1906 = Csallány G.: Ókori leletek a szentesi múzeumban. *ArchÉrt* 26 (1906), 47–55.
- CSALLÁNY 1936 = Csallány G.: Újabb jazig temetők Szentes határában. *Dolgozatok* 12 (1936), 71–82.
- DINNYÉS 1991 = Dinnyés I.: A hévízgyörki szarmata sírok. *StudCom* 22 (1991), 145–201.
- DINNYÉS 2016 = Dinnyés I.: Szarmata sírleletek Abonyból. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Főszerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2016, 113–136.
- GRUMEZA 2014 = Grumeza, L.: *Sarmatian cemeteries from Banat (late Ist – early 5th centuries AD)*. Kolozsvár 2014.
- GULYÁS 2011 = Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *StudCom* 31 (2011), 125–253.
- ISTVÁNOVITS 1990 = Istvánovits E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei – 2–3. századi sírok Tiszavasváriból. *JAMÉ* 27–29 (1990), 83–133.

- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018 = Istvánovits E. – Kulcsár V.: „...*Aligha állhat nekik bármelyik csatarend ellent.*” *Egy elfelejtett nép, a szarmaták.* [A Jósa András Múzeum Kiadványai 74.; Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 5.] Nyíregyháza–Szeged 2018.
- ISTVÁNOVITS–MERCZI 2020 = Istvánovits E. – Merczi M.: Egy ritka Kárpát-medencei szarmata női viseleti elem. In: *Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei. Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.* Szerk.: Bíró Gy. – Pintér-Nagy K. – Szebenyi T. A szerkesztésben közreműködött: Felföldi Sz. – Takács M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7.] Szeged 2020, 75–87.
- JOBST 1975 = Jobst, W.: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum.* [Forschungen in Lauriacum 10.] Linz 1975.
- KOVALOVSZKI 1980 = Kovalovszki J.: *Településátadások Tiszaeszlár-Bashalmon. Bronzkor, III-IV és XI-XIII. század.* [FontArchHung] Budapest 1980.
- KŐHEGYI–VÖRÖS 2011 = Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr.u. 2–5 századi szarmata temető.* [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szeged 2011.
- KULCSÁR 1986 = Kulcsár V.: Szarmata sírok Kiskunfélegyháza, Külsőgalamboson. *Cumania* 9 (1986), 9–23.
- KULCSÁR 1998 = Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai.* [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.
- MERCZI 2011 = Merczi M.: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. *KMMK* 17 (2011), 7–79.
- MERCZI 2012 = Merczi M.: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt római vicus fibulái. In: *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok.* Szerk.: Ottományi K. Budapest 2012, 473–528.
- MERCZI 2016 = Merczi M.: Római kori fibulák Érdről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 69–100.
- MERCZI 2017 = Merczi M.: Római kori fibulák Perbárról és Zsámbékról. *StudCom* 35 (2017), 71–119.
- MERCZI 2021 = Merczi M.: Újabb római kori fibulák Aquincum térségéből. *StudCom* 39 (2021), 18–44.
- NAGY 2005 = Nagy D. S.: Az Orosházi-tanyák, MÁV-Homokbánya szarmata temetője. *SZKMÉ* 7 (2005), 11–48.
- NAGY 2018a = Nagy M.: *A Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető. Kr.u. 2.–4. sz. I. A sírok és leletek leírása.* Budapest 2018.
- NAGY 2018b = Nagy M.: *A Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető. Kr.u. 2.–4. sz. II. Elemzés.* Budapest 2018.
- PATAY 2003 = Patay R.: Korai szarmata sír Mezőkövesdről. Előzetes jelentés a Patakra járó-dűlőben feltárt szarmata temetkezésekről. *MFME–StudArch* 9 (2003), 135–143.
- PÁRDU CZ 1931 = Párducz M.: A Nagy magyar Alföld római kori leletei. *Dolgozatok* 7 (1931), 74–161.
- PÁRDU CZ 1941 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I.* [ArchHung 25.] Budapest 1941.

- PÁRDUCZ 1944 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon* II. [ArchHung 28.] Budapest 1944.
- PÁRDUCZ 1948 = Párducz M.: Szarmata temető Hódmezővásárhely–Fehértón. *ArchÉrt* 1946–1948 (1948), 283–312.
- PÁRDUCZ 1950 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon* III. [ArchHung 30.] Budapest 1950.
- PEŠKAŘ 1972 = Peškař, I.: *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Prága 1972
- PETKOVIĆ 2010 = Petković, S.: *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka N.E.* [Arheološki Institut Posebna Izdanja Knjiga 50.] Beograd 2010.
- RÓZSA 2005 = Rózsa Z.: Szarmata telep- és temetőrészlet Békéssámson, Erdőháti-halom lelőhelyen. *SZKMÉ* 7 (2005), 49–83.
- SÁRÓ 2014 = Sáró Cs.: Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből. *WMMÉ* 36 (2014), 159–222.
- SCHMID 2010 = Schmid, S.: *Die römischen Fibeln aus Wien*. [Monografien der Stadtarchäologie Wien 6.] Wien 2010.
- SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012 = Sóskúti K. – Balázs J. – Rózsa Z.: A „szarmata kislány”. Hercegnő sírja az orosházi főtér alatt. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 8 (2012), 3–12.
- SZABÓ 1939 = Szabó K.: Jazyg-szarmata sírok Kecskemét környékén. *FolArch* 1–2 (1939), 100–109.
- TUTKOVICS 2015 = K. Tutkovics E.: Szarmata temetkezések a Bükkábrányi lignitbánya területén. Bükkábrány-Bánya, XI/A lelőhely szarmata sírjai. *HOMÉ* 54 (2015), 221–274.
- VADAY 1981 = Vaday A.: Szarmata sírok Martfű-Zsófia Majorban. *SzMMÉ* 1981, 5–9.
- VADAY 1989 = H. Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. *Antaeus* 17–18, 1988–1989.
- VADAY–SZÓKE 1983 = H. Vaday A. – Szóke B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd–Szujókeresztén. *CommArchHung* 1983, 79–132.
- VADAY 2005 = Vaday A.: Adatok a szarmaták fémművességéhez. *SzKMÉ* 7 (2005), 151–198.
- VÖRÖS 1981a = Vörös G.: Adatok a szarmatakorai női viselethez. *CommArchHung* 1981, 121–135.
- VÖRÖS 1981b = Vörös G.: A Szeged-Csongrádi úti temető szarmatakorai sírjai. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 1981.
- VÖRÖS 2015 = Vörös G.: Szarmata temetőrészlet Kunfehértóról a 2–3. századból. In: *Halasi Múzeum 4. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 140. évfordulójára*. Szerk.: Szakál A. Kiskunhalas 2015, 65–85.

A TÁBLÁK JEGYZÉKE

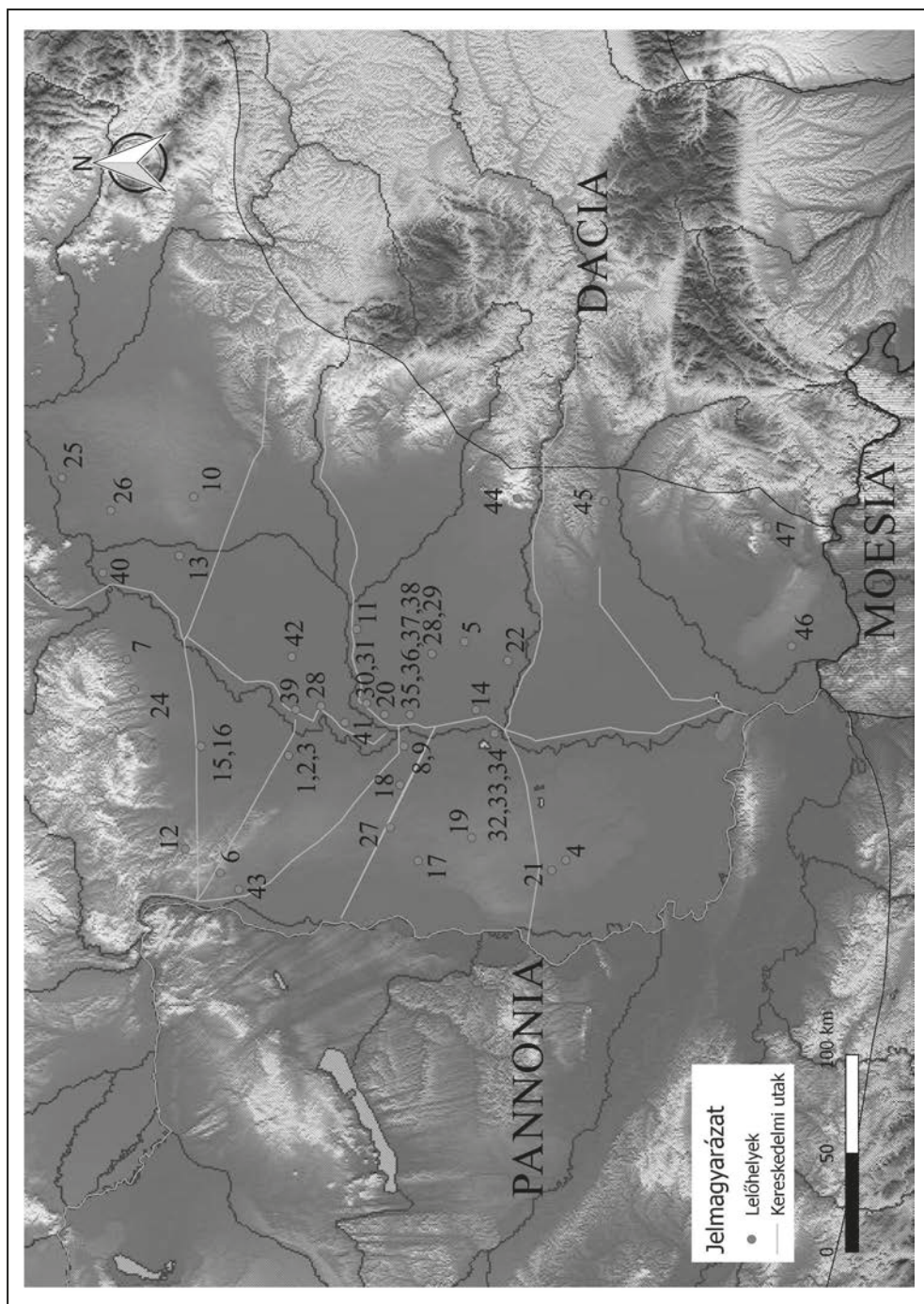
1. tábla: Lelőhelylista: 1.: Abony 39. lelőhely; 2.: Abony 48. lelőhely; 3.: Abony–Szolnoki úti homokbánya; 4.: Bajmok; 5.: Békéssámszon–Erdőháti-halom; 6.: Budapest XVII. kerület, Rákoscaba, Péceli út; 7.: Bükkábrány–Bánya, XI/A lh.; 8.: Csongrád–Határút; 9.: Csongrád–Sövényháza; 10.: Debrecen–Hortobágyhíd; 11.: Endrőd–Szujókereszt; 12.: Hévízgyörk; 13.: Hortobágy–Nyíróhodály; 14.: Hódmezővásárhely–Fehértó; 15.: Jászdózsa–Tatárhányás; 16.: Jászdózsa–Kápolna-halom környéke; 17.: Kiskőrös–Csukás tó–Rác kút; 18.: Kiskunfélegyháza–Külsőgalambos; 19.: Kunfehértó–Kovács tanya; 20.: Kunszentmárton–Péterszög; 21.: Madaras–Halmok; 22.: Makó–Igási járandó; 23.: Martfű–Zsófia major; 24.: Mezőkövesd–Patakra járó-dűlő; 25.: Nagyhalász–Telektanya; 26.: Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanya (M3/161. lh.); 27.: Orgovány; 28.: Orosháza–Főtér; 29.: Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya; 30.: Öcsöd–Báboczka; 31.: Öcsöd–Mogyorós halom; 32.: Szeged–Bogárczó; 33.: Szeged–Csongrádi út; 34.: Szeged–Felsőpusztaszer; 35.: Szentes–Kistőke; 36.: Szentes–Nagyhegy, Horváth Imre szőlője; 37.: Szentes–Nagyvölgypart; 38.: Szentes–Sárgapart, Török sor; 39.: Szolnok–Szandaszőlős, Repülőtér; 40.: Tiszaeszlár–Bas-halom; 41.: Tiszakürt; 42.: Törökszentmiklós–Surján-Újtelep; 43.: Üllő; 44.: Arad–B06 lh. (Románia); 45.: Giarmata 10. lh. (Románia); 46.: Jabuka–Nadela (Szerbia); 47.: Vršac–Veliki Rit (Szerbia)

Roman knee brooches from the Sarmatian Barbaricum of the Great Hungarian Plain

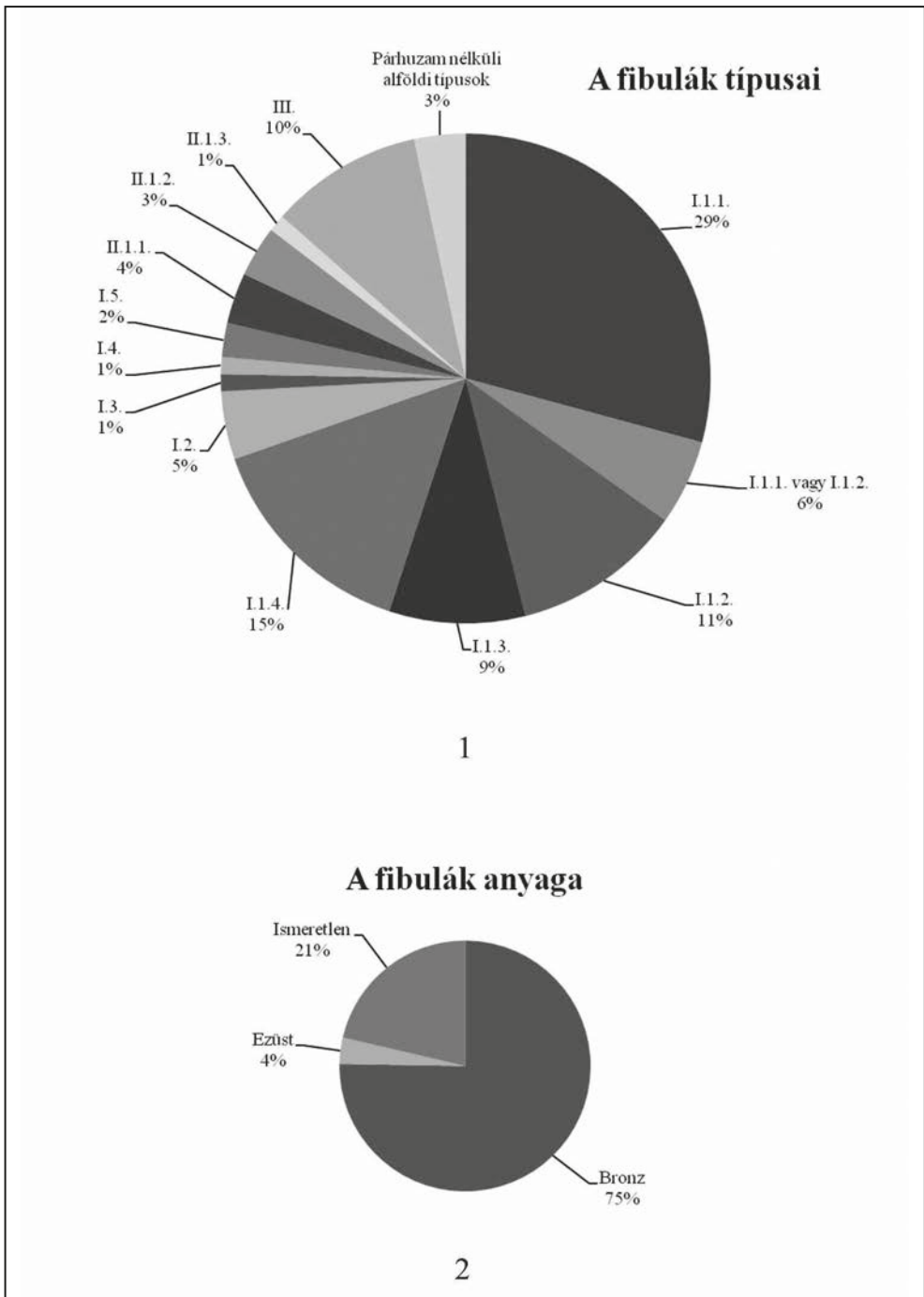
In the course of my research, I collected and typologized 87 knee brooches from 47 sites. The knee brooches were unearthed all over the Great Hungarian Plain. A large number of these sites are situated in Csongrád-Csanád and Jász-Nagykun-Szolnok county.

Out of the 12 types identified, three were the most common: I.1.1. being the most common (24%), followed closely by type I.1.4. (15%) and type I.1.2. (11%). The three most common types was followed by the Germanic type knee brooches with their 10%. This was the most varied type too within the examined material. The Germanic type was followed by type I.1.3. (9%) and type II.1. (8%). The most uncommon types were I.2. (5%), I.5. (2%), I.3. (1%) and I.4. (1%), with often just one specimen representing it in the material. The uncertain specimens (which cannot be classified as either type I.1.1. or I.1.2. due to the low grade photos in publications or because these pieces were no longer available in the museums) took up 6% of the material.

Based on the current results of my research, it seems that the most common types of the knee brooches originate from the area of Pannonia and Noricum. Two types, however, seem to come from somewhere else: type I.2., probably, from the province of Moesia (based on the research of Andrea Vaday) and type II.1. was most commonly used in Dacia, with a few examples from Pannonia and Bohemia. About 1/3 of the brooches were decorated, most oftenly with engraving, but there are cases of embossing, carving and with pearls. The brooches were mostly made out of copper-alloy, except three which were made out of silver. Based on my current results, the most common types of knee brooches (I.1.1., I.1.2., I.1.4.) appeared in the area of the Great Hungarian Plain at the end of the 2nd century AD, and their use can be attested until the 4th century.

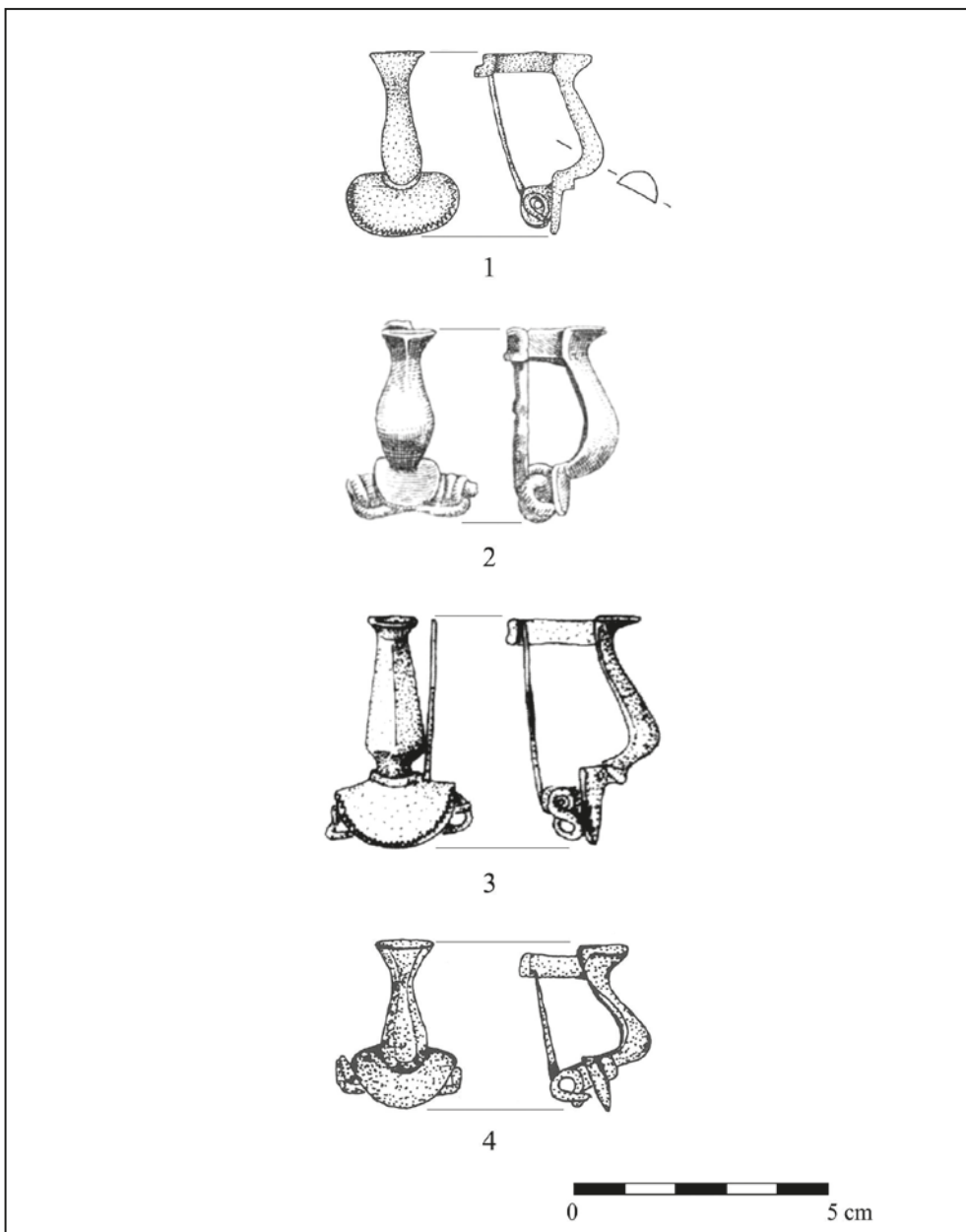
1. tábla: Térdfibulák elterjedése a Kárpát-medencei Barbaricum területén

2. tábla: 1.: A térdfibulák típusonkénti aránya; 2.: A térdfibulák anyag szerinti aránya

Lelőhely neve	Datálás	Forrás
Bajmok	2–3. század	KULCSÁR 1998, 121
Csongrád–Határút	3. század	KULCSÁR 1998, 122
Debrecen–Hortobágyhíd	2. század vége– 3. század vége	ISTVÁNOVITS 1990, 94
Hortobágy–Nyírőhodály	2. század vége– 3. század közepe	ISTVÁNOVITS 1990, 97
Hódmezővásárhely–Fehértó	1–3. század	KULCSÁR 1998, 125
Jászdózsa–Kápolna-halom környéke	2. század	VADAY 1989, 240
Kiskőrös–Csukás tó–Rácz kút	2–3. század	KULCSÁR 1998, 126
Orgovány	2. század	KULCSÁR 1998, 134
Öcsöd–Mogyorós halom	2–3. század	KULCSÁR 1998, 135
Szeged–Csongrádi út	2. század	KULCSÁR 1998, 121
Szeged–Felsőpusztaszer	1–3. század	KULCSÁR 1998, 136
Szentes–Kistóke	2–3. század	KULCSÁR 1998, 137
Szentes–Nagyvölgypart	3–4. század	KULCSÁR 1998, 137
Szolnok–Szandaszőlős	2–3. század	VADAY 1989, 270

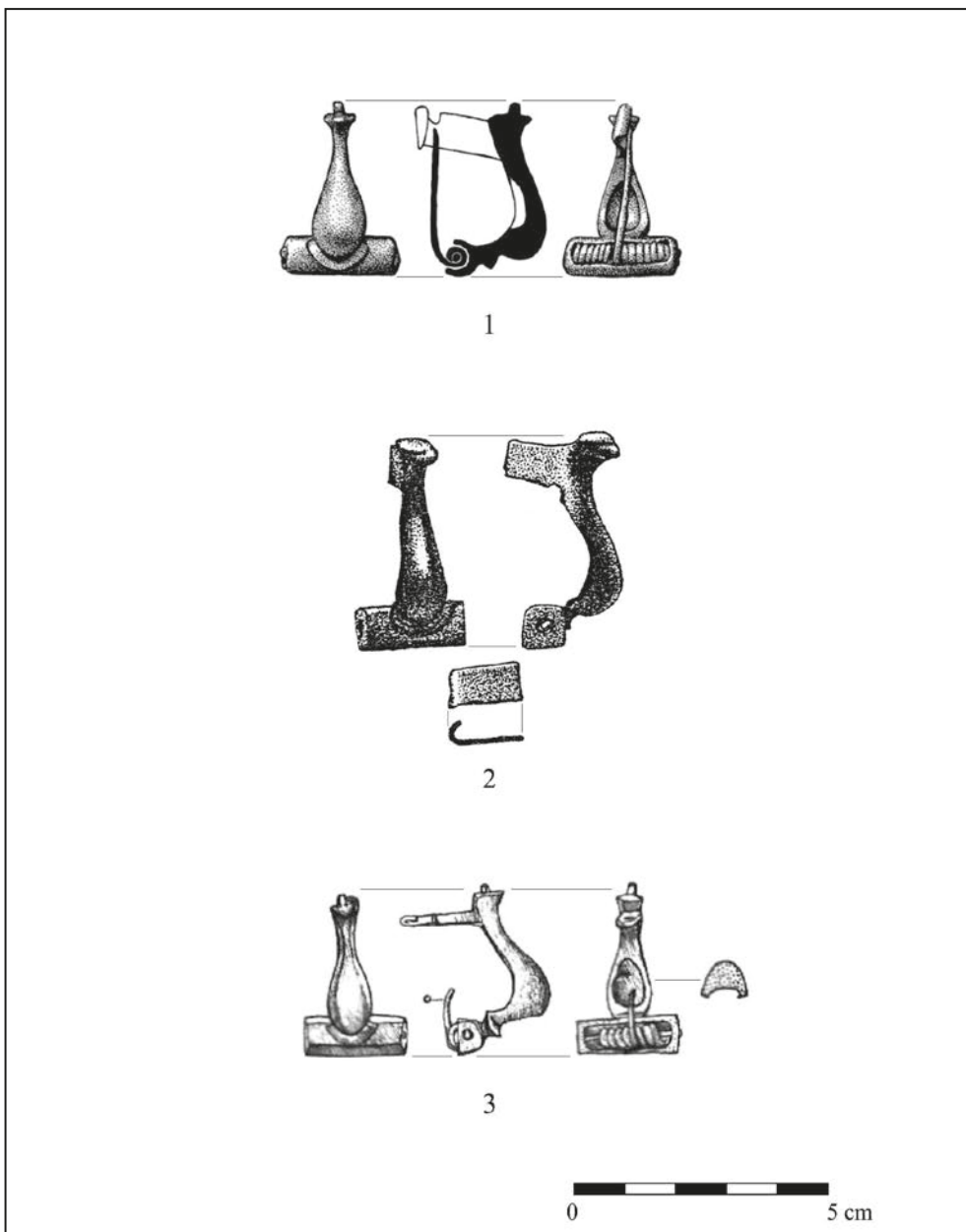
3. tábla: Térdfibulákkal rendelkező lelőhelyek keltezése

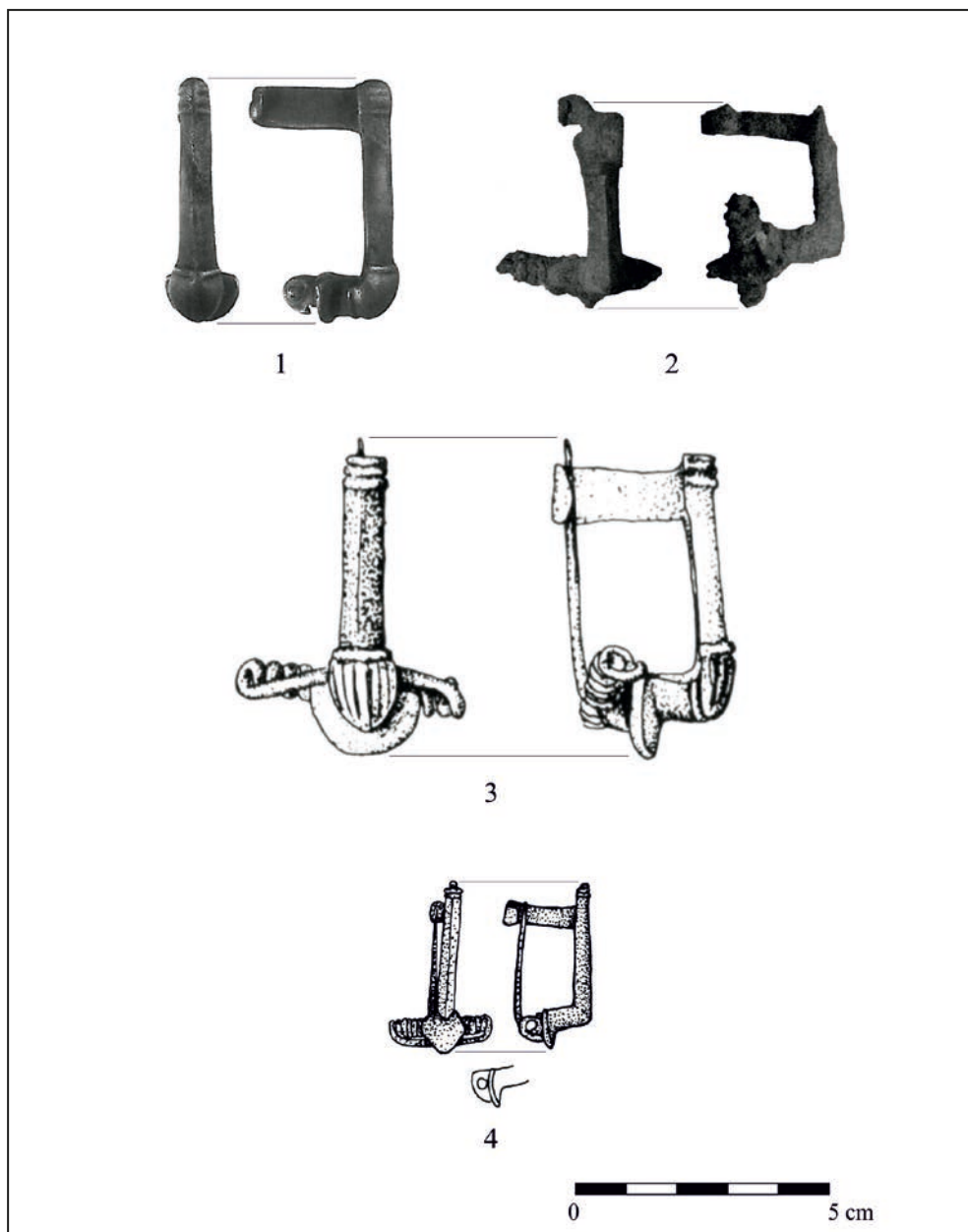
4. tábla: A félkör alakú fejleppal rendelkező térdfibulák (I.1.) alcsoportjai. 1.: I.1.1. típus: Békéssámszon–Erdőháti-halom 40. sír (RÓZSA 2005, 8. kép 1); 2.: I.1.2. típus: Öcsöd–Mogyorós halom 10. sír (CSALLÁNY 1906, 48); 3.: I.1.3. típus: Tiszakürt (VADAY 1989, Taf. 116. 8); 4.: I.1.4. típus: Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya 9. sír (NAGY 2005, 7. kép 3)

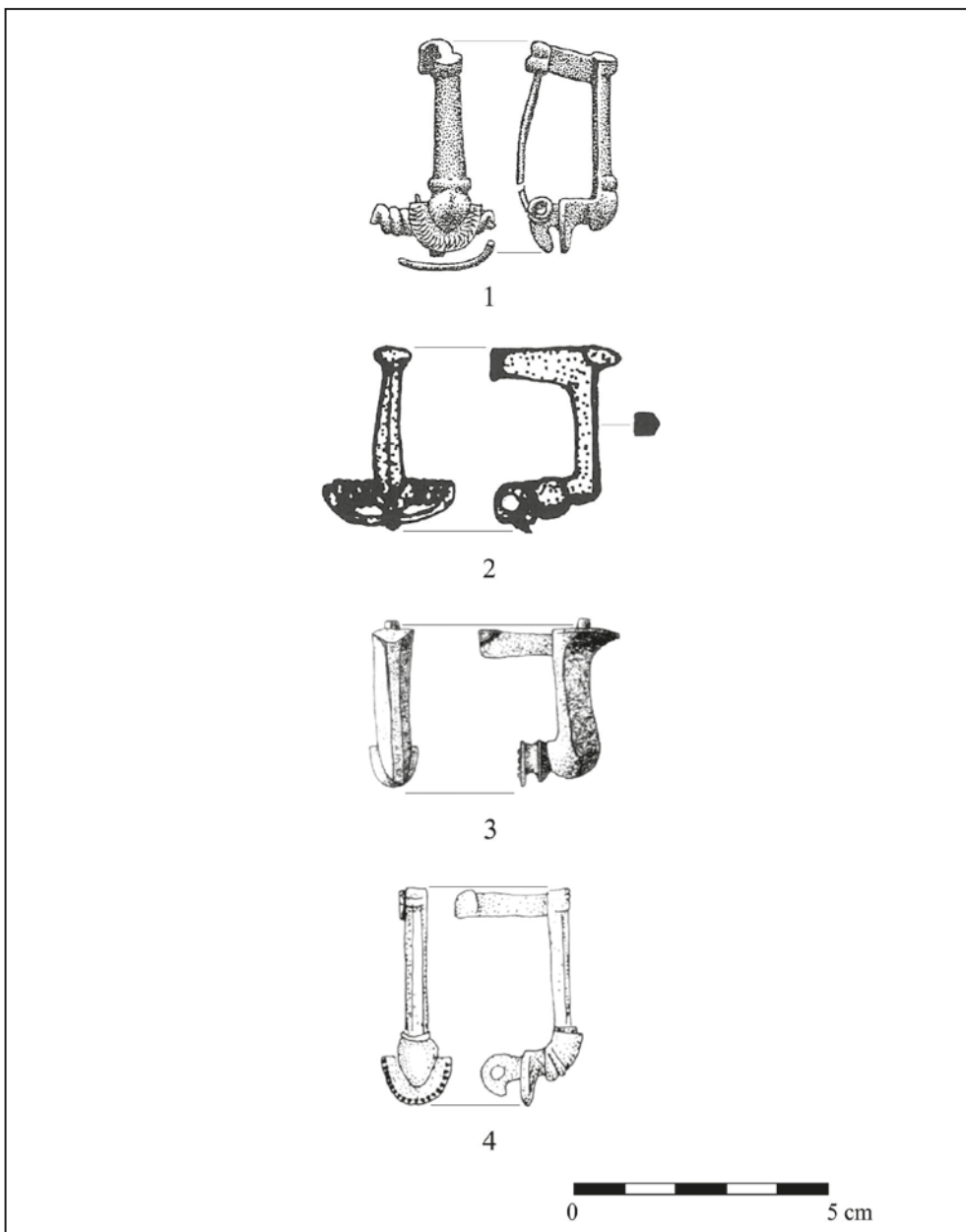
5. tábla: 1.: Téglalap alakú fejlappal rendelkező térdfibulák (I.2. típus): Törökszentmiklós–Surján-Újtelep 11. sír (VADAY 1985, 365, Abb. 14. 2); 2.: Háromszög alakú fejlappal rendelkező térdfibulák (I.3. típus): Madaras–Halmok lelőhely 622. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 122. tábla 10); 3.: Ötszög alakú fejlappal rendelkező térdfibulák (I.4. típus): Budapest XVII. kerület, Rákoscsaba, Péceli út 106. sír (NAGY 2018, 37. tábla 1); 4.: Pelta alakú fejlappal rendelkező térdfibulák (I.5. típus): Tiszaeszlár–Bashalom 1. sír (KOVALOVSKI 1980, 34. tábla 1.a,b)

6. tábla: A rugótokos-galléros térdfibulák alcsoportjai (II.1). 1.: II.1.1. típus: Makó–Igási járandó 5. sír (BALOGH 2015, 11. kép 2–3); 2.: II.1.2. típus: Madaras–Halmok lelőhely 157. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 34. tábla 8); 3.: II.1.3. típus: Budapest XVII. kerület, Rákoscaba, Péceli út 165. sír (NAGY 2018a, 56. tábla 5)

7. tábla: Germán típusú térdfibulák (III. típus). 1.: Abony–Szolnoki úti homokbánya (DINY-
 NYÉS 2016, 7. kép 4); 2.: Bajmok (PÁRDU CZ 1950, CI. tábla 11.a,b); 3.: Endrőd–Szujóke-
 reszt 54. sír (VADAY–SZÓKE 1983. 6. kép 13); 4.: Hortobágy–Nyíróhodály (ISTVÁNOVITS 1990,
 XIX. tábla 2)

8. tábla: Germán típusú térdfibulák (III. típus). 1.: Madaras–Halmok lelőhely 404. sír (KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 92. tábla 7); 2.: Orosháza–Orosházi tanyák, MÁV homokbánya 10. sír (NAGY 2005, 8. kép 1); 3.: Öcsöd–Báboczka (VADAY 1989, Taf. 76. 5); 4.: Törökszentmiklós–Surján–Újtelep 10. sír (VADAY 1985, Abb. 14. 6)

Ólomplombák a középkori Gerendás falu területéről

1. Bevezetés

Gerendás 1. lelőhely [1. tábla] a mai Gerendás falu (Békés vármegye) határában található. Egy része átnyúlik a telekgerendási határ területére, azt Telekgerendás 14. lelőhely néven dokumentálták. A lelőhely területének egyik fele az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum, másik fele a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum gyűjtőkörébe tartozik. Az orosházi múzeum munkatársai a 2010-es évek közepétől számos alkalommal végeztek fémkeresősök segítségével terepbejárásokat a középkori falu területén, amelyek során több ezer fémlelet került be a múzeumi gyűjteménybe. A legnagyobb mennyiségben késő középkori gyűrűk, karikaékszerek, ólomplombák és pénzérmék kerültek elő. A nagy számban előkerült pénzék alapján kirajzolódik a település időrendje is.

Az első érmék I. Zsigmond magyar király (1387–1437) idejére, a legkésőbbi érme a 16. század végére keltezhető. A magyar érmék mellett jelen vannak lengyel és brandenburgi eredetű pénzek, amelyek a 16. század közepére–második felére datálhatók.

Jelen dolgozatban a 2020 januárja és 2021 májusa közötti időszakban előkerült 16 ólomplombát fogom bemutatni, emellett az anyagban található ismeretlen plombatípusok meghatározását kísérem meg. A tárgy típusra vonatkozó megállapítások a teljes orosházi anyag feldolgozása után változhatnak. A meghatározás mellett a textilkereskedelem 16. századi írásos forrásait összegzem, illetve értelmezem a plombákat a források adatai alapján.¹

2. Gerendás falu középkori előzményei

2.1. Honfoglaláskor

Gerendás környéke már a honfoglalás korában is lakott volt. 1963-ban a helyi homokbányából előkerült egy férfi lovassír, amelyben a csontokon kívül kengyelt, íjcsontokat, juhcsontot és zablát találtak. Az előkerülés után egy évvel Dienes István végzett a területen ásatást, de csak egy feldúlt lovassírt sikerült hitelesítenie a bányagödörben összegyűjtött csontok alapján.²

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeumnak és Hergott Kristófnak, hogy a leletanyagot átengedték feldolgozásra; a múzeum önkéntes fémkeresőinek: Zsikai Rajmund Péternek és Zsikai Rajmund Péternének, illetve Bene Andrásnak, akik a pénzleletek meghatározását is elvégezték a gyűjtés mellett, Kiss-Bíró Gyöngyvérnek (egyetemi adjunktus, SZTE BTK Régészeti Tanszék), aki a lelőhelytérkép elkészítésében segített, és Wolf Máriának (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék), aki a dolgozat formai és tartalmi részében volt segítségemre.

² DIENES 1965, 157–158.

1969-ben ugyancsak a falu melletti homokbányában egy 10. századi trepanált koponyát találtak. 1970-ben Bakay Kornél vezetésével megindultak a kutatások a területen. Az ásatás során 6 sírt találtak, egyik közülük lovastemetkezés volt, azonban más leleteket nem említettek mellőlük.³

2.2. Árpád-kor

Az Árpád-kori írásos forrásokban nem említik meg Gerendás falut, de a helyi kutatások és az előkerült leletanyag alapján látható, hogy a területet a 11–13. században is lakták.

Az 1870-es években az Országos Régészeti és Embertani Társulat költségén régészeti kutatások zajlottak a falu területén, melyekről Zsilinszky Mihály írt jelentést. A munkálatok folyamán 30 csontvázat találtak, mellőlük bronz karikagyűrűk, karperecek és a 11. század első felére keltezhető pénzérmék kerültek elő.⁴

1932-ben Banner Benedek vezetésével megpróbálták a falu középkori templomát feltárni, de csak a templom körüli temető sírjait találták meg. Banner 92 sírt bontott ki, közöttük Árpád-korra és késő középkorra keltezhető sírleletek egyaránt előfordulnak.⁵ Az 1950-es évek elején homokbányászás közben a munkások embercsontokat találtak, valószínűleg egy *ossarium*ba ástak bele.⁶ A középkori falu templomát végül az 1990-es években sikeresen azonosították a Telekgerendás 14. számú lelőhelyen végzett terepbejárásakor, a szántás során felszínre került téglamaradványok és emberi csontok alapján.⁷ Fontos még megemlíteni Dienes István 1964-es terepbejárását, amikor egy kisebb magaslatról Árpád-kori falu maradványait azonosította be.⁸

1996-ban a Nagy Gyula Területi Múzeumba került egy Pados Pál csorvási lakos által megtalált nagy számú leletegyüttes. A gyűjteményt Szatmári Imre lelőhelyenként határozta meg, térképre vetítette, illetve rövid összegzést írt a tárgyokról. Rengeteg Árpád-kori edénytöredék, bográcsötredék, késő középkori kályhacsempe-maradvány, egy fenőkő és egy S végű karika került be a múzeumba. Szatmári úgy gondolta, hogy Gerendás 1. számú lelőhelye és Telekgerendás 14. számú lelőhelye közösen adják ki a falu területét, tehát a telekgerendási részen előkerült középkori leletek a középkori faluhoz tartoznak.⁹

2.3. Késő középkor, kora újkor

Gerendás falut a 15. századi források már említik, először 1458-ban, amikor I. Mátyás király (1458–1490) a falut az Ábrahámfi családnak adományozta.¹⁰

A 16. század második felében a terület török fennhatóság alá került, a gyulai szandzsák 1567-es és 1579-es vámösszeírásában több információt is feljegyeztek a faluról: a családok

³ JUHÁSZ–TORDA-MOLNÁR 1971, 167–181.

⁴ ZSILINSZKY 1879, 158–159.

⁵ BANNER 1933, 69–70.

⁶ SZATMÁRI 2005, 115.

⁷ JANKOVICH 1991, 179–180.

⁸ KOVALOVSKI 1965, 178–179.

⁹ NGyTM RA 2022/2022.

¹⁰ CSÁNKI 1890, 651.

számát, a családfőket név szerint említve, emellett a fizetett adókat és a területről származó jövedelmeket is feltüntették.¹¹

2.4. A térség gazdasági háttere

A délkelet-magyarországi régió a 16. században az ország egyik textilgyártó központja volt. A középkor végére az Orosháza–Békéscsaba–Gyula térségben egy helyi és környékbeli igényeket kielégítő, főleg szűrposztóra szakosodott textilipar jött létre. A környék gazdasági potenciáljának növeléséhez hozzájárultak a kallómalmok, amelyeket az 1520-as években említettek először Gyula, Vári, Alabián és Békés helyek kapcsán. A török hódítás után a fejlődés tovább folytatódott, ennek talán a legfontosabb bizonyítéka, hogy Gyula 1566-os ostroma és az erdélyi csapatok 1573-as fosztogatásai ellenére a helyi lakosság számuk fokozatosan növekedett egészen a század végéig.¹²

A helyi kallómalmok legtöbbször a hódítás után először a gyulai szandzsákbég birtokába, majd az 1570-es évek második felére már a budai beglerbég kezébe került. Azokat a malmokat, amelyek nem tartoztak a budai bég uralma alá, szpáhik és kisebb tisztviselők vették birtokba.¹³ Mindez azt bizonyítja, hogy ez a terület jelentős nyereséget hozhatott a birtokosa számára. A textilipar fejlődéséhez hozzájárult a juhállomány növekedése a területen.¹⁴ A nagyobb juhállomány nagymértékben függetleníthette a vidéket a külső nyersanyag-behozattól, és lehetővé vált a nagymértékű késztermékkivitel is.¹⁵

A térség virágkorának a 15 éves háború (1591–1606) vetett véget, amikor 1596-ban a török-tatár csapatok itt teleltek át, a vidéket teljesen felélték és feldúlták, emiatt a békési települések harmada végleg elnéptelenedett.¹⁶

3. Az ólomplombák kutatástörténete

Magyarország területén az első plombaleletek 1902-ben kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Ezeket 1901-ben Juhász László publikációban közölte, helyesen értelmezve a tárgyak funkcióját. Ő úgy gondolta, hogy a plombákat csak pápai vagy a *templarius* szállítmányoknál használták.¹⁷ A másik tárgycsoportot Toch Manó ékszerésztől vásárolta meg a Nemzeti Múzeum, aki a tárgyakat középkori ólomplombákként határozta meg. Hét darab tárgy került be Toch révén a múzeumi gyűjteménybe, ebből öt biztosan plomba, lelőhelyük ismeretlen.¹⁸

Dokumentálható körülmények között először a második világháború után, Méri István nagykanizsai és móríci ásatásai során két plombát találtak. Az egyiket Méri angol címert figyelte meg, a másik darab kapcsán egy szegecset és lefaragott előlapot említett meg.

¹¹ KÁLDY-NAGY 1982, 193–196.

¹² PACH 2003, 94–115.

¹³ PACH 2003, 100–102.

¹⁴ PACH 2003, 104–105.

¹⁵ MORDOVIN 2018, 243–244.

¹⁶ BLAZOVICH 1985, 90.

¹⁷ JUHÁSZ 1901, 174–175.

¹⁸ MORDOVIN 2018, 25.

Méri felhívta a figyelmet a tárgyak gazdaságtörténeti vagy hadtörténeti jelentőségére, de azok funkcióját nem ismertette.¹⁹

A második világháború után a budai Várhegyen számos régészeti feltárás történt, amelyeket Gerevich László vezetett. Az itt talált három ólomplombát 1956-ban Huszár Lajos az éremleletekkel együtt ismertette. A plombákat a tanulmányban csomagzáró bárcának nevezte, véleménye szerint azokat külföldi küldeményekre teheték.²⁰ 1961-ben Huszár az addig ismert összes „angol jellegű” plombát összegyűjtötte az ország területéről, ekkor már textiláruk jelzéseiként írta le őket, és egyes silányabb kivitelű darabokról úgy gondolta, hogy hamisítványok lehetnek.²¹ 1972-ben ismertette a diósgyőri várból előkerült nürnbergi plombát, de ezután már nem foglalkozott többet a témával.²²

1974-ben Endrei Walter az angol karasiáról és annak magyarországi jelenlétéről írt tanulmányában helyesen mutatta be a plombák használatát, jelentését. Munkájában Huszár Lajos 1961-es tanulmányát számos ponton vitatta, például a rózsabrázolások Tudor-rózsaként történő azonosítását és a plombák használati funkcióját.²³ Az 1970–1980-as években Endrei a plombakutatást jelentős forrásfeltáró munkával egészítette ki, emellett csatlakozott Geoff Egan angol régész kutatásaihoz is. 1982-ben egy Egannel közös tanulmányban kitértek a plombázás szokásának eredetére, funkciójára és európai elterjedésének kérdésére.²⁴ 1989-ben kiadta a *Patyolat és Posztó* című népszerűsítő könyvét, amelyben kiemelt figyelmet szentelt a plombáknak.²⁵ Endrei Walter kutatásaival párhuzamosan néhány esetben mások is közöltek plombákat, de ezek többnyire elemzés és értékelés nélküli ismertetések.²⁶

A leletközlések mellett a középkori magyar textilkereskedelem írásos forrásait is elkezdték feldolgozni. Az első feldolgozott forrás a *Budai Jogkönyv* volt, amelyben számos textilgyártó központot jegyeztek le. A jogkönyvet 1959-ben Mollay Károly gondozásában adták ki újra.²⁷ Ezzel indultak meg a források értelmező feldolgozásai, amelyek egyik legfontosabb alakja Székely György volt, aki először 1968-ban az angol és a németalföldi posztóimportot foglalta össze munkájában,²⁸ majd 1975-ben a német és a nyugati szláv területekről érkező textilimportot vizsgálta.²⁹ Ugyanekkor kezdte el tevékenységét Pach Zsigmond Pál is, aki a nyugatról érkező textilekről szóló írásos forrásokat vizsgálta.³⁰

Az 1990-es években megtorpant a magyarországi plombakutatás, csak néhány tárgyközlés történt az évtizedben. Fontos megemlíteni Ján Hunka szlovák régészt, aki 1999-ben a Szlovákiában talált plombákat felgyűjtötte és áttekintette, amihez bőséges szakirodalmi gyűjtést is végzett.³¹ Az 1990-es évek második felében Pach Zsigmond Pál több tanulmányban vizsgálta a magyarországi textilipart és kereskedelmet. Munkáiban kitért a debreceni

¹⁹ MÉRI 1954, 149.

²⁰ HUSZÁR 1956, 205–211.

²¹ HUSZÁR 1961, 187–194.

²² HUSZÁR 1972, 43–47.

²³ ENDREI 1974, 799–800.

²⁴ ENDREI–EGAN 1982.

²⁵ ENDREI 1989.

²⁶ MORDOVIN 2018, 28.

²⁷ MOLLAY 1959.

²⁸ SZÉKELY 1968.

²⁹ SZÉKELY 1975.

³⁰ PACH 1971.

³¹ HUNKA 1999.

posztószövő céh kiváltságlevelé kapcsán a magyar minőségellenőrzésre,³² illetve tájegységek (Kassa,³³ Békéscsaba–Gyula³⁴) középkori és kora újkori posztógyártását dolgozta fel. Fontos megemlíteni még Szende Katalint, aki három szabad királyi város végrendeleteit dolgozta fel,³⁵ és Teke Zsuzsa³⁶ tanulmányát egy firenzei kereskedőről. Ezek a munkák segítséget nyújtanak a Magyarország területére érkező ólomplombák származási helyének meghatározásában.³⁷

Az ezredforduló után a plombakutatás újra lendületet vett a rengeteg ásatás és publikáció miatt. Vándor László és Kovács Gyöngyi 2002-ben közölték a bajcsai feltárás anyagát, ahol öt plomba került elő (egy nürnbergi, négy angol jellegű). A plombák azonosításához Huszár Lajos munkáit használták fel, de az azóta előkerült, hasonló leletekre nem hivatkoztak.³⁸

A 2010-es években a plombakutatás újabb lendületet vett, ugyanis 2013-ban Mordovin Maxim megkezdte a Pápa–Fő téri ásatások során előkerült plombák közlését. Mordovin az e tárgyban írt első tanulmányában huszonhárom plombát közölt, nyolc szórványlelettel együtt.³⁹ A pápai kutatások miatt a kutatás intenzíven haladt, elkészült a leletanyagból szervezett kiállítás és annak leletkatalógusa,⁴⁰ majd ez alapján Mordovin megkezdte a sziléziai posztóplombák feldolgozását,⁴¹ emellett az angol jellegű tárgyak által kirajzolódó történeti háttérrel⁴² is önálló munkában foglalkozott.

4. A plombázás gyakorlatának megjelenése, elterjedése

A minőség szabályozás gyakorlata először a 13. században, a Németalfölddel határos német területeken dokumentálható. A 13. század végén a szabályozások egyes helyeken összetettebbé váltak, de a források nem szolgáltatnak részletes adatokat a különféle pecsétokról és jelölésekről. Ezzel kapcsolatban véli azt a nyugati kutatás, hogy az első plombák még viaszból készülhettek, és a szabályok bonyolultabbá válásával jelentek meg az ólomplombák.⁴³

A 14. században rengeteg írásos forrás született a szabályozásról és a termékek megjelenéséről, de gyakran nagyon bizonytalan, hogy ez hogyan történt.⁴⁴ 1348-ban Angliában elrendelték, hogy a megvizsgált termékeket a királyi hivatalnokoknak (*alnager*) kellett megjelölni, majd 1350-től az angol szabályozás már pecsétnek (*seal*) nevezi a jelzést. 1353-tól kötelezővé tették a plombákon a méretjelzés és a központi illetékszedő jelének feltüntetését. A 14. század utolsó két évtizedében az angol szabályozás kitért a takácsok és a kallózók jelzéseire is, ezek festett vagy varrott azonosítók lehettek, melyeket a plombák mellé helyeztek

³² PACH 1995.

³³ PACH 2000.

³⁴ PACH 1998.

³⁵ SZENDE 2004.

³⁶ TEKE 2007.

³⁷ MORDOVIN 2018, 30.

³⁸ VÁNDOR 2002.

³⁹ MORDOVIN 2013, 275–280.

⁴⁰ MORDOVIN 2016a.

⁴¹ MORDOVIN 2016b.

⁴² MORDOVIN 2016c.

⁴³ MORDOVIN 2018, 38.

⁴⁴ MORDOVIN 2018, 39.

fel a végre.⁴⁵ A 14. század végén keletkezett az első írásos adat, amely kimondja, hogy az ólompecségeket lenárura is használták.⁴⁶

A 14. század végétől kezdve az ólomplombák alkalmazása széles körben elterjedt egész Nyugat-Európában. Fontos újítást jelentett, hogy a hibásnak minősített végeket nem semmisítették meg, a megfelelő jelöléssel tovább lehetett értékesíteni azokat. A 15. század végétől kezdve egyre több városi szabályozás/kiváltságlevél említette meg a plombahasználatot. Az ekkoriban született városi kiváltságlevelekből az látszik, hogy a gyakorlat kezdeti időszakában csak a minőségi termékeket láttak el plombákkal, a középkor végére viszont már minden termékre helyeztek egyet.⁴⁷

A 16. században a szabályozások még részletesebbé váltak, aprólékosan rendelkeztek a plombák típusairól és használatáról. 1551–1552-ben Angliában a regionális szabályozás kötelezővé tette az olyan szövettűlök vizsgálatát és pecsétekkel ellátását, amelyeket eddig pecsételést nélkül is el lehetett adni, emellett a plombák képeit is egységesítették, majd 1566-tól kezdve a plombák külalakját is szigorúan meghatározták.⁴⁸

A 17. században a plombázás gyakorlata hanyatlásnak indult a túlszabályozások, a visszaélések, a korrupció miatt, illetve azért, mert a vevők a sok plombával ellátott termék között nem tudtak kiigazodni.⁴⁹ Magyarországon a 17. század második felétől megjelenő plombatípusok hazai eredetűek.⁵⁰

5. A gerendási plombák bemutatása

5.1. Katalógus

1. Angol jellegű plomba. Származási helye ismeretlen (Magyar Királyság?). Előlapja hiányzik, hátlapján három sziromsoros Tudor-rózsa látható, szirmain pöttyözés nyomai. Körben ékdíszes keretben körirat: GVILLELLMVS ALMANDETEE. Állapota ép, közepén lyukasztott. Mérete: 31 mm. Formai típus: rászorított. Keltezés: 16. század utolsó harmada [2. tábla 1].

2. Angol jellegű plomba. Származási helye ismeretlen (Magyar Királyság?). Előlapja hiányzik, hátlapján három sziromsoros Tudor-rózsa, szirmain pöttyözés. Körben, ékdíszes keretben körirat: GVILLELMVS ALMANDETEE. Állapota töredékes, felülete enyhén kopott. Mérete: 30 mm. Formai típus: rászorított. Keltezés: 16. század utolsó harmada [2. tábla 2].

3. Angol jellegű plomba. Származási helye ismeretlen (Magyar Királyság?). Előlapja hiányzik, hátlapján három sziromsoros Tudor-rózsa, a szirmokon pöttyözés. Köriratrésze hiányzik. Állapota töredékes, jó megtartású. Mérete: 26 mm. Formai típusa: rászorított. Keltezés: 16. század utolsó harmada [2. tábla 3].

4. Angol jellegű plomba. Származási helye ismeretlen (Magyar Királyság?). Előlapja hiányzik, hátlapján három sziromsoros Tudor-rózsa, ékdíszes keretben körirat: LMVS. Állapota: töredékes, jó megtartású. Mérete: 23 mm. Formai típusa: rászorított. Keltezés: 16. század utolsó harmada [2. tábla 4].

5. Származási helye: Löwenberg (Lwówek Slaski, Szilézia). Előlapon növényi díszítés által keretelt kétsoros, humanista betűs felirat: LEWE[N]/BERG[H]. Állapota: jó megtartású, töredékes. Formai típusa: egyszegecses, henger alakú szegecses. Mérete: 20 mm. Keltezés: 16. század utolsó harmada [3. tábla 1].

⁴⁵ EGAN 1987, 17–18.

⁴⁶ MORDOVIN 2018, 40.

⁴⁷ Idézi: MORDOVIN 2018, 43.

⁴⁸ EGAN 1992, 33.

⁴⁹ ENDREI–EGAN 1982, 54.

⁵⁰ MORDOVIN 2018, 44.

6. Származási helye: Görlitz (Szilézia). Előlapon gyöngysorkeret nyomai, a minta erősen kopott, a hátlapján gótikus minuszkulás felirat: for/gor. Állapota: viszonylag ép, felülete erősen kopott. Formai típusa: rászorított típus. Mérete: 27 mm. Keltezés: 16. század második fele [3. tábla 3].

7. Származási helye: Löwenberg (Lwówek Slaski, Szilézia). Előlapon növényi díszítéssel keretelt kétsoros, humanista betűs felirat: LEWE[N]/BERG[H]. Állapota: ép, felülete erősen kopott. Formai típusa: egyszegecses, nyújtott kúp alakú szegecses. Mérete: 21 mm. Keltezés: 16. század utolsó harmada [3. tábla 2].

8. Származási helye: Nürnberg (Bajorország). Előlapon gyöngysorkeretben a város címere látható: hasított, jobb oldalon birodalmi sas, baloldalt hármasharántpólya, hátoldala hiányzik. Állapota ép, jó megtartású. Mérete: 32 mm. Formai típusa: egyszegecses, hengeres szegecses. Keltezés: 16. század második fele [4. tábla 1].

9. Származási helye: Ulm (Bajorország). Előlapján a város vágott címere gyöngykeretben, hátlapján jobbra néző, egyfejű sas, függőlegesen hasítva. Állapota: jó megtartású, ép. Formai típus: egyszegecses, hengeres szegecses. Keltezés: 16. század második fele [4. tábla 2].

10. Származási helye: ismeretlen (Köln? Trier?). Előlapján egy szent képe, hátlapján templomépület látható. Állapota: ép, felülete erősen kopott. Formai típusa: egyszegecses, hengeres alakú szegecses. Mérete: 17 mm. Keltezés: 15. század–16. század első harmada [5. tábla 1].

11. Származási helye: ismeretlen (Köln?). Előlapján püspöki süveg, hátlapján keresztben püspöki jogar és kereszt. Állapota ép, jó megtartású. Mérete: 23 mm. Formai típusa: egyszegecses, tömör hengeres szegecses. Keltezés: 15. század vége–16. század első harmada [5. tábla 2].

12. Származási helye: ismeretlen (Német-római Birodalom?). Előlapja hiányzik, hátlapján gyöngysorkeretben körirat: STA[...]T ZERO, középen gyöngysorkeretben minta, de az áttörés miatt nem kivehető. Állapota töredékes, jó megtartású. Formai típusa: egyszegecses. Keltezés: 16. század [5. tábla 3].

13. Származási helye: ismeretlen (Görlitz?). Előlapja erősen kopott, minta nem figyelhető meg, hátlapján nincs minta. Állapota ép, felülete erősen kopott. Mérete: 26 mm. Formai típusa: egyszegecses, hengeres szegecses. Keltezés: 16. század utolsó harmada [6. tábla 1].

14. Származási helye: ismeretlen (Nürnberg?). Előlapja hiányzik, hátlapján gyöngysorkeretben körirat: LENNANS, középen oroslán vagy sas. Állapota: jó megtartású, töredékes. Mérete: 28 mm. Formai típusa: egyszegecses vagy rászorított. Keltezés: 16. század második fele [6. tábla 2].

15. Származási helye: ismeretlen (Német-római Birodalom?). Előlapján gyöngysorkeretben körirat: [...]IERR [...] CHT, középen gyöngysorkeretben minta. Átlyukasztott, hátlapja hiányzik. Állapota: töredékes, felülete erősen kopott. Mérete: 40 mm. Formai típusa: egyszegecses vagy rászorított. Keltezés: 16. század [6. tábla 3].

16. Származási helye: ismeretlen. Előlapján gyöngysorkeretben körirat: WA, középső minta nem látszódik. Állapota: töredékes, felülete kopott. Mérete: 20 mm. Formai típusa meghatározhatatlan. Keltezés: 16. század [6. tábla 4].

5.2. Angol jellegű plombák [2. tábla]

Az angol posztót a magyar írásos források a 15. század első felében említették meg először, a *Budai Jogkönyvben von Lundschen* tétel alatt.⁵¹ Az 1436–1437-es *Siebenlinder-listában* Englisch és Lündisch néven szerepeltek az angol áruk. Emellett a 15. századi városi számadásokban is felbukkant az angol posztó.⁵²

⁵¹ BLAZOVICH–SCHMIDT 2001, 424.§.

⁵² SZÉKELY 1968, 27.

Az angliai posztóimport a 16. században erős fellendülésnek indult. A termékválaszték kiszélesedett, olcsó karasiát és drága fájlondist is lehetett vásárolni. Angliából a 15. század végétől a posztót többnyire nyersen exportálták, a gyártási folyamatot már a németalföldi és német városokban (például Nürnberg) fejezték be, ennek kapcsán az angol források úgy nyilatkoztak, hogy hazai posztógyártás előkészítési folyamata elmaradt a flamand és itáliai területek magas színvonalától. Egy 16. századi nürnbergi szabályozás alapján feltételezhető, hogy az angol eredetű, de máshol kikészített posztóra a legutóbbi feldolgozási hely plombája került fel. A magyar forrásokban számos helyen említik a különböző minőségű angol posztókat, például a Nádasdy család levelezéseiben és a bártfai számadásokban, de találkozunk velük Sárospatak és Kassa kapcsán is.⁵³

Az angol posztó magyarországi jelenléte a 15 éves háború idején csökkent, ekkoriban az importált angol textiláru minősége egyre silányabb volt, amelyre rendszeresen panaszkodtak a vásárlók. Emellett a 16. század második felétől elkezdtek Sziléziában is készíteni angol jellegű posztót, sőt 1608-ban a források magyarországi karasiát is említettek. A minőség csökkenésében nagy szerepet játszhatott az angol termékek hamisítása,⁵⁴ amelynek egyik központja éppen az Orosháza–Békés–Gyula-vidék lehetett. A magyar források az angol textileket 1640 után már nem említették.⁵⁵

Orosháza környékén nagy számban került elő Tudor-rózsás plomba. A tárgyak a címerek és a megmaradt kétoldalas plombák alapján I. Erzsébet uralkodásának (1559–1603) időszakra keltezhetők.⁵⁶ A plombák többségén GVILLELMVS ALMANDETE körirat olvasható, a típusnak vannak elírt vagy hibás felíratú változatai is. A Tudor-rózsás plombák töredéke rendelkezik szegeccsel, a többség sima vagy átfűrt felületű volt, tehát bálazáró funkciójuk volt. Ilyen típusú plomba nem ismert az Angol Királyság területéről, amely megerősíti Huszár Lajos elméletét, miszerint a típus nem angliai eredetű.⁵⁷ Emellett a helyesírási hibák és egyes darabok gyenge címerkidolgozása Mordovin Maxim szerint felveti a darabok hamisítvány voltát. Az angol jellegű plombák több mint háromnegyede a középkori Magyar Királyság területéről került elő, a többi lelet szétszóródik Európa területén. A Magyar Királyság határain kívül előkerült darabok évszámosak, míg Magyarországról egyelőre nem ismeretek ilyen darabok. Az eddigi adatok alapján úgy tűnik, hogy az 1570–1590-es évek közötti két évtizedben a budai beglerbég tudtával, akár finanszírozásával a Körös–Tisza–Maros-vidéki textilgyártók elkezdtek angol jellegű posztókat gyártani, amelyre ezeket a plombákat helyezték. A termékkel a végvári zsoldosokat fizették ki, az elszámolásban drágább angol posztóként tüntették fel őket.⁵⁸ Az orosházi plombahamisítások alapja egy évszám nélküli vagy egy 1570-es keltezésű darab lehetett, amelyet egészen a vidék 1596-os pusztulásáig használtak.⁵⁹

Gerendás I. lelőhelyről négy angol jellegű plomba került elő, ezek közül egy ép, a másik három darab töredékes állapotban. Közös bennük a Tudor-rózsás motívum. Három plombán

⁵³ SZÉKELY 1968, 28.

⁵⁴ ENDREI 1974, 791–792.

⁵⁵ ENDREI 1974, 803.

⁵⁶ MORDOVIN 2018, 249.

⁵⁷ HUSZÁR 1961, 188.

⁵⁸ MORDOVIN 2016c, 109–113.

⁵⁹ MORDOVIN 2018, 241.

megfigyelhető a GVILLELMVS ALMANDETE felirat, de feltehetőleg a negyedik darabon is ez a körirat szerepelt. Előlapját egyiknek sem találták meg. A történeti adatok és párhuzamok alapján a 16. század utolsó harmadára datálhatjuk a tárgyakat.

5.3. Löwenbergi plombák [3. tábla 1, 2]

Löwenberg városának posztóipara a középkor végén indult fejlődésnek, virágkorát a 16. században élte.⁶⁰ A lengyel területekről több írásos forrás is származik a várossal kapcsolatban, ilyen például egy 1541–1542-es adat, amikor a sieradzi hivatalnokokat löwenbergi posztóval fizették ki.⁶¹ 1554-ben Löwenberg több posztógyártó várossal együtt kapott kiváltóságokat.⁶² Termékeiket a boroszlói piacon is árulták, ahonnan áruikat távolabbi területekre is exportáltak, valamint a késztermékek mellett gyapjúkivitelük is jelentős volt.⁶³ Löwenberg a harmincéves háború (1618–1648) idején indult hanyatlásnak, ami a plombák keltezésének felső határát adja meg.⁶⁴

A magyarországi írott források feldolgozásának kezdetén a város nevének beazonosítása problémákba ütközött, ugyanis a nürnbergi és a löwenbergi termékek írásmódja hasonló formában jelenik meg a forrásokban: löremberger vagy lemberger.⁶⁵ 1539-ben I. Ferdinánd (1526–1564) rendeletében megemlíti a lembergi posztót, amely a sziléziai áruk között a legolcsóbbak közé tartozott.⁶⁶ A török vámnaplókban is felbukkannak a lörembergi szövetek, amelyeket olcsóbb vámértékük alapján lehetett löwenbergi áruként azonosítani.⁶⁷ A forrásbeli elnevezésükről összeségében elmondható, hogy amennyiben egy olcsóbb textilt említenek meg ezeken az elnevezéseken, az valószínűleg Löwenberg termékeire vonatkozik.⁶⁸ 1602-ből származik az utolsó forrás, amely Almássy István kassai kereskedő lőcsei bevásárlása kapcsán említi meg a löwenbergi termékeket.⁶⁹

Bár a legtöbb plombán szerepel a város szimbólumaként értelmezhető oroszlán, mellette egy sassal, a deformált, töredékes leletek azonosításában ez nem nyújt sok segítséget, így majdnem az összes darabot a rajtuk lévő feliratok alapján lehetett azonosítani. A felirat a rekonstruálható esetekben LEWENBERGK-ként olvasható, amit kétféleképpen tüntettek fel a plombákon: LE/WEN/BER/GK és LEWEN/BERGK. A plombák azonos méretűek és anyagúak, a felirat antiqua típusa is megegyezik. A kutatás a Kunágotán előkerült darab alapján azt feltételezi, hogy a kétsoros feliratos plombán lehetett évszám, de ebből nem lehet biztosan kronológiai vagy minőségbeli eltérésre következtetni, mert nem tudjuk, hogy az összes kétsoros plomba évszámossal volt-e.⁷⁰

⁶⁰ MORDOVIN 2018, 194.

⁶¹ MAĆZAK 1952, 253.

⁶² MORDOVIN 2018, 194.

⁶³ MAĆZAK 1955, 42, 219, 238, 266.

⁶⁴ Idézi: MORDOVIN 2018, 194.

⁶⁵ MORDOVIN 2018, 194.

⁶⁶ TEKE 1989, 84.

⁶⁷ PACH 1997, 6–7.

⁶⁸ KÁLDY-NAGY 1965, 31.

⁶⁹ KERESKES 1902, 211.

⁷⁰ MORDOVIN 2018, 195.

Gerendás területéről két löwenbergi plomba került elő, mindkettőn kétsoros felirat figyelhető meg, azonban évszám nem látható rajtuk. Mindkét darab egyszegecses, a szegecsek formája hengeres. Egyoldalások, egyiknek sem találták meg a hátoldalát. A plombák keltezésének felső határa 1596, a párhuzamok alapján a 16. század utolsó harmadára datálhatók. Párhuzama a Kunágotán előkerült darab, illetve néhány szórványelet.

5.4. Görlitz [3. tábla 3]

Görlitz város áruit a magyar források 1438-ban említették meg először a felvidéki városok és a pozsonyi harmincadvám kapcsán.⁷¹ A 16. század legelején kereskedőtársaság közvetítette a görlitzi textiláruat a nagyváradi és debreceni piacokra.⁷² A század második felében több felvidéki városban, például Kassán, Bártfán és Eperjesen a sziléziai posztóimport nagy részét a görlitzi termékek tették ki.⁷³ Magyarországi jelenlétének felső határaként jelen ismereteink szerint a 15 éves háborút tekintjük, de valószínű, hogy olcsó görlitzi textileket a 17. században is szállították a magyar piacokra.⁷⁴

Gerendás falu területéről egy darab került elő. A plomba egyoldalos, rajta *forder* vagy *gorlic* felirat olvasható. A *forder* szó Mordovin Maxim szerint a termék jellegére, az alsó sorban lévő *gorlic* szó a város nevére vonatkozhat. Mordovin szerint elképzelhető, hogy a *forder* kifejezés Görlitz olyan városrészére vonatkozik, ahol készítettek posztótermékeket, erre a feltételezésre azonban nincs írásos bizonyíték.⁷⁵ A gerendási darabot a 16. század második felére keltezhetjük.

5.5. Nürnberg [4. tábla 1]

Nürnberg posztótermékeinek legkorábbi említése az 1457–1458-as pozsonyi vámnaplóban található, a közepes vámértékű termékek között.⁷⁶ A pozsonyi vámnaplón kívül említik még Nürnberg termékeit Sopron 1460–1463-as városi árszabásban,⁷⁷ az 1483-as soproni vámnaplóban⁷⁸ és a század végi erdélyi szász városi forrásokban.⁷⁹ A 16. század elején megnőtt a nürnbergi posztóbehozatal, a vámnaplókban kétféle posztóminőséget lehet elkülöníteni: a hosszú és drágább, valamint a rövidebb és olcsóbb termékeket. Az 1540-es évekre a Magyarországra érkező jobb minőségű posztók háromnegyede már innen származott.⁸⁰ A század második felében a nürnbergi közepes minőségű posztók is széles körben elterjedtek az országban, még a hódoltság területére is szállították őket.⁸¹ Az írásos forrásokban 1601-ben említik utoljára a nürnbergi textileket, a kassai városbíró bécsi vásárlási jegyzékében.⁸²

⁷¹ SZÉKELY 1975, 789–790.

⁷² PACH 1971, 30–31.

⁷³ Idézi: MORDOVIN 2018, 186.

⁷⁴ MORDOVIN 2018, 189.

⁷⁵ MORDOVIN 2018, 187.

⁷⁶ SZÉKELY 1975, 779.

⁷⁷ HÁZI 1943, 212.

⁷⁸ HÁZI 1934, 317.

⁷⁹ SZÉKELY 1975, 779.

⁸⁰ EMBER 1988, 77–78.

⁸¹ SZÉKELY 1975, 781.

⁸² KEREKES 1902, 201.

Magyarország területéről idáig 61 darab nürnbergi ólomplomba került elő. A rajtuk megfigyelhető minták alapján négy csoportba lehet osztani őket. Az első csoportba azok a tárgyak tartoznak, amelyek előlapján Szent Lőrinc-ábrázolás látható, hátlapján pedig NUE/REMBE/RG felirat olvasható. A második csoport plombáinak előlapján és hátlapján is a város hasított címere figyelhető meg. A harmadik és negyedik csoport előlapján ugyanúgy a város hasított címerét tüntették fel, azonban a hátlapjukon növényi keretben lévő N és W betűk különböztetik meg őket egymástól.⁸³

A gerendási fémkeresős kutatások kapcsán előkerült darabnak csak az előlapját találták meg, melyen a város hasított címere látható, de ez alapján egyik csoportba sem lehet besorolni. A plombát a történeti adatok alapján a 16. század második felére keltezhetjük.

5.6. Ulm [4. tábla 2]

Ulm városnak már a 14. századtól voltak kereskedelmi kapcsolatai a Magyar Királysággal, de középkategóriás posztótermékeik csak a 15. századtól mutathatók ki.⁸⁴ A 16. század elejétől gyakrabban említették a város posztótermékeit, az 1510-es években a Funck kereskedőtársaság ulmi gyolcsokat is szállított.⁸⁵ A török korban az ulmi áruk minősége fokozatosan romlott, de vámnaplókban, jegyzőkönyvekben és személyes iratokban továbbra is szerepeltek.⁸⁶ Az ulmi árut írásos forrásokban 1602-ben említették utoljára.⁸⁷

Magyarország területéről 44 ulmi plomba került elő, ezek három típusba oszthatók. Mindhárom csoport előlapján gyöngykörös keretben a város címere látható, a hátlapon jobbra néző, egyfejű sas ábrázolás figyelhető meg, ami lehet hasított is, emellett a hátlapon VLM felirat is előfordulhat. A három csoport között kronológiai különbség nincs.⁸⁸

A gerendási fémkeresős anyagból előkerült egy darab plombán a hátlapon hasított sas lehetett, így a második csoportba osztható. A plombát a 16. század második felére datálhatjuk.

5.7. Ismeretlen típusú plombák [5–7. tábla]

A Gerendás 1. lelőhelyről előkerült 16 plombából 7 ismeretlen, új típusokba sorolható, amelynek jelenleg nem ismert párhuzama sem Magyarország területéről, sem a külföldi leletanyagban.

5.7.1. Kat. 10. [5. tábla 1]

A plomba előlapján egy szent képe látható, aki valamiféle tárgyat tart a kezében, a hátlapon egy vár- vagy templomábrázolás figyelhető meg. A plomba azonosítását városcímerek és írásos források használatával kíséreltem meg.

⁸³ MORDOVIN 2018, 142–143.

⁸⁴ MORDOVIN 2018, 158.

⁸⁵ ENDREI 1989, 140.

⁸⁶ ENDREI 1989, 150–151.

⁸⁷ KERÉKES 1902, 209.

⁸⁸ MORDOVIN 2018, 159.

Az előlapon ábrázolt szentnek csak a sziluettje, illetve ruhafodrai figyelhetők meg. A plomba hátlapján egy épületábrázolás található, amelyet templomként és várként is értelmezhetünk. Amennyiben templomként azonosítjuk, a plomba valószínűleg olyan egyházi központból származik, amely textilgyártással is foglalkozott. Ilyen városok voltak például Trier és Köln.

A kölni árut a 14. század utolsó harmadában említik először,⁸⁹ de már korábban is jelen volt a magyar piacokon. Az 1390-es évektől a források egyre gyakrabban szólnak a kölni textilekről.⁹⁰ A *Budai Jogkönyv* és a *Siebenlinder-lista* közepes minőségű áruként írja le a termékeket.⁹¹ A 15. század legvégétől már alig említették meg a kölni posztót, 1542 után a neve eltűnik a forrásokból.⁹² Köln és Trier városából ismerünk plombákat, de ezek nem rokoníthatók a gerendási darabbal. A plombát a 15. századtól a 16. század első harmadáig datálhatjuk.

5.7.2. Kat. 11. [5. tábla 2]

A plomba előlapján egy püspöki süvegábrázolás látható, a hátlapján lévő szegecsen megfigyelhető a hátلامي minta maradványa: két, egymáson keresztbe helyezett tárgy. Meghatározását heraldikai szempontból közelítettem meg. A plomba a Német-római Birodalom területén, egy egyházi fennhatóság alatt lévő textilgyártó városban készülhetett. Úgy gondolom, hogy a tárgy valószínűleg Kölnből származik, mivel a város címerében megjelenik a püspöki süveg a címer felett és a címerpajzs mögött keresztbe tett kereszt és jogar motívum. A gerendási darabot a 16. századra datálhatjuk.

5.7.3. Kat. 12. [5. tábla 3]

A plomba hátlapján gyöngysoros keretben STA[.]T ZERO felirat olvasható. A plomba közepén található minta hiányzik, talán két, keresztbe tett kulcs lehetett. Származási helyét hiányossága miatt nem lehet beazonosítani. A plombát a 16. századra keltezhetjük, közélebbi datálás egyelőre nem lehetséges.

5.7.4. Kat. 13. [6. tábla 1]

A tárgy erősen kopott, előlapján és hátlapján nem vehető ki minta. A plombát alakja alapján talán Görlitz városához lehet kötni, a Gerendásról előkerült hasonló darabbal együtt a 16. század második felére keltezhetjük.

5.7.5. Kat. 14. [6. tábla 2]

A plomba előlapja hiányzik, a hátlap közepén oroszlánként vagy sasként azonosítható állatábrázolás látható. Szélén felirat olvasható: LENNANS, amely talán a lenvászonra utalhat.

⁸⁹ SZÉKELY 1975, 769.

⁹⁰ MORDOVIN 2018, 128.

⁹¹ BLAZOVICH-SCHMIDT 2001, 534.

⁹² MORDOVIN 2018, 129.

A plombán egy díszes N betű is látható. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a plomba Nürnberg városából származhat.

A nürnbergi termékek szabályozásáról szóló adatokat Mordovin Maxim ismertette és rendezte táblázatba a német szakirodalom alapján. A táblázatból kiderül, hogy az oroszlanos jelölésű plombák 1488–1562 közötti barhentszabályozásokhoz köthetők. 1562 után egyesítették a barhent- és a vászontermékek szabályozását, emiatt az oroszlanjelzést sasra cserélték.⁹³ Ez alapján a plomba a 16. század második felére, valószínűleg az 1560-as évek utánra datálható.

5.7.6. Kat. 15. [6. tábla 3]

A plombának itt is csak a hátlapja van meg, rajta gyöngysorkeretes felirat olvasható: [...] IERR [...] CHT. A tárgy közepén 6 vonal fut a széle felé. A származási helyét a minta és a felirat hiányossága miatt nem lehet meghatározni, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a Német-római Birodalom területéről került hazánkba. A plomba a 16. századra keltezhető, pontosabb meghatározás párhuzamok hiányában nem lehetséges.

5.7.7. Kat. 16. [6. tábla 4]

A plomba erősen töredékes, nem tudni, hogy elő- vagy hátlap darabja-e. A töredéken gyöngysorkeretes felirat olvasható: WA. A középső minta és a felirat sem rekonstruálható. Nem lehet semmilyen formai csoportba, városhoz, készítési folyamathoz besorolni. A plomba valószínűleg a 16. századra datálható, de párhuzamok hiányában a pontos meghatározás nem lehetséges.

6. A magyar külkereskedelem írásos forrásai a 16. században

Mivel a plombák a textilkereskedelem meghatározó tárgyi emlékei, érdemes megvizsgálni az ezzel kapcsolatos írásos emlékeket is. A 16. században magyar területekre érkező importposztókról a magyar vámnaplók és a török mukátaa-defterek szolgáltatnak fontos információkat.

6.1. A magyar harmincadnaplók adatai

A 16. századi magyar külkereskedelem írásos forrásaival már számos kutató foglalkozott. Ember Győző munkájában osztályozta a nyugati kereskedelmi forgalomban lévő árukat export és import alapján, emellett a szállítmányokkal és a közvetítő kereskedőkkel is behatóbban foglalkozott. Az árucikkeket három csoportba osztotta: behozatali, kiviteli és közös. A közös csoportba tartozó áruk a behozatalban és a kivitelben egyaránt részt vettek.⁹⁴

Ember sok fontos adatot közölt a textilkereskedelemről is. A különféle textileket a behozatali árucsoportba osztotta, mert a magyar állam csak elhanyagolható mennyiségben

⁹³ MORDOVIN 2018, 140.

⁹⁴ EMBER 1985, 67.

exportált posztótermékeket.⁹⁵ A magyar vámkönyvekben megjelenő posztókat értékük alapján három csoportba sorolta. A drágább termékcsoportba tartoztak az itáliai és németalföldi posztók, például a bergamói, a londoni vagy a stameti. A közepes árretegbe sorolhatók a német birodalmi termékek, például a nürnbergi vagy az aacheni posztó, de ebbe a csoportba tartozott a karasia is, amely angliai eredetű termék. Az olcsóbbak közé tartoztak egyes itáliai és sziléziai termékek, például a boroszlói, iglauri, görltzi és a veronai posztók.⁹⁶ Emellett azt is megállapította, hogy a textilbehozatal többsége a Német-római Birodalom, Szilézia és Morvaország területéről származik.⁹⁷

A 16. század első feléből fontos, textilvereskedelemmel kapcsolatos írásos forrásokat ismerünk Szlavónia területéről, amelyekkel Teke Zsuzsa foglalkozott. Munkájából kiderül, hogy a 16. század első felére az itt áthaladó délnyugati kereskedelmi útvonal jelentőségében csak alig maradt el a nyugati és északnyugati útvonalaktól, a teljes kereskedelmi forgalom egyötöde ezen a területen zajlott le.⁹⁸ 1539-ben I. Ferdinánd (1526–1564) rendeletben szabályozta a horvát és a szlávón vámolási gyakorlatot. A vámszabályozásból kiderül, hogy a térségben megjelentek a nagy értékű, végenként akár 5–10 forintos vámértékű szövetek, emellett szembevetendő az olasz termékek túlsúlya a különféle sziléziai, morva és délnémet posztókkal szemben.⁹⁹

A szlávón területek szövetbehozatalának összetételéről fontos adatokat szolgáltatnak az 1545–1558 közötti zágrábi harmincadjegyzékek. A zágrábi behozatal nagy részét itt is a különféle olcsó textilek adták, azonban a délnémet, morva és sziléziai termékekkel szemben itt az olcsóbb olasz szövetek, például a bergamói és a veronai, és ezek mellett az angol karasia domináltak. A zágrábiak a szomszédos szlovén és stájer városokból szerezték be áruikat, ahol a kínálat nagy részét az itáliai textilipar termékei adták. Ezen megállapítás alól kivétel a karasia, amelynek fokozott jelenléte azzal magyarázható, hogy Nürnberg és Frankfurt mellett Velence volt a legnagyobb elosztó központja. Teke ez alapján úgy gondolta, hogy a század első felében a magyar területekre szállított karasia jelentős része a szlavóniai harmincadokon keresztül, velencei közvetítéssel érkezhett az országba.¹⁰⁰

6.2. A török vámnaplók adatai

A törökök által elfoglalt területeken röviddel birtokbavételük után megkezdődött az adó- és vámrendszer kiépítése, erre jó példa Székesfehérvár városa, amely 1543. szeptember 3-án került török kézre, de az első adófizetőt már szeptember 21-én bejegyezték.¹⁰¹ A Hódoltság első időszakából, tehát a 16. század második feléből ismert vámnaplók, más szóval defterek fontos információkat szolgáltatnak az egyes mukáta-körzetek adóból és vámból származó jövedelméről. Ilyen vámnaplók maradtak fent például Tolnából, Vácról, Budáról és Szolnokról.

⁹⁵ EMBER 1985, 99.

⁹⁶ EMBER 1985, 77.

⁹⁷ EMBER 1985, 78.

⁹⁸ TEKE 1989, korábbi irodalommal.

⁹⁹ TEKE 1989, 84–85.

¹⁰⁰ TEKE 1989, 88–89.

¹⁰¹ PACH 2003, 73.

6.2.1. Az 1553-as tolnai török vámnapló

A dokumentum az 1553. év március–augusztus közötti időszakának jövedelemjegyzéke. A bejegyzésekben már jelen vannak azon külföldi textiltermékek, amelynek plombái megtalálhatók magyar területeken. Az is látszik, hogy a magyar kereskedők ugyanazokat a posztófajtákat forgalmazták a tolnai vámon, amelyek a zágrábi, váci és az 1570–1571-es budai vámnaplókból is előfordulnak.¹⁰²

1553-ban a tolnai vámon ezer vég nyugati eredetű posztó haladt át, kizárólag magyar szállítók révén. Ez a nagy mennyiségű textilbehozatal összefüggésben van az 1550-es években fellendülő mezőgazdasági termeléssel, ami miatt a mezőgazdasági termelők és a parasztság vásárlóereje megnőtt,¹⁰³ így a nyugati posztók iránti igény is megnövekedett. A vásárlók főleg a közepes minőségű posztótermékeket keresték. Közülük a jó minőségűek közé tartoztak a bergamói (borgomán) és a stamet szövetek, a boroszlói és a kisznicér termékek a rosszabb kivitelűek közé számítottak, a két csoport közötti minőséget pedig a karasia és a különféle délnémet (nürnbergi) termékek képviselték. Mindebből azt láthatjuk, hogy a tolnai török vámra délnyugat és észak-északnyugat felől is érkeztek posztótermékek.¹⁰⁴

6.2.2. Az 1558–1561 közötti váci vámnaplók

A váci vámnaplók feljegyzéseiben mennyiségükkel és gyakori előfordulásukkal is kiemelkednek a sziléziai, cseh és délnémet szövetek. 1558–1559-ben a török vámhelyeken rengeteg textil áramlott át, legnagyobb mennyiségben boroszlói és iglauri termékeket szállítottak a Hódoltság területére. A nürnbergi textilek és az angol karasia is nagyobb mennyiségben szerepelnek a vámnaplókból, bár nem olyan nagy számban, mint a sziléziai posztótermékek. A fenti négy szövetfajta kívül sokkal kisebb mennyiségben, de vámoztattak bergamói szövetet is.¹⁰⁵ A vámnaplókból kirajzolódó állapot nagyon hasonlít a tolnai vámból ismert képre.

Összességében elmondható, hogy a török vámokra délnyugat és észak-északnyugat felől is nagy mennyiségben érkeztek textilárúk. A vámnaplókból ismert textilek többnyire közepes minőségűek, főleg a délnémet, morva, sziléziai és itáliai területekről származnak, az angol karasia az itáliai árukkal együtt érkezett az országba.

7. Összegzés

Összességében elmondható, hogy a Körös–Tisza–Maros-vidékről előkerült több száz plomba bizonyítja a térség virágzó gazdaságát, amely a török hódítás után is folytatódott, egészen a 16. század végéig. A térségbe sziléziai, morva és délnémet olcsó és közepes minőségű textiltermékek érkeztek. Legnagyobb arányban az olcsóbb sziléziai textilek voltak jelen, ezt igazolják az orosházi térségben talált sziléziai eredetű plombák is, de nagy mennyiségű német

¹⁰² PACH 2003, 77.

¹⁰³ A vásárlóerő növekedése az egész hódoltsági területre jellemző.

¹⁰⁴ PACH 2003, 77.

¹⁰⁵ VASS 1972, 140–141.

birodalmi textiláru is eljutott ide.¹⁰⁶ A Gerendáson talált két-két löwenbergi és görlitzi, két nürnbergi, egy ulmi és egy kölni plomba is beleilleszkedik ebbe a képbe.

Ugyanebben a régióban rengeteg angol jellegű plombát találtak, a gerendási fémkeresős anyagban négy darab képviseli a típust. Az angol jellegű plombákat helyben készült textilkre rögzítették, így a silány minőségű terméket magas haszonnal el tudták adni. Az angol jellegű posztó gyártása valószínűleg a török adminisztráció tudtával, akár hathatós támogatásával történhetett.

A gerendási középkori falu területéről előkerült azonosítatlan típusú plombák származási helyei ismeretlenek, de valószínűnek tűnik, hogy középkategóriás vagy olcsóbb termékeket jelölhettek. Az ismeretlen típusú plombák kapcsán nem szabad elvetni az itáliai származás lehetőségét. A Magyar Királyság területére a 12. századtól érkeztek jó minőségű itáliai termékek, a két legfontosabb textilgyártó központ Firenze és Velence volt. A firenzei áru a 14. század első harmadában jelent meg nagyobb arányban a magyar piacokon, jelenléte az 1520-as évek végéig töretlen. A firenzei textilipar az 1520-as évek végén válságba került, a piacokon felszabadult pozíciókat a velencei kereskedők gyorsan betöltötték. A magyar harmincad- és török adóösszeírásokban említenek bergamói (borgomán) és a veronai árut is, amely városok a 15. századtól velencei fennhatóság alatt álltak.¹⁰⁷ Az esetleges itáliai származás bizonyíthatja, hogy áruik kisebb mennyiségben ugyan, de eljutottak a hódoltsági területekre a 16. század második felében, de ennek bizonyításához több hasonló leletre van szükség. Az is valószínű, hogy az ismeretlen eredetű plombák olyan új textilgyártó központokat jeleznek, amelyek az írásos forrásokban nem jelennek meg. Mindenesetre további publikációkra, kutatásokra van szükség a plombák pontosabb meghatározásának érdekében.

IRODALOM

- BANNER 1933 = Banner B.: Középkori gölöncsér-kemence Békéscsabán. *Néprajzi Értesítő* 25 (1933), 69–73.
- BLAZOVICH 1985 = Blazovich L.: *A Kőrös-Tisza-Maros középkori településrendje*. [Dél-alföldi Évszázadok 1.] Békéscsaba–Szeged 1985.
- BLAZOVICH–SCHMIDT 2001 = *Buda város jogkönyve II*. Közr.: Blazovich L. – Schmidt J. Szeged 2001.
- CSÁNKI 1890 = Csánki D.: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet*. Budapest 1890.
- DIENES 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története és néprajza I*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 136–174.
- EGAN 1987 = Egan, G.: *Provenanced Cloth Seals*. London 1987.
- EGAN 1992 = Egan, G.: *Leaden Cloth Seals. Finds Research Group 700-1700*. London 1992.
- EMBER 1988 = Ember Gy.: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Budapest 1988.
- ENDREI 1974 = Endrei W.: Az angol karasia Magyarországon. *Századok* 108 (1974), 785–806.

¹⁰⁶ MORDOVIN 2018, 244–252.

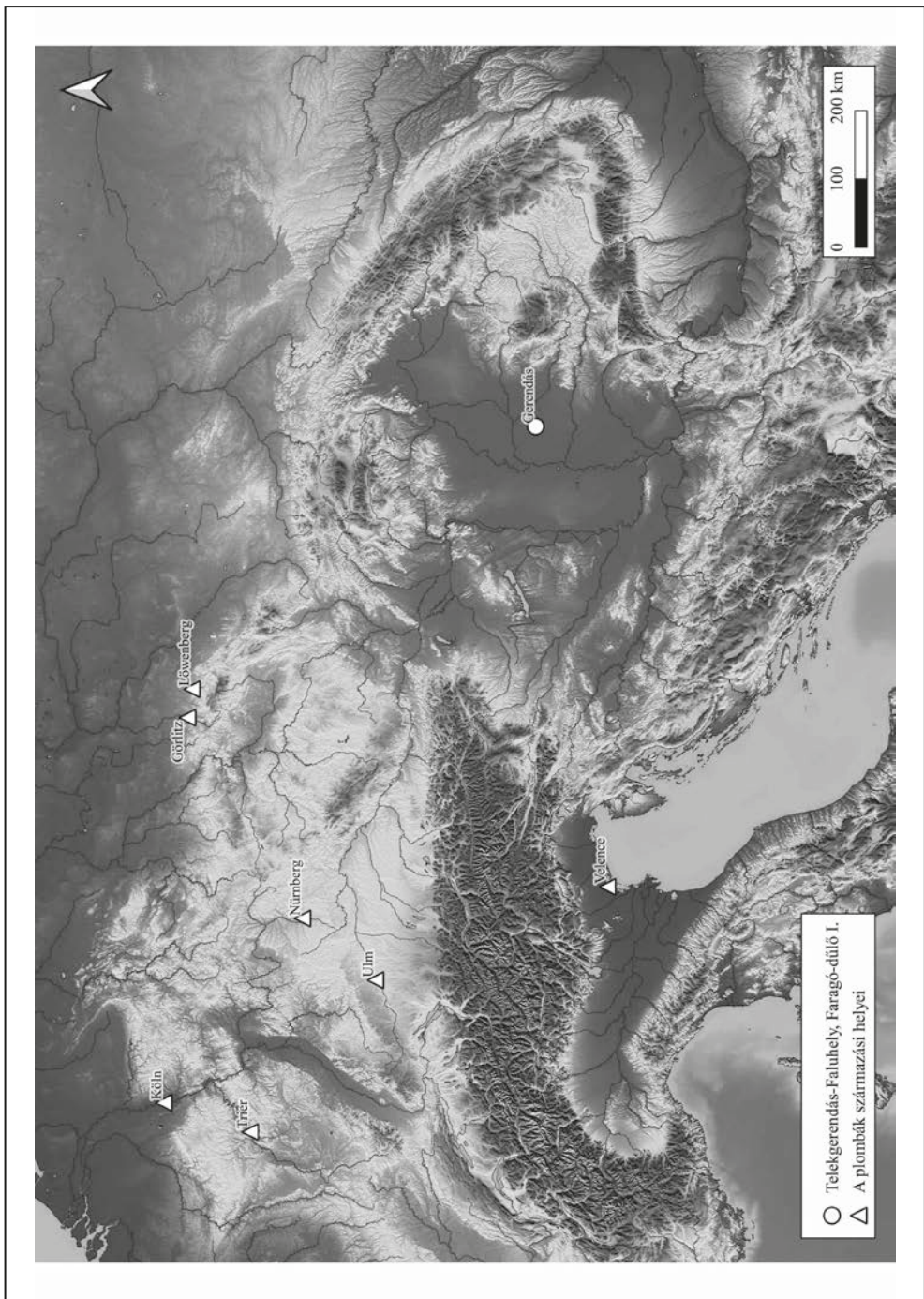
¹⁰⁷ MORDOVIN 2018, 211–223.

- ENDREI 1989 = Endrei W.: *Patyolat és Posztó*. Budapest 1989.
- ENDREI–EGAN 1982 = Endrei, W. – Egan, G.: The Sealing of Cloth in Europe, with Special Reference to the English Evidence. *Textile History* 13 (1982), 47–75.
- HÁZI 1934 = *Sopron szabad királyi város története II/4*. Közli: Házi J. Sopron 1934.
- HÁZI 1943 = *Sopron szabad királyi város története II/6*. Közli: Házi J. Sopron 1943.
- HUSZÁR 1956 = Huszár L.: A budai várpalota ásatásainak éremleletei. *BudRég* 17 (1956), 197–240.
- HUSZÁR 1961 = Huszár, L.: Merchant's seals of the 16th and 17th centuries. *FolArch* 13 (1961), 187–194.
- HUSZÁR 1972 = Huszár L.: Ólomplomba a diósgyőri várból. *HOMÉ* 11 (1972), 43–47.
- JANKOVICH 1991 = Jankovich B. D.: A magyar honfoglalástól a török korig. In: *Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig*. Szerk.: Jankovich B. D. – Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 147–206.
- JUHÁSZ 1901 = Juhász L.: Baranyamegyei leletekről. *ArchÉrt* 21 (1901), 174–176.
- JUHÁSZ–TORDA-MOLNÁR 1971 = Juhász I. – Torda-Molnár B.: A gerendási X. századi lékelt koponya. *BMMK* 1 (1971), 167–181.
- KÁLDY-NAGY 1965 = Káldy-Nagy Gy.: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560-64-ben. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 4 (1965), 27–91.
- KÁLDY-NAGY 1982 = Káldy-Nagy Gy.: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. *Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból* 10 (1982), 193–196.
- KEREKES 1902 = Kerekes Gy.: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró. 1573–1635. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 9 (1902), 145–247.
- KOVALOVSZKI 1965 = Kovalovszki J.: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: *Orosháza története I*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 175–203.
- MAÇZAK 1952 = Maçzak, A.: Rola kontaktów z zagranicą w dziejach sukiennictwa polskiego XVI i pierwszej połowy XVII wieku. *Przegląd Historyczny* 43/2 (1952), 243–272.
- MAÇZAK 1955 = Maçzak, A.: *Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII wiek*. Warszawa 1955.
- MÉRI 1954 = Méri I.: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményéről II. *ArchÉrt* 81 (1954), 138–154.
- MOLLAY 1959 = Mollay, K.: *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. [Monumenta Historica Budapestinensia 1.] Budapest 1959.
- MORDOVIN 2013 = Mordovin M.: A 15–17. századi textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán. In: *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szerk.: Varga M. [A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.] Kaposvár 2013, 267–282.
- MORDOVIN 2016a = Mordovin M.: *Posztó Pápa piacán – Vándorkiállítás 2016. Katalógus*. Veszprém–Pápa–Budapest 2016.
- MORDOVIN 2016b = Mordovin M.: Sziléziai posztó Magyarországon a régészeti leletek tükrében. In: *Pérez, posztó, piac: Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Weisz B. [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.] Budapest 2016, 439–456.

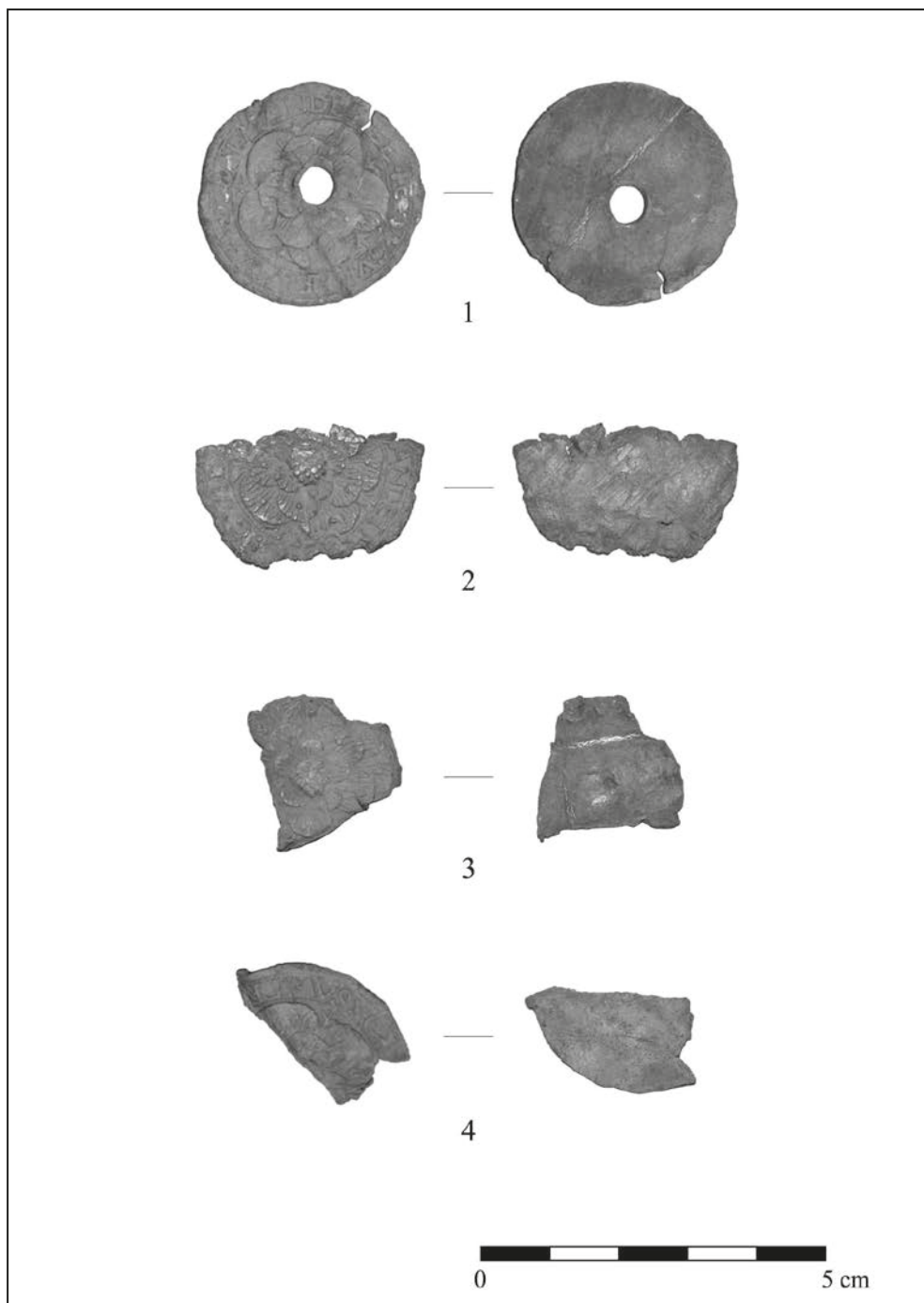
- MORDOVIN 2016c = Mordovin M.: Egy négy évszázados bűntény nyomában. *Bűnügyi Szemle* 65 (2016), 107–114.
- MORDOVIN 2018 = Mordovin M.: *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Budapest 2018.
- PACH 1971 = Pach Zs. P.: Magyarország nyugati gyapjűszövet-behozatala a XV. és a XVI. század közepén. *Történelmi Szemle* 14 (1971), 24–34.
- PACH 1995 = Pach Zs. P.: A debreceni posztószövőök legrégebbi céhszabadalma. *Századok* 129 (1995), 63–100.
- PACH 1997 = Pach Zs. P.: Aba, kebe, igriz. Posztófajták a hódoltsági török vámnaplókban a 16. század derekán. *Történelmi Szemle* 39 (1997), 1–19.
- PACH 1998 = Pach Zs. P.: „Platea Chapo ucza vocata.” A hazai posztóipar 16. századi történetéből. *Századok* 132 (1998), 793–824.
- PACH 2000 = Pach Zs. P.: „...stamina panni grossi, quae lodin appellatur”: Gyapjűszövőipar Kassán a XV-XVII. században. *Agrártörténeti Szemle* 42 (2000), 285–299.
- PACH 2003 = Pach Zs. P.: *Szürkeposztó, szürkeposztó, szür: Fejezetek a magyarországi szövőipar korai történetéből*. [Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 31.] Budapest 2003.
- SZATMÁRI 2005 = Szatmári I.: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba 2005.
- SZÉKELY 1968 = Székely Gy.: A németalföldi és angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában. *Századok* 102 (1968), 3–34.
- SZÉKELY 1975 = Székely Gy.: Posztófajták a német és a nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon. *Századok* 109 (1975), 765–795.
- SZENDE 2004 = Szende K.: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. [Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32.] Budapest 2004.
- TEKE 1989 = Teke Zs.: A zágrábiak gyapjűszövet-behozatala a 16. század közepén. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Szerk: Glatz F. Budapest 1989, 83–91.
- TEKE 2007 = Teke Zs.: Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban: Raggione Bontempi 1488–1528. *Századok* 141 (2007), 967–990.
- VÁNDOR 2002 = Vándor L.: A bajcsai vár fém-, fa- és csonttárgyai. In: *Weitschawar – Bajcsa-vár. Egy stájer erődtípus Magyarországon a 16. század második felében*. Szerk.: Kovács Gy. Zalaegerszeg 2002, 73–82.
- VASS 1972 = Vass E.: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugat felé irányuló XVI. századi áruforgalomról. *Agrártörténeti Szemle* 14 (1972), 121–155.
- ZSILINSZKY 1879 = Zsilinszky M.: Előzetes jelentés a gerendási ásatásokról. *ArchÉrt* 14 (1880), 158–159.

Leaden cloth seals from the medieval village of Gerendás

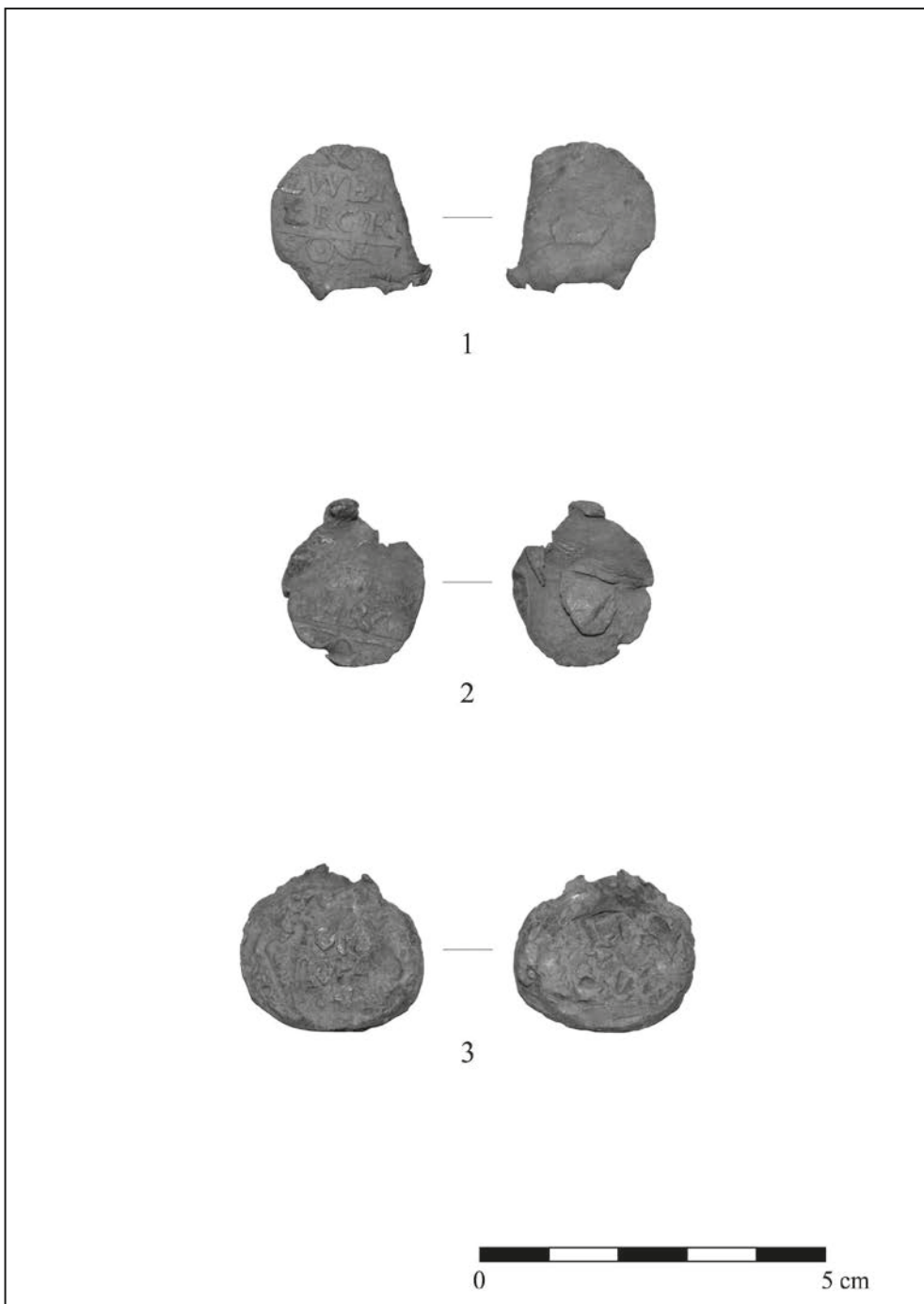
In this research, I present sixteen seals found during metal detector research carried out between January 2020 and May 2021 at the Gerendás Site No. 1. I tried to identify the seven unknown seals found in the material, however, their parallels and place of origin are unknown. There are three pieces from Silesia (Löwenberg, Görlitz), two from Southern Germany (Ulm, Nürnberg), and, probably, four English type seals that were probably made in the Körös-Tisza-Maros region. I attempted to determine the seven unknown seals based on data from heraldic and written sources. The determination of the types and places of origin may change after the processing of the entire material recovered from the site. In my opinion, the unknown types may be mainly of German imperial and Silesian origin, but the possibility of Italian origin should not be ignored either, since Italian textile goods arrived in the country since the 13th century. In the last part of the research, I examined the textile trade data found in the Hungarian and Turkish customs logs. This revealed that in the 16th century, medium-quality South German, Italian and Silesian goods flowed to the territory of the Kingdom of Hungary from the northern and southern trade routes.

1. tábla: Telekgerendás–Faragó-dűlő I. lelőhely elhelyezkedése, valamint a plombák származási helyei

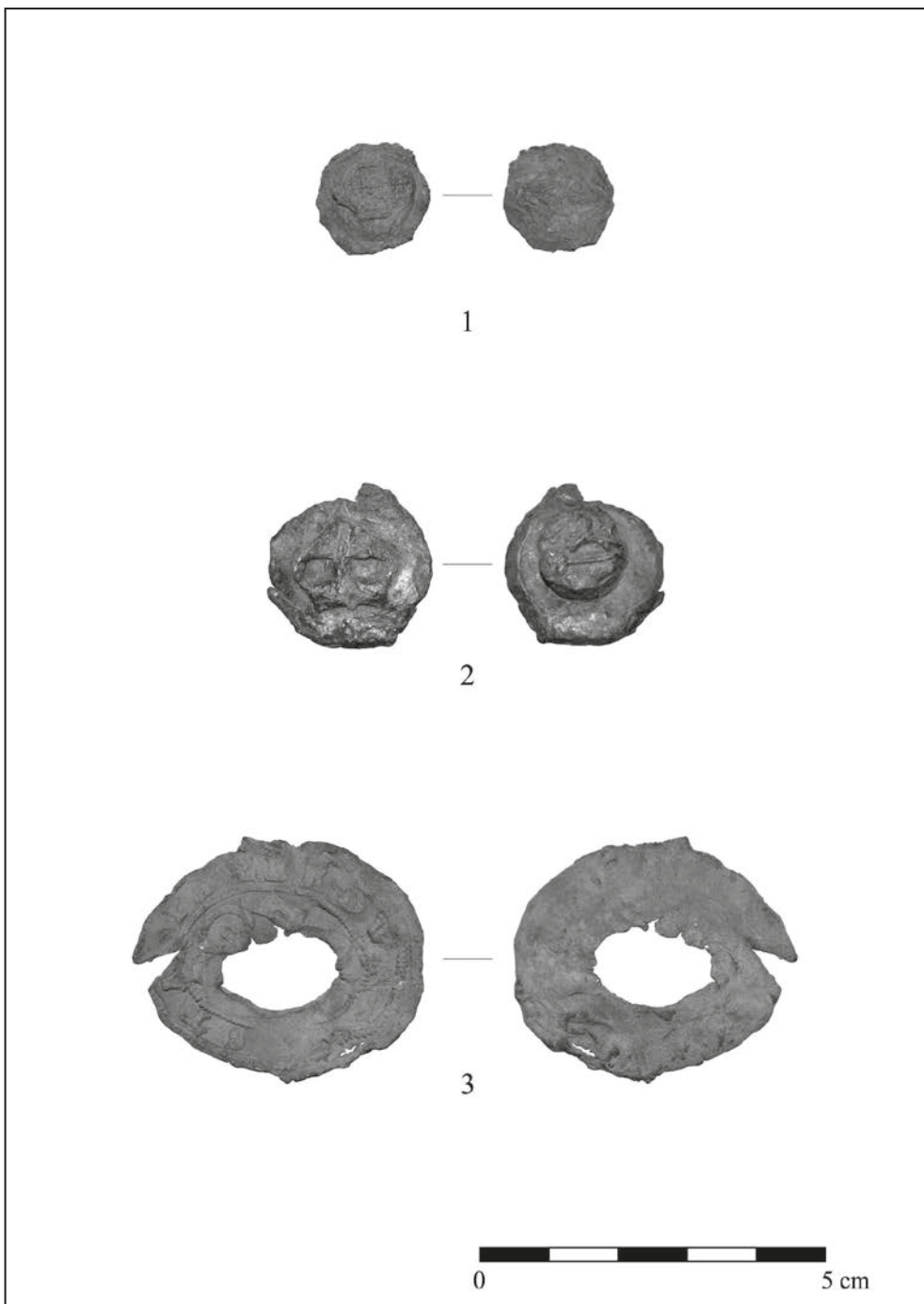
2. tábla: 1–4.: Angol jellegű plombák Gerendásról. Származási helyük valószínűleg a Magyar Királyság területe

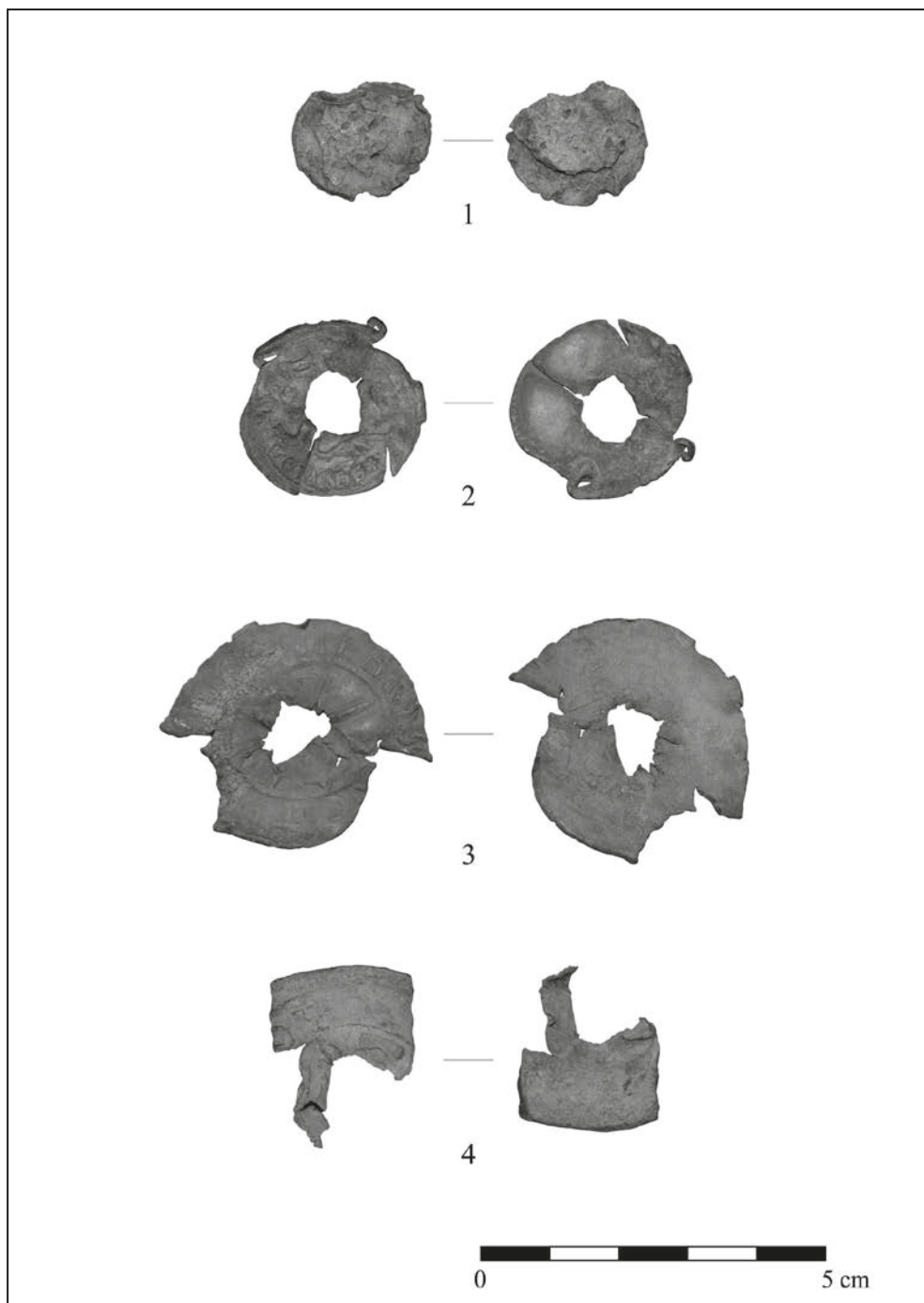
3. tábla: Sziléziai eredetű plombák. 1–2.: Löwenberg; 3.: Görlitz

4. tábla: Német birodalmi eredetű plombák. 1.: Nürnberg; 2.: Ulm

5. tábla: 1–3.: Ismeretlen típusú plombák I.

6. tábla: 1–4.: Ismeretlen típusú plombák II.

Adatok a szádvári vár kora újkori kályhacsempelelethez

1. Bevezetés

Dolgozatomban a szádvári belső vár pincéjében feltárt kályhacsempeanyaggal foglalkozom, melynek darabjai 2016 és 2021 között láttak napvilágot a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársai és a Szádvárért Baráti Kör kirtató munkájának köszönhetően. A tervásatás első két évében Horváth Antónia és Gál Viktor irányította a munkálatokat, a további idények alatt az utóbbi kutató vette át a vezetést. A vár területén előkerült leletanyagnak csak kis részével foglalkoztam. A vizsgált kályhacsempedarabok, melyeket négy különböző típusba tudtam sorolni, a 6. számú helyiség kutatása során kerültek elő. Fontos kiemelni, hogy az objektum teljes feltárása eddig még nem történt meg. A leleteket magam rajzoltam, fotóztam, illetve digitalizálva táblákba rendeztem. A tárgyak párhuzamait szakirodalmi adatokból gyűjtöttem. A típusok keltezésében a közeli és a távoli analógiák mellett a rétegtani adatok nyújtottak segítséget.

A dolgozatomban Szádvár történetét röviden mutatom be, majd a lelőhely területén végzett régészeti munkákat, illetve az anyag lelőkörülményeit ismertetem. Ezután a kályhásság hazai megjelenéséről, a kályhacsempe kutatástörténetéről, majd a 14–17. században megtalálható csempetípusok formai és stílusbeli sajátosságairól és fejlődéseiről írok. Ezt követően a dolgozat fő tárgyáról, a négy különböző típusú csempéről értekezem az analógiák, valamint a keltezésük meghatározása kíséretében. A feltárt anyaghoz egy népcsoportot is igyekszem kapcsolni, melynek tagjait kiváló mesteremberek alkották, majd hozzájuk köthetően a műhelykérdéssel is foglalkozom. Végül megkísérlem egy kályhán rekonstruálni az ismertetett anyagot.¹

2. Szádvár elhelyezkedése és bemutatása

Szádvár Északkelet-Magyarországon, a mai szlovák határ mellett, Szögligettől pár km távolságra fekszik a Bódvaszilasi-medencében.² A 13. század második felében az egykori Torna

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a feltárást vezető régészeknek, hogy az ásatási dokumentációt és a leletanyagot feldolgozásra a rendelkezésemre bocsátották. Különösen Gál Viktornak (segédmuzeológus, HOM) tartozom köszönettel, aki számos hasznos tanáccsal látott el. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Wolf Máriának (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék), aki tartalmi és formai javaslataival végig támogatta a munkámat. A rekonstrukciós rajz elkészítéséért Bartos-Elekes Katalinnak (grafikus, Westlogic s.r.o.) vagyok hálás.

² DÉNES 1983, 5; NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2009, 118–119.

vármegye területén épült fel³ a kb. 200×70 méter nagyságú, kelet–nyugat irányú, szabálytalan alaprajzú vár, egy 460 méter magas meredek sziklahegyen [1. tábla].⁴

Szádvár megszállásait, illetve ostromait tekintve elmondható, hogy nem rendelkezett kiemelkedő jelentőséggel hazánk történetében. Közel 500 éves fennállása alatt több Árpád-házi, majd Anjou-kori királyunknak, később befolyásos családoknak adott szálláshelyet. 1686-os lerombolása után a feltörő növényzet elrejtette a romokat egészen 1960-ig, amikor is az erdészet kiirtotta a bozótot, így ezután ismét láthatóvá váltak a falak maradványai.⁵

3. A vár történetének rövid összefoglalása

Szádvár várát IV. Béla parancsára a nagy várépítési korszak idején építették, valószínűleg az 1250-es években.⁶ A vár a középkori Torna vármegye területén épült, amelynek a 10 km-re található görgői udvarház volt a központja. Szádvár fő szerepe a Felső-Bódva-völgy, a Torna patak, majd a Sajó völgyébe és a bányavidékre vezető út ellenőrzésében rejlett,⁷ illetve az uradalom népének védelme és megszervezése tartozott a feladatai közé.⁸

A kövár első ismert említése 1268-ból⁹ származik. 1273 körül IV. László király (1272–1290) Tekus ispánnak adományozta Szádvárt a tornai uradalommal együtt.¹⁰ A 13–14. század fordulóján Aba Amádé kezében lehetett a vár.¹¹ Az 1330-as években a Drugeth család birtoka.¹² A 14. század végéig királyi vár¹³ volt. Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) 1406-ban a Bebekeknek¹⁴ adományozta.¹⁵ 1470 körül Szádvár a Szapolyai család birtoka lett. Szapolyai János 1526-ban Werbőczy István kancellárjának adta.¹⁶ A következő évben azonban Bebek Ferenc¹⁷ több falut is a szádvári váruradalomhoz csatolt.¹⁸ 1558-ban Szádvár egyedüli ura Bebek György lett.¹⁹

³ DÉTSHY 1969, 143. A 13. század második felében több jelentős vár is felépült Szádvár közelében, mint például Szendrő, Torna és Krasznahorka várai, amelyekkel a következő évtizedekben/évszázadokban sokszor kapcsolatba is került.

⁴ DÉNES 1983, 5; NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2009, 118–119.

⁵ DÉTSHY 1969, 143.

⁶ Fügedi Erik 1241 és 1264 közé helyezi a vár építésének idejét (FÜGEDI 1977, 193).

⁷ DÉTSHY 2004, 6.

⁸ DÉNES 1983, 42.

⁹ V. István király (1270–1272) 1268-as oklevele egy 1264-ben történt eseményre utal vissza (NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2009, 119). Az oklevélben álló szöveg a következő: „*Bach, fratri Tecus [...] pro infidelitate sua, qui nostris adversariis castrum nostrum Zard tradidit*” (SZENTPÉTERY 1961, 36).

¹⁰ MÁLYUSZ 1956, 588–589.

¹¹ BENDA 1981, 192; DÉNES 1983, 63–64. Aba Amádé uralma alatt nyolc vármegyét birtokolt: Abaújvár, Torna, Zemplén, Szepes, Sáros, Ung, Bereg és Szabolcs. Sajnos arról nem rendelkezünk pontos adattal, hogy mikor juthatott a Torna vármegye feletti hatalmat jelentő Szádvár birtokába.

¹² FEJÉR 1832, 309; DÉTSHY 1969, 144, 168.

¹³ CSÁNKI 1890, 236; SZIKLAY–BOROVSKY 1896. Drugeth Vilmos 1336-os oklevelében *Zardot* királyi várnak nevezi (FEJÉR 1832, 209; DÉTSHY 2004, 6).

¹⁴ A Bebekek számos szomszédos község és vár birtokosai már a 13. században. A 14. században a család Zsigmond király hívei, akiknek a tagjai a legnagyobb méltóságokat viselték (SZIKLAY–BOROVSKY 1896, 520; DÉTSHY 2004, 6–7).

¹⁵ MÁLYUSZ 1956, 588–589.

¹⁶ János király adománylevele, Tarnow, 1528. jún. 29.; DÉTSHY 2004, 7.

¹⁷ Kassa város levéltárából 1198. számon közli: KEMÉNY 1901, 450; DÉTSHY 2004, 7.

¹⁸ MNL OL E156 65:84, vö. DÉTSHY 2004, 7–8.

¹⁹ MNL OL E156 65:84, vö. DÉTSHY 2004, 8.

1565-ben Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitány megostromolta,²⁰ aminek következtében 1567-ben a királyi kamara birtoka lett a tartozékaival²¹ és a szomszédos falvaival együtt.²² 1616-ig a kamara több idegen és magyar főúrnak adta zálogba a várat,²³ mígnem Pethe György gömöri főispán tulajdona lett. Pethe György, majd özvegye számos építkezést és helyreállító munkákat végeztetett Szádváron.²⁴

1674-ben Esterházy Pál²⁵ vásárolta meg az uradalmat. 1682-ben a kurucok elfoglalták és a Thököly Imre által kinevezett tisztviselők gondoskodtak Szádvár irányításáról.²⁶ Thököly kurucai után, 1686-ban újra a császári katonaság tartózkodott a várban. 1686. április 26-án magyar követek Bécsből jelentették a következőt: „*tegnap a titoktanácsban elvégeztetett... Eperjest, Regéczet, Bodoköt, Szádvárat elrontják*”.²⁷ Az 1700-as évek elején készült összeírások is megerősítik, hogy hamarosan lerombolták a várat és már csak romok maradtak hátra.²⁸ 1710-ben egy pestisjárvány söpört végig az országon, ami a Szádvár közelében lévő Derenk falut is súlyosan érintette, így ezek után a megsemmisített vár környezete is elnéptelenedett.²⁹

4. A vár kutatástörténete

Csánki Dezső történész 1890-ben megjelent tanulmányában rövid történeti áttekintést adott Szádvárról.³⁰ Sziklay János és Borovszky Samu történész a 19. század végén több oldalon is beszámoltak a szádvári eseményekről.³¹ Gerő László építésettörténész a magyarországi várak kutatásai során az 1955. évben megjelent monográfiájában Szádvár várát is röviden taglalta.³² Az eddigiek alapján látható, hogy az erősséget kizárólag történeti szempontból vizsgálták. 1960-ban az erdészek kiirtották a bozótot és újra láthatóvá váltak a falak, aminek köszönhetően a kutatók művésettörténeti szempontból elkezdtek a romok iránt érdeklődni. 1961-ben Schönerné Pusztai Ilona építésmérnök mérte fel a falak állapotát. A következő évben Détshy Mihály művésettörténész Joó Tibor építésszel közösen alaposabban megvizsgálta a maradványokat.³³ A vár első tudományos vizsgálatára Détshy Mihály vállalkozott.³⁴ A vár történeti adatait ismerjük még Fügedi Erik történész³⁵ és Dénes György történész,

²⁰ JURKOVICH 1903, 301–320; DÉTSHY 2004, 9.

²¹ Szilas, Szögliget, Derenk, Hidvérgárdó és Szentandrás tartozik bele (DÉNES 1983, 98).

²² SZIKLAY–BOROVSKY 1896, 521–522; DÉNES 1983, 98.

²³ DÉTSHY 2004, 13.

²⁴ DÉTSHY 2004, 17–21.

²⁵ Már 17 éves korában Sopron vármegye főispánja, később királyi főudvarmester, bányavidéki főkapitány és az ország nádora lett. A várra és uradalmára édesanyja, Dersffy Orsolya révén már korábban is igényt tartott (KENYERES 1967, 450; DÉNES 1983, 104).

²⁶ DÉTSHY 2004, 23.

²⁷ SZILÁGYI 1870, 85; DÉTSHY 2004, 23.

²⁸ DÉTSHY 2004, 23.

²⁹ BÉL 1753, 84; DÉNES 1978, 472; DÉNES 1983, 108.

³⁰ CSÁNKI 1890, 236.

³¹ SZIKLAY–BOROVSKY 1896, 308, 360, 521–522.

³² GERŐ 1955, 194.

³³ <https://www.szadvar.hu/> (a letöltés dátuma: 2022. 04. 06.); Joó 1964, 33–44.

³⁴ DÉTSHY 1969, 143–186; DÉTSHY 2004.

³⁵ FÜGEDI 1977, 193.

geográfus munkáiból is.³⁶ 2006 őszén nagy lendületet kapott a vár kutatása a Szádvárért Baráti Kör megalakulása kapcsán. Az egyesületet alkotó önkéntesek azóta is hatalmas részt vállalnak a vár megmentésében.³⁷ Nováki Gyula, Sárközy Sebestyén és Feld István Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vártopográfiai munkájukban a történeti tényeket alapul véve, valamint a helyszínen végzett adatgyűjtésüket felhasználva értekeztek Szádvárról.³⁸

5. A lelőhely területén végzett régészeti munkák

Szádvár területén az első romkonzerválási munkák 2008–2010 között valósultak meg³⁹ a Szádvárért Baráti Kör önkénteseinek kezdeményezésére, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Észak-magyarországi Irodája, valamint a Herman Ottó Múzeum Régészeti Osztálya munkatársainak felügyelete mellett.⁴⁰ Az első régészeti feltárássra 2010-ben került sor a keleti, külső vár területén.⁴¹ Ezután egészen 2018-ig minden évben lehetőség volt régészeti munkák végzésére, Gál Viktor koordinációja alatt.⁴² Ezt követően 2020-tól újabb kutatások indultak meg Szádváron, melyekben a Szádvárért Baráti Kör lelkiismeretes szerepet vállalt.⁴³

6. A vizsgált kályhacsempeanyag előkerülési körülményeinek ismertetése

A dolgozatom témáját képező kályhacsempeanyag első darabjai 2016–2017 nyarán a belső vár északnyugati felében folytatott munkálatok során láttak napvilágot. Az inventáriumokból⁴⁴ ismert pincehelyiség keleti részében bukkantak rá a tárgyakra. Ebben a feltételezhetően kétosztatú, földbe mélyített objektumban, melyet 6. helyiségnek neveztek el, jelölték ki a 40. munkaterületet. A közel 5×4 m-es alapterületű objektum belsejét kitöltő köves omladék eltávolítása után 17. századi kályhacsempék ép, illetve töredékes példányai jelentkeztek. A múzeum munkatársai kezdetben egy közelben álló kályha maradványait feltételezték a megtalált anyagban,⁴⁵ a részleges feltárások után azonban arra a megállapításra jutottak, hogy a pincében álló és ugyanitt összeomlott cserépkályha maradványait találták meg. Az elért mélységben azonban sem a kályha alapozása, sem a pince járósíntje nem mutatkozott.⁴⁶ 2020-ban ismét sor került a korábbi években megkezdett területek ugyancsak kis léptékűnek számító kutatására. Ebben a szezonban találták meg a pince utolsó, 17. századi járósíntjét, viszont cserépkályha alapozására utaló nyomok a padlószint megtisztítása után sem

³⁶ DÉNES 1983, 41–49, 62–109.

³⁷ <https://www.szadvar.hu/> (a letöltés dátuma: 2022. 04. 06.)

³⁸ NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2009, 118–120.

³⁹ GÁL–MLAKÁR 2011, 74.

⁴⁰ <https://www.szadvar.hu/> (a letöltés dátuma: 2022. 03. 01.)

⁴¹ GÁL–MLAKÁR 2011, 74.

⁴² GÁL–MLAKÁR–SÁRKÖZY–SZÖRÉNYI 2010, 64–75; GÁL–MLAKÁR 2011, 72–78; GÁL–MLAKÁR 2012, 80–87; GÁL–MLAKÁR 2013, 132–135; GÁL 2014, 110–114; GÁL 2015, 119–122; GÁL 2016, 139–146; GÁL 2017, 123–130; GÁL 2018, 141–148; GÁL 2019, 189–212.

⁴³ <https://www.szadvar.hu/> (a letöltés dátuma: 2022. 03. 01.)

⁴⁴ „A felső várban ezeket építették: (...) Továbbá épült egy kis pince teljesen újonnan korcsmáltatáshoz (borkiméréshez).” Landi a kamarához, 1633. aug. 7.; DÉTSHY 2004, 20.

⁴⁵ HOM Régészeti Ad. 5525/2017. 295. doboz; GÁL 2017, 123–130.

⁴⁶ HOM Régészeti Ad. 6192/2018. 318. doboz; GÁL 2018, 141–148.

jelentkeztek. A jelenlegi feltételezések szerint egy szétbontott kályha elemeiről lehet szó, amelyeket az épület padlásán tárolhatták.⁴⁷

7. A kályhásság megjelenése a Magyar Királyságban

A kályha megjelenése a középkori lakáskultúra egyik legfontosabb találmányának tekinthető.⁴⁸ A 12–13. században Svájcban kályhaszemeket építettek a kemence falába, ezáltal megnövelve annak fűtőfelületét és a hőleadó képességét. Ez a fűtőberendezés hamar elterjedt az Alpoktól északra és keletre fekvő hűvösebb vidékeken: Németországban, Csehországban, Lengyelországban, a Balti államokban, valamint Magyarországon is.⁴⁹ A Magyar Királyságban való elterjedésében a királyi udvar játszott kiemelkedő szerepet. Az első hazai leletünket Károly Róbert király (1301/1310–1342) visegrádi házából ismerjük. I. (Nagy) Lajos (1342–1382) korában a csempés kályhák gyorsan elterjedtek. Az 1370-es években a visegrádi, budai és diósgyőri rezidenciájában álltak az első csempével kirakott kályhák.⁵⁰ A cserépkályha előzményének a római padlófűtési rendszert lehet tekinteni, ugyanis a *hypocaustumot* a cserépkályhához hasonlóan nem belülről, hanem kívülről fűtötték, ezáltal biztosították a terület füstmentességét.⁵¹

8. A kályhacsempe kutatástörténete

A hazai kutatás első alakja Divald Kornél volt.⁵² Holl Imre a középkori kályhacsempe-kutatás legkiemelkedőbb alakja, élete során közel 30 cikket publikált a témában.⁵³ Holl első sorban a kályhaszemek és kályhacsempék tipologizálásával, valamint kormeghatározásával foglalkozott.⁵⁴ Északkelet-Magyarország kályhacsempéiről az első összefoglaló munkát Gyuricza Anna adta közre 1992-ben.⁵⁵ Sabján Tibor a népi cserépkályhák kitűnő ismerője volt. Tudását a régészeti ásatásokon feltárt kályhaomladékok elemzésére és rekonstrukciók készítésére használta fel.⁵⁶ Boldizsár Tibor, Kocsis Edit és Sabján Tibor dolgozta fel a diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempeleleteit.⁵⁷ 2018-ban jelent meg egy átfogó kiállítási katalógus a középkori Magyarország területéről ismert 14–16. századra datált tárgyakból. Ebben a kiadványban számos kutató mutatja be a kályhásság körét annak megjelenésétől kezdve, a kályhatest felépítésén át, a csempéken ábrázolt motívumcsoportokon keresztül színes illusztrációk segítségével.⁵⁸

⁴⁷ HOM Régészeti Ad. 7389/2021. 405. doboz; GÁL 2021, 133–149.

⁴⁸ VÉGH 2018, 13.

⁴⁹ ROTH HEEGE 2012; KOCSIS 2018, 25; FELD 2002, 33.

⁵⁰ FELD 2002, 34; KOCSIS 2018, 25; KOCSIS 2010, 363.

⁵¹ SABIÁN 2008, 13.

⁵² DIVALD 1908, 219–222; DIVALD 1909, 17–18; DIVALD 1917, 18–22; FELD 2018, 15.

⁵³ A teljesség igénye nélkül: HOLL 1958, 211–300; HOLL 1980, 30–43; HOLL 1983, 201–230; HOLL 2002, 7–30.

⁵⁴ VÉGH 2018, 13; FELD 2018, 15.

⁵⁵ GYURICZA 1992.

⁵⁶ SABIÁN 2008; VÉGH 2018, 13.

⁵⁷ BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABIÁN 2010.

⁵⁸ KISS–SPEKNER–VÉGH 2018.

9. A kályhacsempetípusok, stílusok és technikák változásai a 14–17. században

A 14–15. századra kialakult egy egységes kép a kályhacsempék készítése és a cserépkályhák építési módjáról. A csempék negatívba préselt előlappal készültek, amelyeket különböző motívumokkal díszítettek. Népszerűnek számítottak a figurális jelenetek mellett a címerábrázolások. A kályhák felépítésében próbálták a korabeli gótikus épületeket utánozni. A kályhacsempéket gyakran ólommal látták el: a zöld, a sárga és a barna színek voltak a legkedveltebbek.⁵⁹

A 15. század második felében jelent meg hazánkban az ún. lovalakos kályha, amely a gótikus fűtőberendezések egyik legszebb típusának számított.⁶⁰ A 16. század elejére a kályhacsempék díszítésében reneszánsz díszítőelemek jelentek meg és egy kályhára már ritkán helyeztek fel különböző mintájú csempéket. A 16. századi kályhák alsó részét jellemzően négyzet alakú, a felső részét téglalap alakú csempékkel rakták ki. Megjelentek a lábazati, a váll- és a koronázópárkányok, illetve oromzatként pártákat használtak.⁶¹ A 16. század végére a virág- és levéldíszítés mellett a geometrikus motívumok váltak uralkodóvá a hazai anyagban. Budát és a tőle északra fekvő területeket Besztercebánya és környéke látta el jó minőségű fazekastermékekkel. A Magyar Királyság északkeleti felében található vármegyék – Abaúj, Borsod, Sáros, Zemplén és Szabolcs – legfontosabb központja Kassa volt.⁶²

A 16. századtól jelen volt a centrális díszítés, a csempék középpontjába stilizált levelek, virágok vagy rozetták kerültek.⁶³ A 16. század közepén német területekről jutottak el hazánkba azok a csempeminták, amelyek szélein nem volt keret, hanem a minta a szomszédos darabokon folytatódva ismétlődött. A terülmustra divatja a 17. században széles körben elterjedt a habánok munkáinak köszönhetően. Az ilyen típusú kályhák mintáját a párkányok és a párták törték meg.⁶⁴ A 17. században háromféle kályha készült: az ún. parasztkályha, amely teljesen mázatlan kivitelű volt, a zöld- vagy ólommalazas kályhák és fajanszkályhák.⁶⁵

10. A leletanyag leírása

A szádvari cserépanyag ismertetését azok korabeli kályhán elfoglalt helye szerint végzem, fentről lefelé haladva. Ezt követően ugyanebben a sorrendben adom a különböző variációk általános jellemzése mellett azok párhuzamait és keltezését.

A Szádváron feltárt tárgyakat eddig makroszkopikus módszerrel vizsgáltam. Az egyes típusokon belül is jól megfigyelhetők kisebb eltérések mind az alaptest, mind a máz tekintetében. Úgy gondolom, hogy az egyes elemek különbözőségét az alapanyag összetételének a minimális eltéréseivel lehet magyarázni, továbbá a nem megfelelő, illetve a nem egyszerre történő égetéssel. A kályhát borító csempék alapszíne egységesen zöld, ugyanakkor egyes töredékeken barnászöld árnyalat is megfigyelhető. Szerencsés eset, hogy a közelmúltban

⁵⁹ KOCSIS 2018, 27.

⁶⁰ FELD 2002, 34.

⁶¹ KOCSIS 2018, 28–29.

⁶² FELD 2002, 35.

⁶³ FELD 2002, 41.

⁶⁴ KOCSIS 2018, 29.

⁶⁵ KATONA 2001, 111.

lehetőségem adódott a leletek archeometriai vizsgálatára, jelenleg minden típusból egy-egy kiválasztott darab agyag- és mázvizsgálata van folyamatban.

10.1. Első típus: Oromcsempe

Sárgás-vöröses anyagú, homokkal soványított, zöldmázaz, mérműves előlapú oromcsempe (ltsz. 2015.7.4.6) egészben nem került elő, hozzávetőleges alakját csupán több töredékből sikerült rekonstruálni. A téglalap alakú tárgyak síkjából legalább két stilizált tulipánmotívum emelkedhetett ki. A háromágú tulipánon mandula alakú magok és fordított hegyes levél alakú elemek találhatóak, alatta egy pöttyel, melyet duplázott félköríves levélmotívum fog közre. A díszítés alatt 1,3 cm vastagságú borda látható. A típus profilja egy L betűre emlékeztet. A csoportot összesen 16 db töredék alkotja. A típus magassága 10 cm, szélessége elméletileg 22 cm, mélysége 4,5 cm [2. tábla].

10.2. Második típus: Párkányelem

Rózsaszín-vörös anyagú, homokkal durván soványított, fekvő téglalap formátumú zöldmázaz felső párkánycsempe (ltsz. 2015.7.4.5.), profilja felül domború, alul homorú kiképzésű. A homorú felén egymástól egyenlő távolságra összesen 13 ballusztos oszlop helyezkedik el, melyek különböző méretű és alakú körökből épülnek fel. E mintasor felett, a csempe közepén egy vízszintes sáv található, amely elválasztja a homorú és a domború felet. A tárgy középpontján áthaladó bordát ferde vonalakkal díszítették. A csempe felső részét 7 db különböző nagyságú akantuszlevelekből alkotott bokorral töltötték ki, amelyek között négyágú levélmotívumok helyezkednek el. Továbbá a felső keret alatt pontsor fut végig. Ebből a típusból 17 db jobb oldali sarkot/záródást, illetve 15 db bal oldali sarkot/záródást tudtam elkülöníteni. Ezek alapján maximum 32 db ilyen típusú elemmel számolhatunk. A típus magassága 14,5 cm, szélessége 22 cm, mélysége min. 7 cm [3. tábla 1–2].

10.3. Harmadik típus: Terülmustrás kályhacsempe

Sárgás-vöröses égetésű, homokkal erősen soványított, zöldmázaz, négyzetes alakú kályhacsempe felhúzott oldallapokkal. Zöldmáza minden esetben lefolyt az oldallapokra, a belsejében használatra utaló fekete, kormos nyomok figyelhetők meg. A keret nélküli előlapot bordával tagolt veretmotívum díszíti. A mintakincs enyhén kidomborodik. Két altípusát tudtam elkülöníteni, melyek különbsége a sarkokból kiinduló tagban rejlik. Az A típus esetében egy egész csempe, 3 fél csempe, valamint 71 saroktöredék képezi a leletanyagot. A B típusnál szintén összeilleszthető volt a töredékekből egy egész csempe, továbbá 59 saroktöredéket számoltam. Egyéb, az előlaphoz tartozó mintás töredékek száma: 192 db. A típus magassága 21,5 cm, szélessége 19 cm, mélysége 7 cm.

Az A típus (ltsz. 2015.7.4.3.) közepén egy ovális forma található, amelyből duplázott, leveles szár indul ki két-két kis virágvégződéssel. Mindezt két oldalról egy-egy tiszszirmú margarétarozetta fogja közre. A sarkokból virágszálak indulnak ki, illetve a csempe oldalainak felezési pontján egybordájú mintázat található, amely megtörik és az oldaláig van kivezetve, majd visszatér a középtengely vonalába [4. tábla 1].

A B típus (Itsz. 2015.7.4.2.) esetében az egybordájú minta a sarkokban kezdődik, elemei a tárgy közepén közelítenek egymáshoz. A középtengelyeken az A változat középpontjában megfigyelt leveles-virágos minta jelenik meg, valamint szintén megtalálható a margarétarozetta [4. tábla 2]. A két altípus kissé csúsztatott összeillesztésével végtelenbe szőhető minta rajzolódik ki [5. tábla].

10.4. Negyedik típus: Lábazati elem

Sárgás-rózsaszínes anyagú, homokkal erősen soványított, téglalap formátumú, felül és alul is keretelt előlapú zöldmázás kályhacsempe (Itsz. 2015.7.4.4.). Az alsó keret felett vékony pálcátag fut végig, vele párhuzamosan, tőle 1,8 cm távolságra hasonló vékony pálcá található. A két borda közötti teret szorosan egymás mellett haladó ferde vonalak töltik ki. Két összeillő töredék alapján a tárgy teljes szélességét meg lehetett határozni, ezáltal bizonyítható, hogy a típus középpontjában 5 ovális alakú elem helyezkedett el, amelyek 2,2 cm-rel emelkednek ki a síkból. A 3 db bimbóval ellátott ovális tagokat duplán keretelték. A díszítést a felső keret alatti borda tovább tagolja. A leletanyag alapján ehhez a kályhacsempe-variációhoz maximum 13 darab tartozhatott. A típus magassága 13 cm, szélessége 21 cm, mélysége 5,5–8 cm [3. tábla 3–4].

11. A szádvári kályhacsempetípusok párhuzamai, keltezése

11.1. Az oromcsempe

Az oromcsempe párhuzamait a teljesség igénye nélkül az egri,⁶⁶ a füleki, a szécsényi,⁶⁷ a diósgyőri,⁶⁸ a füzéri,⁶⁹ valamint a sárospataki vár⁷⁰ anyagából ismerjük.

A virágmintával díszített, zöldmázás egri darab a 16. századra keltezhető [6. tábla 2].⁷¹ A diósgyőri szegmensívesen záruló, gombokkal díszített pártalapot szintén a 16. századra lehet datálni [6. tábla 3].⁷² Fülek és Szécsény lelőhelyekről azonos mintájú és formájú oromtag látott napvilágot. A 17. századi fehér agyagból készült pártacsempéket geometrikus és növényi motívumokkal díszítették [6. tábla 5].⁷³ Füzérről szintén a 17. századból ismert egy vörös anyagú, világoszöld mázas áttört oromcsempe [6. tábla 4].⁷⁴ Sárospatakról két színes mázzal díszített típust sorolok ide, melyek formájuk és motívumaik – különösen a tulipán-díszítmény – alapján állíthatók párhuzamba a szádvári példánnyal. E darabokat a 17. század első felére/közepére keltezték [6. tábla 6–7].⁷⁵

⁶⁶ FODOR et al. 2002, 61. típus.

⁶⁷ ANDERKO 2021, 44. ábra.

⁶⁸ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 106. rajz.

⁶⁹ GYURICZA 1992, 96, 98, 122. típus.

⁷⁰ GYURICZA 1992, 284, 288, 298, 299, 300. típus.

⁷¹ FODOR et al. 2002, 83.

⁷² BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 40.

⁷³ ANDERKO 2021, 108–109.

⁷⁴ GYURICZA 1992, 55. (122. típus).

⁷⁵ GYURICZA 1992, 74. (288. típus), 76. (300. típus).

Az ismertetett analógiák alapján a szádvári típust a növényi – elsősorban a tulipán – motívum jelenléte miatt a 17. századra keltezem.

11.2. A párkánycsempe

A 15. században jelentek meg a cserépkályha egyes részeit elválasztó tagelemek, így a párkányok szerepe is ebben az időszakban nőtt meg. Azonban nagyobb számban a 16. századtól számolhatunk lábazati, váll- és koronázópárkányokkal.⁷⁶

A szádvári párkánycsempe számtalan párhuzama Füzér, Diósgyőr, Eger, Fülek és Szécsény várának leletanyagában található meg.

Füzérről ismert egy 16. századra keltezett, vörös anyagú, zöldmázás, levéldíszítéssel ellátott párkánycsempe [7. tábla 2],⁷⁷ valamint egy 17. század elejére datált, világos téglaszínű, mázatlan típus, melynek a képmezőjét pálcákkal tagolták egyenlő részekre, továbbá a csempe felső sávjában szíves-indás-tulipános dísz, alsó részén leveles ágak láthatók [7. tábla 3].⁷⁸ Szintén említést érdemel ugyanerről a lelőhelyről egy 17. századba sorolt, zöldmázás, kályha zárópárkányának meghatározott csempetípus. A két félre tagolható darab alsó, szélesebb részét sűrűn pöttyözött, tekervényes motívum, a felső részét pedig erősen stilizált levelek töltik ki. E két felet ferde, pöttyözött sávokkal választották el egymástól [7. tábla 4].⁷⁹

A diósgyőri várban talált 16. századi, fektetett téglalap alakú párkánycsempét alulról és felülről is léckeret zárja le.⁸⁰ Az alul erősen domborodó, felül homorú kiképzésű képmezőt farkasfogas minta, koncentrikus gyűrűk, stilizált palmettalevelek, gombsor és bordázott pálcacatag díszíti [7. tábla 5].⁸¹ Eger várából egy többszínű mázas, 16. századra keltezett típust [7. tábla 6],⁸² illetve egy zöldmázás, 17. századi indadíszes darabot ismerünk [7. tábla 7].⁸³ A 16–17. századi, fekvő téglalap formátumú zöldmázás füleki párkánytöredéken akantuszlevél-díszítés található [7. tábla 8].⁸⁴ Szintén Fülekről ismert egy négyzet formátumú, 16–17. századi párkánycsempe,⁸⁵ melyet borda tagol. Felső sávjában félkörös díszítés látható pöttyökkel, alsó részében stilizált tulipánszerű levelek helyezkednek el [7. tábla 9].⁸⁶ Szécsényről egy 17. századi, fekvő téglalap formátumú, bordával tagolt párkánycsempe látott napvilágot. A fehér agyagból készült csempét növényi indák, ovális és plasztikus elemek díszítik [7. tábla 10].⁸⁷

A párkánycsempéknek tehát számos variációja fordul elő. Az említett példányokon a legjellemzőbb díszítőmotívumnak az akantuszlevelek tekinthetők, amelyek a szádvári darabokon is megfigyelhetők. A korukat egységesen a 16. és a 17. század közé datálták, így a szádvári típust is hasonlóan keltezem.

⁷⁶ HOLL 1980, 30–43; HOLL 1983, 201–228; KOCSIS 2018, 28–29; SABIÁN 2008, 15.

⁷⁷ GYURICZA 1992, 51. (70. típus); FODOR et al. 2002, 77. (21. típus).

⁷⁸ GYURICZA 1992, 51. (75. típus); SIMON 2000, 88, 32. ábra 3.

⁷⁹ SIMON 2000, 90, 34. ábra 3.

⁸⁰ BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABIÁN 2010, 66. rajz.

⁸¹ BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABIÁN 2010, 33, 40.

⁸² KOZÁK 1965, 95–118; KOZÁK 1989–1990, 317–375; FODOR et al. 2002, 83. (59. típus).

⁸³ FODOR et al. 2002, 85. (76. típus)

⁸⁴ ANDERKO 2021, 77, 84–85, 35. tábla 1.

⁸⁵ ANDERKO 2021, 42. tábla 1.

⁸⁶ ANDERKO 2021, 87, 90–91.

⁸⁷ ANDERKO 2021, 99, 105, 40. ábra, 54. tábla 2.

11.3. A területmustrás kályhacsempe

A területmustra a reneszánsz díszítőművészet egyik igen kedvelt motívuma, amely a szakirodalomban tapétamintaként, textilmintaként és veretmintaként fordul még elő.⁸⁸ Az eredetileg növényi vagy geometrikus motívumokból felépülő minta a 17. századi habán díszítőművészet jellemzője, ezáltal a 17. századra keltezhető kályhacsempék gyakori eleme is,⁸⁹ melyek egymáshoz való illesztésével végtelenbe továbbszűrhető mintázatot lehet alkotni.⁹⁰ A területmustra a morvaországi habán telepektől egészen Erdélyig terjedt el.⁹¹

A Szádváron napvilágot látott területmustrás csempék [8. tábla 1] dúcazonos párhuzama Szendrő várából ismert [8. tábla 3].⁹² Közeli párhuzamának tekinthető a diósgyőri várban feltárt, minimális eltérést mutató típus [8. tábla 2].⁹³ A diósgyőri mázatlan csempe kettős bordával tagolt, míg a szádvári típuson egybordájú minta fut végig. Továbbá a diósgyőri darab közepéről hiányzik az ovális kör alakú motívum, ugyanakkor az előlapon ábrázolt margaréta és a kis virágokban végződő leveles száruk megegyeznek.⁹⁴ A kassai Miklós-börtön feltárása során került elő egy, a diósgyőrivel azonos területmustrás csempe [8. tábla 4]. Az említett tárgyak mindegyikét 17. századnak határozták meg,⁹⁵ ezek nyomán a vizsgált területmustrás típust szintén erre az időszakra helyezem.

11.4. A lábazati elem

A Szádváron feltárt fektetett téglalap alakú kályhacsempe unikális darabnak tekinthető, mivel közeli analógiája eddig nem ismert, csupán néhány hasonló díszítésbeli és formai sajátosságot lehet felfedezni egy pár típuson. Egy, a 16. század második felére keltezett diósgyőri darab előlapját a síkból erősen kidomborodó, homorú szirmokkal tagolt bimbó díszíti. A Szádvárról előkerült lábazati elem közepét alkotó plasztikus tag talán ehhez kapcsolható a leginkább.⁹⁶ Emellett ugyancsak Diósgyőrből ismert egy fektetett téglalap formátumú, 17. századi, lábazati párkánycsempének meghatározott elem, amely profilja miatt érdemel említést, hiszen a közepén erősen kidomborodó típusról van szó.⁹⁷

Összefoglalva elmondható, hogy a csempetípust unikális jellege miatt csak távoli analógiák alapján lehet a 16–17. századra keltezni. Közlebbi keltezését stratigráfiai alapon lehet elvégezni, eszerint a 17. századra tehető.

⁸⁸ BLÜMEL 1965, 58; BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 80; GYURICZA 1992, 25.

⁸⁹ FRANZ 1969, 99–100; GYURICZA 1992, 25; FELD 2002, 45.

⁹⁰ BLÜMEL 1965, 58; FRANZ 1969, 294; GYURICZA 1992, 25–26.

⁹¹ VÉGH 1977, 59–61; GYURICZA 1992, 27.

⁹² Eddig publikálatlan, az MNM állandó régészeti kiállításán tekinthető meg. A Szendrő és Szádvár közötti kapcsolatot fentebb, a vár történetéről szóló fejezet is taglalja.

⁹³ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 82. kép.

⁹⁴ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 80–81.

⁹⁵ MIHALIK 1942, 35. kép; BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 81.

⁹⁶ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 45. kép 52.

⁹⁷ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 82–85, 84. kép, 206. rajz.

12. A habánok megjelenése a Királyi Magyarország területén

A feldolgozott leletanyagot motívumkincse, valamint technikai kivitele alapján a habánokhoz kötöm. A habánok – vagy ahogy még a szakirodalomban találkozhatunk velük, anabaptisták, illetve újkeresztények – mozzalma a 16. század elején Svájcban, egy Zwingli tanait megvető közösségből fejlődött ki, akik vallási üldözötként Ausztrián keresztül egészen Morvaországig menekültek. 1528-ban, miután I. Ferdinánd (1540–1564) kitiltotta őket Ausztriából, a Magyar Királyság területe felé terjeszkedtek. Hazánkba két irányból próbáltak behatolni, egyrészt Morvaország felől, ezáltal a mai Felvidék területén hoztak létre anabaptista közösségeket, másrészt Ausztria irányából érkezve telepedtek le az ország nyugati megyéiben.⁹⁸

Ezekben az időkben a háborúktól kevésbé érintett országrészekben – Nyugat-Magyarországon, később pedig Erdélyben – nagy ütemű kastély- és várépítés vette kezdetét. Az uradalmak földesurai ezért igyekeztek minél több mesterembert a birtokuk területén tudni, és mivel az újkeresztények kiváló iparosok voltak, megindult a nagy számú letelepítésük. Vas, Sopron és Zala megyék területén a Nádasdy, a Batthyány, valamint a Zrínyi család birtokain települtek le, míg más csoportjaik a Nyáry és Bakith család Nyitra, Trencsén, Pozsony, illetve Hont vármegyei uradalmán tűntek fel. A szervezett betelepítés mellett – amely elsősorban az építkezésekből adódott szükségletek miatt volt indokolt – az ország területén való megjelenésüket morvaországi kiűzetésük indította el.⁹⁹

1620-ban több ütemben érkeztek habánok a Nyitra vármegyei Csejte területére, amely település hamarosan az egyik fő központjukká vált.¹⁰⁰ Szintén ugyanebben az évben jutottak el Alvincre Bethlen Gábor telepítésének köszönhetően, ami a fentebb említett gazdasági okokból történt meg. A 17. század elejétől az épületek külső megjelenéséért voltak felelősek kőfaragóként, ácsként, kőművesként és cserepesként. A század 30-as éveitől pedig a belső megjelenésért is feleltek, így növekedett meg az anabaptisták szerepe a kályhakészítésben. Erdély iparát néhány éven belül felvirágoztatták. Az általuk készített tárgyak a 17–18. századi erdélyi lakáskultúra részeivé váltak.¹⁰¹ 1645-ben I. Rákóczi György a felvidéki hadjárata után habánokat telepített Sárospatakra a csejte-i közösségből.¹⁰² Alvinci műhelyük után tehát Sárospatakon is létrejött egy, így már több pontról tudták ellátni az országot a különböző kivitelű áruikkal. Az anabaptisták végleges asszimilációja a 18. század végén – 19. század elején történt meg.¹⁰³

13. A habán kályháság

A habánok kiválóan értettek a vászon, bőr, posztó előállítására mellett az óras mesterséghez, a díszbőr, ónmázás kerámia és a fajansztárgyak előállításához, továbbá az orvosláshoz,

⁹⁸ B. NAGY 1970, 153; KATONA 1976, 10; KATONA 2001, 17–18. Az ország északi vármegyéiben feltűnő újkeresztények hutteriták, ezzel szemben a nyugati vármegyék anabaptistái a radikális irányzat hívei voltak. Ez is magyarázza, hogy miért különböző irányból áramoltak hazánkba.

⁹⁹ KATONA 1976, 52.

¹⁰⁰ KOMÁROMY 1899, 723; KATONA 1976, 52; SIMON 2000, 85; ROMÁN 1959, 5.

¹⁰¹ B. NAGY 1970, 153; KATONA 1976, 52; SIMON 2000, 85.

¹⁰² ROMÁN 1959, 5–7; NÉMETH 1984, 9.

¹⁰³ KATONA 1976, 10–21; SIMON 2000, 85.

házépítéshez és a szőlőműveléshez is.¹⁰⁴ A habánok legjellegzetesebb terméke a fehér ónmázaz fajanszáru volt, amely miatt Európa-szerte fehéredényeseknek nevezték őket. A fehér mellett kék edényeket, illetve közönséges fazekastermékeket is gyártottak. A habán edénykészítés technikájáról egy 19. századi forrásunk maradt fenn, mégpedig Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmester 1809-es naplója, amelyben többek között a mázak összetételét is feljegyezte.¹⁰⁵

A habán edények alapszíne a fehér volt, melyre festéssel vitték fel a kobaltkék, mangánibolya, sárga és/vagy zöld motívumokat.¹⁰⁶ Az 1580-as évektől kezdődően az 1650-60-as évekig szigorú képtilalmuk miatt kizárólag virágokat és növényeket ábrázolhattak. A korlátozás megszűnte után ember- és állatalakokat is megjeleníthettek készítményeiken.¹⁰⁷ Az edényekhez hasonlóan a kályhacsempék között is ezeknek a színeknek, valamint motívumkincsnek az alkalmazása figyelhető meg. A 17–18. században a habán kerámiakészítés egyik fő ágának számított a kályhásság.¹⁰⁸ Az 1630-as évektől kezdődően olvashatunk az inventáriumokban „*újkeresztény kályhás kemencékről*”.¹⁰⁹

A leggyakoribbak a zöld színű, ólommázaz kályhák voltak. Habár a zöld kályhák többnyire egyszerű fazekaskészítmények voltak, a korabeli leírók és összeírást készítőik meg tudták különböztetni a habán és a fazekas zöld kályhákat egymástól. A 17. századi királyi Magyarország területén két típusú habán kályhát tudunk elkülöníteni. Az írásos adatok csak „*újkeresztény földből csinált kályhának*” vagy „*újkeresztény kemencének*”¹¹⁰ nevezik a nyugat-magyarországi és a felvidéki területeken épült habán kályhákat. Az ország keleti részén, Erdélyben pedig az ún. bokályos kályha¹¹¹ került előtérbe. Ez alatt a fogalom alatt általánosan a fehér alapon kék vagy tarkamázaz példányokat értjük,¹¹² ugyanakkor a leggyakoribb az egyszínű zöld, a fehér ritkábbnak tekinthető.

A habán kályhák jellegzetes alakja a két hasázból felépülő szögletes forma. Az alsó, szélesebb hasábot tagolt párkány választja el a keskenyebb felső résztől. A kályha tetejét csipkés koronázópártázattal zárták le, mely alatt szintén párkány húzódik. A bokálykályhák esetében a kerek idomúak is megtalálhatók.¹¹³ A kályhák élettartamát aránylag rövid időre, kb. két emberöltőre becsülték.¹¹⁴ A nagyságukat egy 1666. évi vármegyei limitáció 85–90 csempé méretűnek határozza meg.¹¹⁵

¹⁰⁴ BUNTA 1973; ISTVÁN 1975, 198; KATONA 2001, 93–125.

¹⁰⁵ KATONA 1993, 181–182; WARTHA 1892, 214–219.

¹⁰⁶ KATONA 1993, 184–186.

¹⁰⁷ KATONA 1976, 53; KATONA 2001, 112.

¹⁰⁸ KATONA 1976, 52.

¹⁰⁹ B. NAGY 1970, 154.

¹¹⁰ A kályha és a kemence sok esetben azonos értelemben fordul elő a forrásokban, viszont fontos hangsúlyozni, hogy nem egyet jelent. A kemencét agyagból építették fel, míg a kályhát előre elkészített elemekből építette fel a fazekas (ROMÁN 1965, 31).

¹¹¹ A bokályos kifejezés alatt többnyire a gömb alakú, hengeres nyakú edényt értjük, viszont egyes fali- és kályhacsempetípusokat is jelöl (KATONA 1976, 53–54).

¹¹² B. NAGY 1970, 151–152; KATONA 1976, 53–54; KATONA 2001, 113.

¹¹³ B. NAGY 1970, 151–152; RADVÁNYI 2013, 70.

¹¹⁴ KATONA 2001, 111.

¹¹⁵ ROMÁN 1965, 31.

14. Műhelykérdés

A lehetséges műhely megállapításához több adatot kell vizsgálni. Az írott források a kutatás elengedhetetlen részét képezik, emellett fontos feltétel a régészeti leletek behatóbb tanulmányozása is, ami az agyag, valamint a máz vizsgálata nyomán valósulhat meg. Ezekből valószínűleg lehet következtetni a származási helyre, illetve műhelyre. Ha sikerülne egy műhelyt összekapcsolni az előkerült kályhacsempékkel, akkor akár Szádvár egyik vagy esetleg elsődleges fazekastermék-ellátójára is fény derülhetne.

Fontos figyelembe venni a feltételezett műhely lelőhelyünkhöz való közelségét, ugyanis a kályhacsempék törekeny volta és a szállítási nehézségek miatt alapvetően közeli mestereket lehet feltételezni. (Persze ez nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy egy távolabbi fazekasműhely terméke legyen az anyag.) Továbbá meghatározó szempont lehet az adott birtokos személye is.¹¹⁶

15. Feltételezett műhelyek

15.1. Csejte

Amint arról szó volt, a habánok Morvaországból menekültek a Nyitra vármegyei Csejtére, ahol a több bevándorlási hullámban érkezett közösség telepeket alkotott, később pedig fazekasműhelyt is működtetett. Csejte Füzérhez hasonlóan Nádasdy-birtok volt. A legkorábbi zöldmázás kályhákat Füzéren építhették fel az 1620-as évek elején. Később, 1641 és 1644 között újat rakhattak a habánok, melyet az inventáriumok „*kíviül fűtős*”-nek írtak le. Valószínűleg a fűtőtest darabjait Csejtén készíthették el és a Nádasdy-kapcsolat révén kerülhetett Füzérre.¹¹⁷ Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert a füzéri leletanyag párhuzamba hozható a Szádváron feltárt típusokkal, amiből arra lehet következtetni, hogy esetleg Csejtén készíthették a kályha elemeit.

15.2. Sárospatak

Sárospatakon 1572 óta működött fazekascéh 3–6 fős létszámmal.¹¹⁸ Az 1645-ös habán betelepítés következtében a helyi fazekasműhely színvonala megnőtt, a térségben kiemelkedőnek számított. Feltételezhető, hogy az uradalom építkezéssel kapcsolatos érdekei miatt rendezkedhettek be főleg kályhakészítésre, de nem kizárható az sem, hogy más birtokokat is innen láthattak el kályha- és burkolócsempékkel.¹¹⁹

Román János a pataki kerámia jellegzetes anyagának határozta meg a durva, vörös színűre égett agyagot.¹²⁰ Az 1666. évi vármegyei limitáció beszámol a kályhák áraitól, ebből megtudjuk, hogy a sárospataki mesterek főleg fehér, zöld és kék kályhákat készítettek. A forrás

¹¹⁶ B. NAGY 1970, 153; GYURICZA 1992, 41. Utóbbira jó példa a füzéri vár esete, hiszen 1603-tól kezdve a Nádasdy család birtoka, akik ekkor már erős habán kapcsolatokkal rendelkeztek (SIMON 2000, 85).

¹¹⁷ ROMÁN 1959, 5; GYURICZA 1992, 40–41; FELD–CABELLO 1980, 68–69; SIMON 2000, 44–45.

¹¹⁸ ROMÁN 1965, 26; NÉMETH 1984, 7.

¹¹⁹ ROMÁN 1959, 20–23; ROMÁN 1965, 30.

¹²⁰ ROMÁN 1955, 9; GYURICZA 1992, 77, 82.

szerint a fehér a legolcsóbb, csempéként 2 dénár, a zöld kályha esetében 1626-tól 1701-ig 7 dénáról 5-re csökkent az ár, a kék értéke pedig 1666-tól 1701-ig 7 dénáról 12-re nőtt.¹²¹

A 17. században a habánok ugyanott éltek, ahol a pataki fazekasok tevékenykedtek. A Szerencsi-féle receptkönyvből kitűnik, hogy a 19. századra a sárospataki fazekasok átvették a habán mázkészítési technikát és a saját, egyszerű fazekasmázukkal ötvözve használták tovább.¹²²

A sárospataki műhelyt a közelsége, ezenfelül a dolgozatban vizsgált kályhacsempékhez hasonló termékei miatt jó eséllyel feltételezhetjük Szádvár egyik ellátójának.

15.3. Alvinc

Az alvinci habánok a Maros partján építették fel házaikat és műhelyeiket. 1622-ben Bethlen Gábornól privilégiumot kaptak, amely a szabad vallásgyakorlat mellett magába foglalta, hogy a mesterségüket is szabadon űzhették. Az erdélyi anabaptisták termékei „paraszt mázú”, vagyis egyszínű barna edények, illetve zöldmázás, mintás, tarka mázás edények és bokályok. A munkáikon olasz és török motívumkincs hatása is megfigyelhető.¹²³

Alvinc földrajzilag távolabb esik Szádvártól, mint a korábban említett csejtei és sárospataki műhely, illetve fazekastermékeik is eltéréseket mutatnak az ország északi régiójának áruhoz képest, hiszen Erdélyben a tarkamázás darabok számítottak kedveltnek. A leírtak alapján tehát minimális esély van Alvinc és Szádvár ilyen szempontú kapcsolatára, ugyanakkor teljes meggyőződéssel nem is zárható ki.

15.4. Helybéli műhely?

Habár Szádvár eddigi ásatási eredményei alapján nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy működött volna a vár falain belül műhely, ezzel az eshetőséggel is számolni kell, ugyanis egy 1680-ból származó adatunk újkeresztényeket említ Szádvár területén: a kurucok „*nem kevés prédát vittek el az Sidoktul, Uy keresztényektül és Görögöktül*”.¹²⁴

16. Kályharekonstrukció

Amint arról korábban szó volt, a habán kályhák két hasázból álltak össze, a két szögletes formát pedig középső párkány választotta el egymástól. A kályha tetejét mérműves oromcsempe zárta le, mely alatt közvetlenül a felső párkánycsempesor húzódott. A kályha alját szintén párkány tagolta.¹²⁵ Ezen információk tudatában megkíséreltem a szádvári kályha rekonstrukciójának elkészítését. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kályha rekonstrukcióját nem lehet teljesnek tekinteni, hiszen egyes elemei hiányoznak a leletanyagból. Ez főleg annak köszönhető, hogy a részlegesen feltárt objektumban csak tárolták az alkotóelemek egyes részeit, és a kályha valahol másol állhatott korábban. Az omladékban nem

¹²¹ ROMÁN 1965, 32.

¹²² WARTHA 1892, 214–219; KATONA 1993, 187–188.

¹²³ B. NAGY 1970, 153–156; BUNTA 1971, 1162–1165.

¹²⁴ KATONA 2001, 196.

¹²⁵ NAGY 1970, 151–152; RADVÁNYI 2013, 70.

kerültek elő a sarkokra illeszthető feles kályhacsempelemek, középső párkányok, illetve a lábak vagy lábazat is ismeretlen ezidáig. Elképzelhető, hogy más célokra használták fel ezeket és hogy egy másik kályha maradványai körében esetleg a későbbiekben előkerülhetnek. Füzér esetében figyelték meg, hogy egy korábban elbontott kályha lábát felhasználták az új felépítése során, amelyre az új habán kályha megépítésekor már törött, vaskapoccsal rögzített láb utalt.¹²⁶

A szádvári kályha tetejét az 1. típusú oromcsempe zárta le, közvetlenül alatta, feltehetőleg a domború oldalával felfelé helyezkedett el a 2. típusba sorolt felső párkányelem. Az alsó és felső szögletes hasábját a területmustrás csempék (3. típus) töltötték ki, amelyeket valószínűleg középpárkány tagolt egykor. A fűtőtest szélesebb, alsó hasábját alulról a lábazati elem (4. típus) díszítette. A század cserépkályhái általában lábakon álltak, ezért Szádvár esetében is ezt feltételezem, noha ilyen elemek eddig ismeretlenek a leletanyagban. Azonban számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy csupán lábazatra építették fel a fűtőberendezést, ezért kétféle rekonstrukció is született. Az egyik ábrán a kályha lábakon áll, míg a másikon lábazatra vannak felépítve az elemek [9–10. tábla].

17. Összegzés

A dolgozatomban ismertetett kályha darabjait a belső vár 17. századi – ahogy az inventárium is bizonyítja – pincéjének omladékrétegében tárták fel. A feltárások alatt elérték a pince járószintjét, viszont kályhalapozásra utaló épített részletek nem jelentek, ezért valószínűleg az épület padlásán tárolhatták a korábban elbontott kályhát. A kutatás jelenlegi fázisában nem lehet meghatározni, hogy a váron belül melyik szobát fűthette vagy pontosan mikor bonthatták el. A pince 1633-as felépítése után bármikor felkerülhettek a darabjai a padlásra. Annyi bizonyos, hogy a vár 1686-os lerombolása következtében zuhantak a pince szintjébe.

A négy különböző típusba sorolt anyag közeli és távolabbi párhazamait, valamint a stratigráfiai adatokat figyelembe véve a leletanyagot 17. századnak határozom meg. A csempéket zöld kivitelük, valamint növényi motívumokkal ellátott díszítésük nyomán habán mesterek munkájának tartom. A sokrétű iparágat űző habánok a 17. század első felétől kezdve több hullámban telepedtek le a Magyar Királyság területén. A kályha szinte egészét kitöltő területmustra divatja is az anabaptisták közbenjárásával terjedt el szerte az országban.

Az első nagyobb habán kollektíva Csejten jött létre, majd innen Alvincre, később Sárospatakra telepítettek nagyobb csoportokat. E településeken jelentős műhelyközpontok alakultak ki. Feltételezhetően e műhelyek egyikében gyártották a vizsgált csempéket. Újkeresztény kályhák az 1630-as évektől kezdődően szerepelnek a forrásokban, tehát a szádvárinak is valamikor ezután kellett készülnie, amit a vár építéstörténete is alátámaszt. A várból talált leletanyag jelen feldolgozottsága mellett nem jelenthető ki biztosan, hogy az erősség falain belül kályhásmeister működött volna, azonban egy írásos adat nyomán számolnunk kell újkeresztényekkel Szádváron is. A műhelykérdés tisztázásához további kutatásra van szükség, amelyben az archeometriai vizsgálatok is nagy segítséget fognak számunkra nyújtani.

¹²⁶ SIMON 2000, 46.

IRODALOM

- ANDERKO 2021 = Anderko A.: *A nógrádi-gömöri régió kályhássága*. Kézirat. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest 2021.
- BENDA 1981 = Benda K.: *A középkori magyar állam virágzása és bukása, 1301–1526*. [Magyarország Történeti Kronológiája 1.] Budapest 1981.
- BÉL 1753 = Bél, M.: *Compendium Hungariae Geographicum ad exemplar notitiae Hungariae novae historico-geographicae*. Posonii–Cassoviae 1753.
- BLÜMEL 1965 = Blümel, F.: *Deutsche Öfen. Der Kunstofen von 1480 bis 1910. Kachel- und Eisenöfen aus Deutschland Österreich und der Schweiz*. München 1965.
- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010 = Boldizsár P. – Kocsis E. – Sabján T.: *A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi*. [Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 8.] Miskolc 2010.
- BUNTA 1971 = Bunta M.: Erdélyi habán keramika. *Korunk* 30/8 (1971), 1162–1168.
- BUNTA 1973 = Bunta M.: *Az erdélyi habán kerámia*. Bukarest 1973.
- CSÁNKI 1890 = Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I*. Budapest 1890.
- DÉNES 1978 = Dénes Gy.: Bél Mátyás kutatásai. *Élet és Tudomány* 33/15 (1978), 471–472.
- DÉNES 1983 = Dénes Gy.: *A Bódvaszilasi-medence 700 éves története*. Miskolc 1983.
- DÉTSZY 1969 = Détszy M.: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *HOMÉ* 8 (1969), 143–186.
- DÉTSZY 2004 = Détszy M.: *Szádvár*. Perkupa–Miskolc 2004.
- DIVALD 1908 = Divald K.: Besztercebányai kályhák. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 2 (1908), 220–223.
- DIVALD 1909 = Divald K.: *A Besztercebányai Múzeum kalauza*. Budapest 1909.
- DIVALD 1917 = Divald K.: Régi magyar fazekas-munkák. In: *A magyar kerámia története*. Szerk.: Siklóssy L. Budapest 1917, 11–34.
- FEJÉR 1832 = Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi VIII. Volumen IV*. Budae 1832.
- FELD 2002 = Feld I.: Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Szerk.: Havassy P. [Gyulai Katalógusok 11.] Gyula 2002, 31–49.
- FELD 2018 = Feld I.: Holl Imre szerepe a magyarországi és nemzetközi kályhacsempé- kutatásban. In: *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Kiss V. – Spekner E. – Végh A. Budapest 2018, 15–23.
- FELD–CABELLO 1980 = Feld I. – Cabello, J.: *A füzéri vár*. [Borsodi Kismonográfiák 11.] Miskolc 1980.
- FODOR et al. 2002 = Fodor L. – Havassy P. – Kiss A. – Kovács E. – Mester A. – Polgár Z. – Pusztai T. – Szatmári I. – V. Székely Gy. – Tomka G. – Vályi K.: Katalógus. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Szerk.: Havassy P. [Gyulai Katalógusok 11.] Gyula 2002, 73–120.
- FRANZ 1969 = Franz, R.: *Der Kachelofen: Entstehung und kunstgeschichtliche; Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz 1969.

- FÜGEDI 1977 = Fügedi E.: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. [Értekezés a Történettudományok Köréből 82.] Budapest 1977.
- GÁL-MLAKÁR–SÁRKÖZY–SZÖRÉNYI 2010 = Gál-Mlakár V. – Sárközy S. – Szörényi G.: Füzér, Szádvár, Cserépvár, Dédes. Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2009. *Castrum Bene* 11 (2010/1), 64–75.
- GÁL-MLAKÁR 2011 = Gál-Mlakár V.: Komlóska-Pusztavár, Szádvár, Füzér. Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2010. *Castrum Bene* 13 (2011/1), 72–78.
- GÁL-MLAKÁR 2012 = Gál-Mlakár V.: Régészeti kutatás Szádvár keleti várrészében. *Castrum Bene* 15 (2012/1–2), 80–87.
- GÁL-MLAKÁR 2013 = Gál-Mlakár V.: Szádvár 2012. évi kutatásáról. *Castrum Bene* 16 (2013/1–2), 132–135.
- GÁL 2014 = Gál V.: Szádvár 2013. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 17 (2014/1–2), 110–114.
- GÁL 2015 = Gál V.: Jelentés Szádvár 2014. évi régészeti kutatásáról. *Castrum Bene* 18 (2015/1–2), 119–122.
- GÁL 2016 = Gál V.: Szögliget-Szádvár régészeti kutatásának újabb eredményei. *Castrum Bene* 19 (2016/1–2), 139–146.
- GÁL 2017 = Gál V.: Szögliget-Szádvár 2016. évi tervátadásának eredményei. *Castrum Bene* 20 (2017/1–2), 123–130.
- GÁL 2018 = Gál V.: Szádvár 2017. évi kutatásainak újabb eredményei. *Castrum Bene* 21 (2018/1–2), 141–148.
- GÁL 2019 = Gál V.: Szögliget-Szádvár 2018. évi kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 22 (2019/1–2), 189–212.
- GÁL 2021 = Gál V.: Szádvár 2020. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 24 (2021/1–2), 133–149.
- GERŐ 1955 = Gerő L.: *Magyarországi várépítészet*. Budapest 1955.
- GYURICZA 1992 = Gyuricza A.: *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról*. [Borsodi Kismonográfiák 37.] Miskolc 1992.
- HOLL 1958 = Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon 1. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe. *BudRég* 18 (1958), 211–300.
- HOLL 1980 = Holl I.: Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon. *ArchÉrt* 107 (1980), 30–43.
- HOLL 1983 = Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. *ArchÉrt* 110 (1983), 201–230.
- HOLL 2002 = Holl I.: Középkori kályhacsempék: Egy 120 éves kutatási terület. In: *Geren-cserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékről*. Szerk.: Havassy P. [Gyulai Katalógusok 11.] Gyula 2002, 7–30.
- ISTVÁN 1975 = István E.: Ismertetések. Bunta Magda: Az erdélyi habán kerámia. *Ethnographia* 86 (1975), 198–200.
- JOÓ 1964 = Joó T.: Az alig ismert Szádvárról. *Borsodi Szemle* 1 (1964), 33–44.
- JURKOVICH 1903 = Jurkovich E.: Fröhlich Tamás levelei 1566-ból. *Magyar Történelmi Tár* 4/4 (1903), 300–445.

- KATONA 1976 = Katona I.: *A habán kerámia Magyarországon*. Budapest 1976.
- KATONA 1993 = Katona I.: A habán mázokról. Szerencsi Mihály receptkönyve. *Műtárgyvédelem* 22 (1993), 181–188.
- KATONA 2001 = Katona I.: *Habánok Magyarországon*. Budapest 2001.
- KEMÉNY 1901 = Kemény L.: Kassa város levéltárából. *Magyar Történelmi Tár* 4/2 (1901), 447–455.
- KENYERES 1967 = Kenyeres Á.: *Magyar életrajzi lexikon I.* Budapest 1967.
- KISS–SPEKNER–VÉGH 2018 = *Szívmengető középkor: Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Kiss V. – Spekner E. – Végh A. Budapest 2018.
- KOCSIS 2018 = Kocsis E.: A kályha története a középkori és kora újkori Magyarországon. In: *Szívmengető középkor: Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Kiss V. – Spekner E. – Végh A. Budapest 2018, 25–31.
- KOMÁROMY 1899 = Komáromy A.: Adatok Csejthe történetéhez. *Magyar Történelmi Tár* 3/22 (1899), 722–724.
- KOZÁK 1965 = Kozák K.: Az egri vár középkori palotájának gótikus és reneszánsz kályhái. *EMÉ* 3 (1965), 95–118.
- KOZÁK 1989–1990 = Kozák K.: Az egri vár feltárása VII. (1957–1988). *Agria* 25–26 (1989–1990), 317–375.
- MÁLYUSZ 1956 = Mályusz E.: *Zsigmondkori oklevéltár II. (1400–1410) Első rész (1400–1406)* [Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.; Forráskiadványok 3.] Budapest 1956.
- MIHALIK 1942 = Mihalik S.: A Miklós börtön. Kassa 1942.
- B. NAGY 1970 = B. Nagy M.: *A reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970.
- NÉMETH 1984 = Németh M.: Habánok és más fazekasok Sárospatakon. XVI–XIX. század. *FolHist* 12 (1984), 7–25.
- NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2009 = Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Szögliget-Szadvár. In: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy S. [Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.] Budapest–Miskolc 2009.
- RADVÁNYI 2013 = Radványi, D.: Fayencekachelöfen der Habaner, Ofenkacheln und ihre Rekonstruktionen in der Sammlung des Kunstgewerbemuseums zu Budapest. *Ars Decorativa* 29 (2013), 57–70.
- ROMÁN 1955 = Román J.: *Sárospataki kerámia*. [Magyar Népművészet 21.] Budapest 1955.
- ROMÁN 1959 = Román J.: *A habánok Sárospatakon*. [A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 17.] Sárospatak 1959.
- ROMÁN 1965 = Román J.: Zemplén megye XVI–XVII. századi iparának szakmái és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. In: *Történelmi Évkönyv I.* Szerk.: Deák G. Miskolc 1965, 9–92.
- ROTH HEEGE 2012 = Roth Heege, E.: *Ofenkeramik und Kachelöfen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL) mit einem Glossar in siebzehn Sprachen*. [Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 39.] Basel 2012.
- SABJÁN 2008 = Sabján T.: *Népi cserépkályhák*. Budapest 2008.
- SIMON 2000 = Simon Z.: *A füzéri vár a 16–17. században*. Miskolc 2000.

- SZENTPÉTERY 1961 = Szentpétery I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. kötet 2–3. füzet. 1272–1290.* [Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2.; Forráskiadványok 9.] Budapest 1961.
- SZIKLAY–BOROVSKY 1896 = *Magyarország vármegyéi és városai I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa.* Szerk.: Sziklay J. – Borovszky S. Budapest 1896.
- SZILÁGYI 1870 = Szilágyi S.: *Alvinczi Péter okmánytára.* [Monumenta Hungariae Historica 1.; Diplomataria 14.] Pest 1870.
- VÉGH 1977 = Végh O.: *Kalotaszegi fazekasság.* Bukarest 1977.
- VÉGH 2018 = Végh A.: Előszó. In: *Szívmengető középkor. Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Kiss V. – Spekner E. – Végh A. Budapest 2018, 13.
- WARTHA 1892 = Wartha V.: *Az agyagipar technológiája.* Budapest 1892.

WEBIRODALOM

<https://www.szadvar.hu/> (a letöltés dátuma: 2022. 04. 06.)

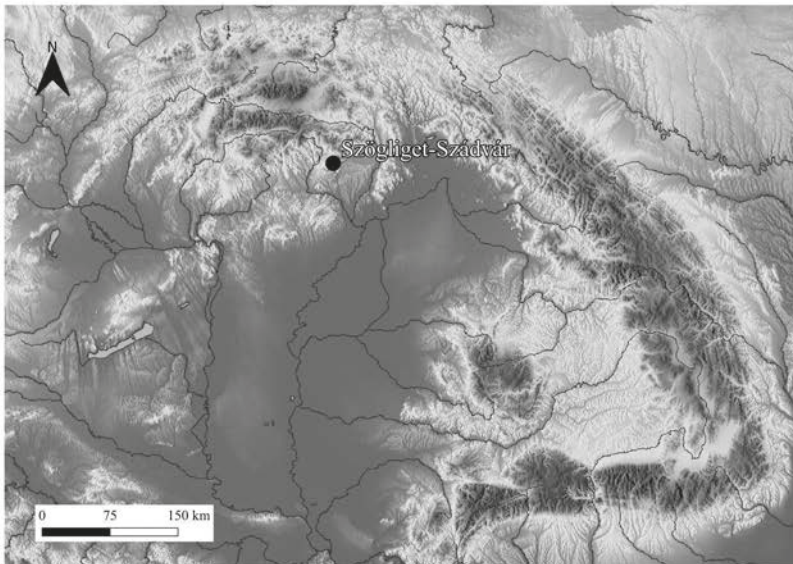
FORRÁSOK

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
E 156 = Magyar kincstári levéltárak, Urbaria et Conscriptioes

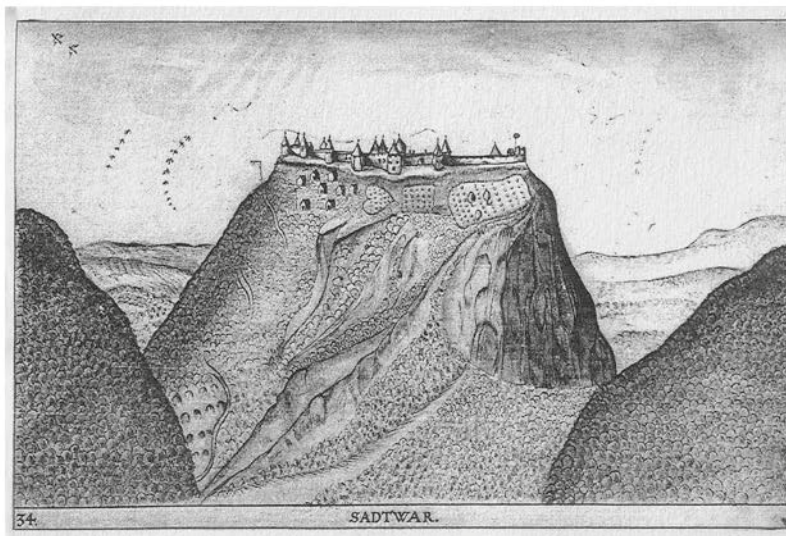
PATÍCIA HORVÁTH

Data about the finds of the early modern ages stove tiles of the castle of Szádvár

In my thesis I studied the stove tiles from the early modern ages discovered in the cellar of the inner castle of Szádvár. I was able to classify the materials I examined into four different types. In addition to stratigraphic data I used parallels collected from literature to date the objects. Certain parts of the artefactual material had unique characteristics, in addition to the methods mentioned above, I have also taken historical data into account for dating. The green-glazed stove tiles with floral ornaments came to light from the 17th century rubble layer of the cellar. The textile-patterned pieces that cover almost the entire stove can be considered the main product of the haban stove-makers, who entered the territory of the Kingdom of Hungary in several waves in the first half of the 17th century, bringing the style of the textile-pattern with them. On account of the design and the decoration of the tiles, as well as the stratigraphic data, I consider the material excavated in Szádvár to be 17th century haban work. At the current state of the research, it's not possible to state with certainty which workshop the elements were manufactured in. The potters of Csejte, Sárospatak and Alvinc may come into question, although the local workshop shouldn't be ignored. The currently ongoing archaeometric analysis will also aid in answering this question.

1

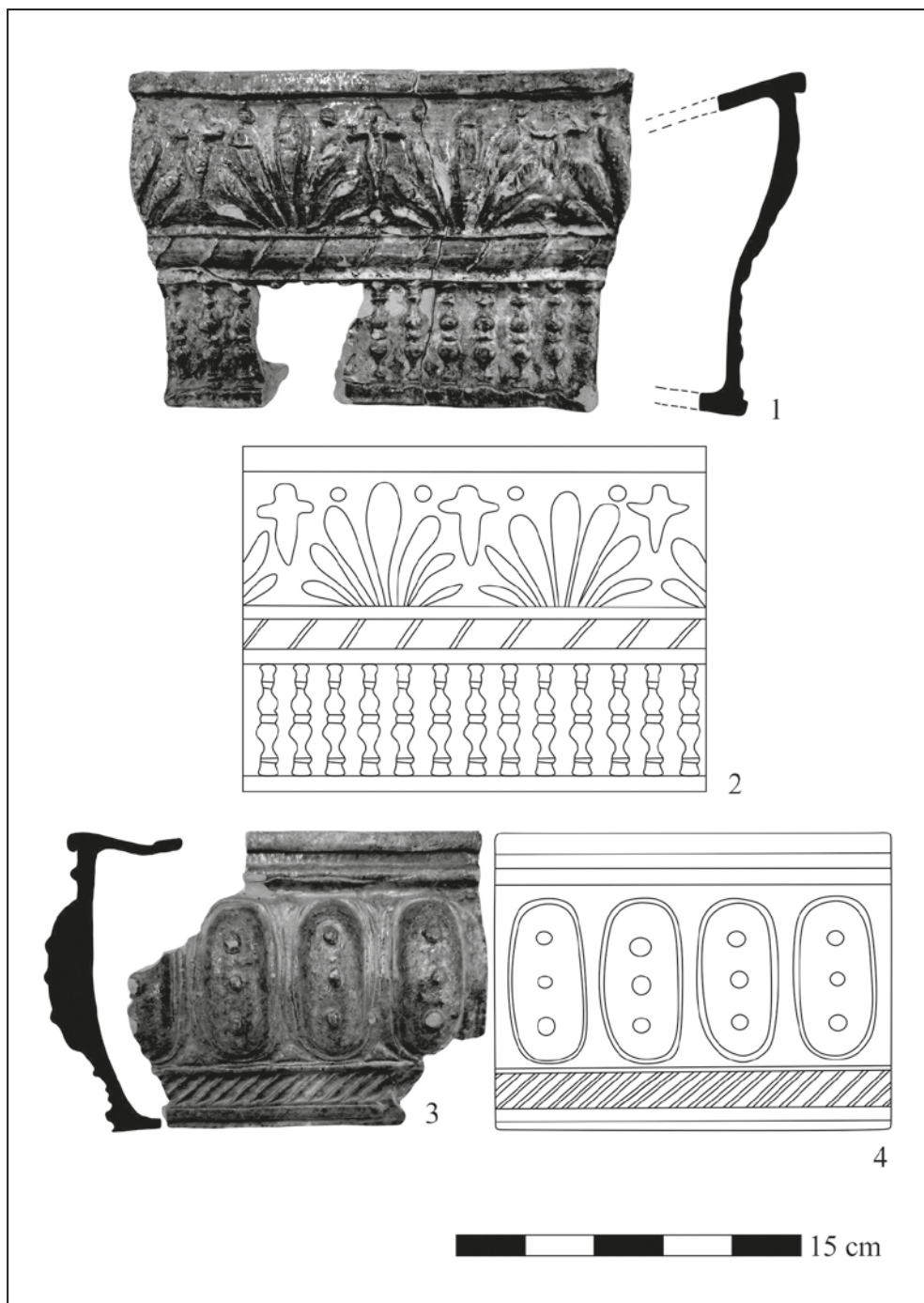

2

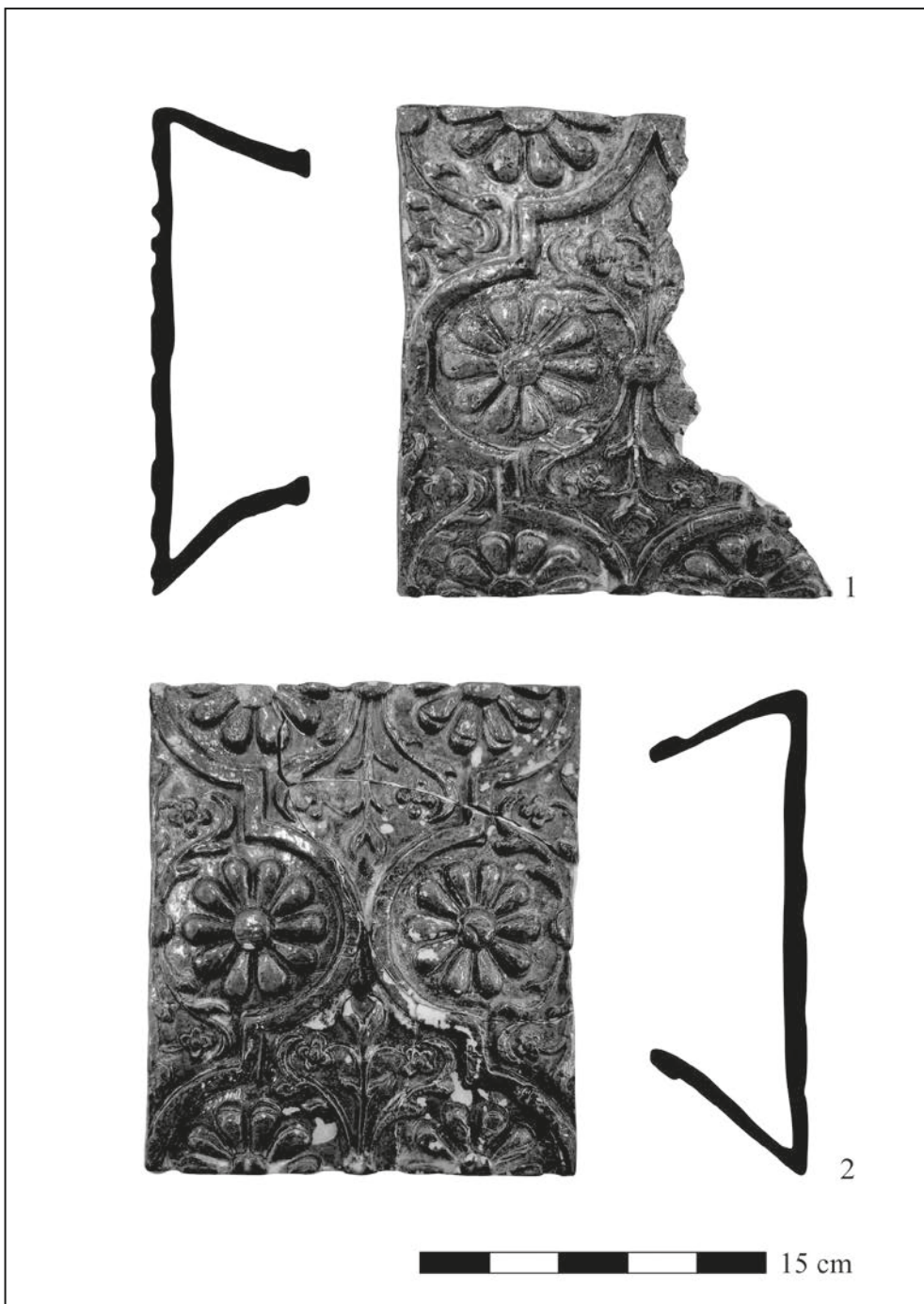
1. tábla: 1.: Szádvár elhelyezkedése; 2.: Szádvár látképe dél felől, Jean Ledentu 1639-es rajzán (Bécs, National Bibliothek; DÉTSHY 1969, 157. nyomán)

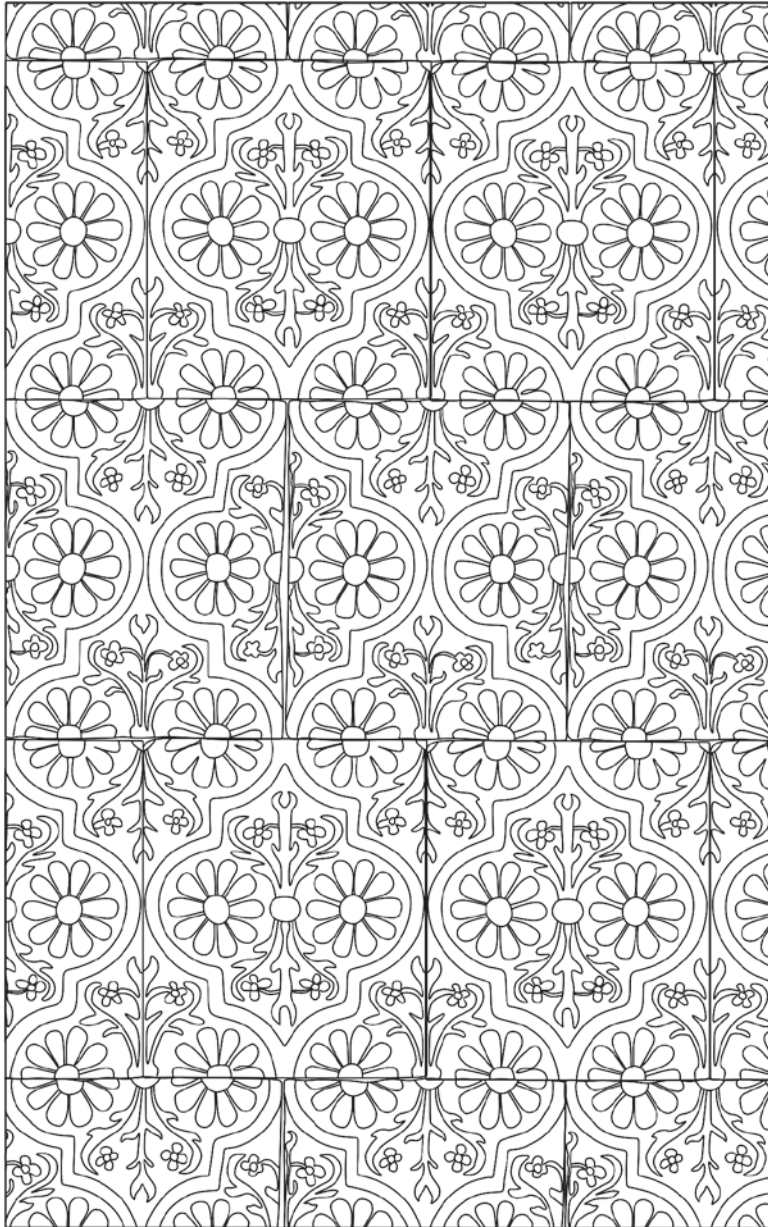
2. tábla: Oromcsempé (Ltsz. 2015.7.4.6.)

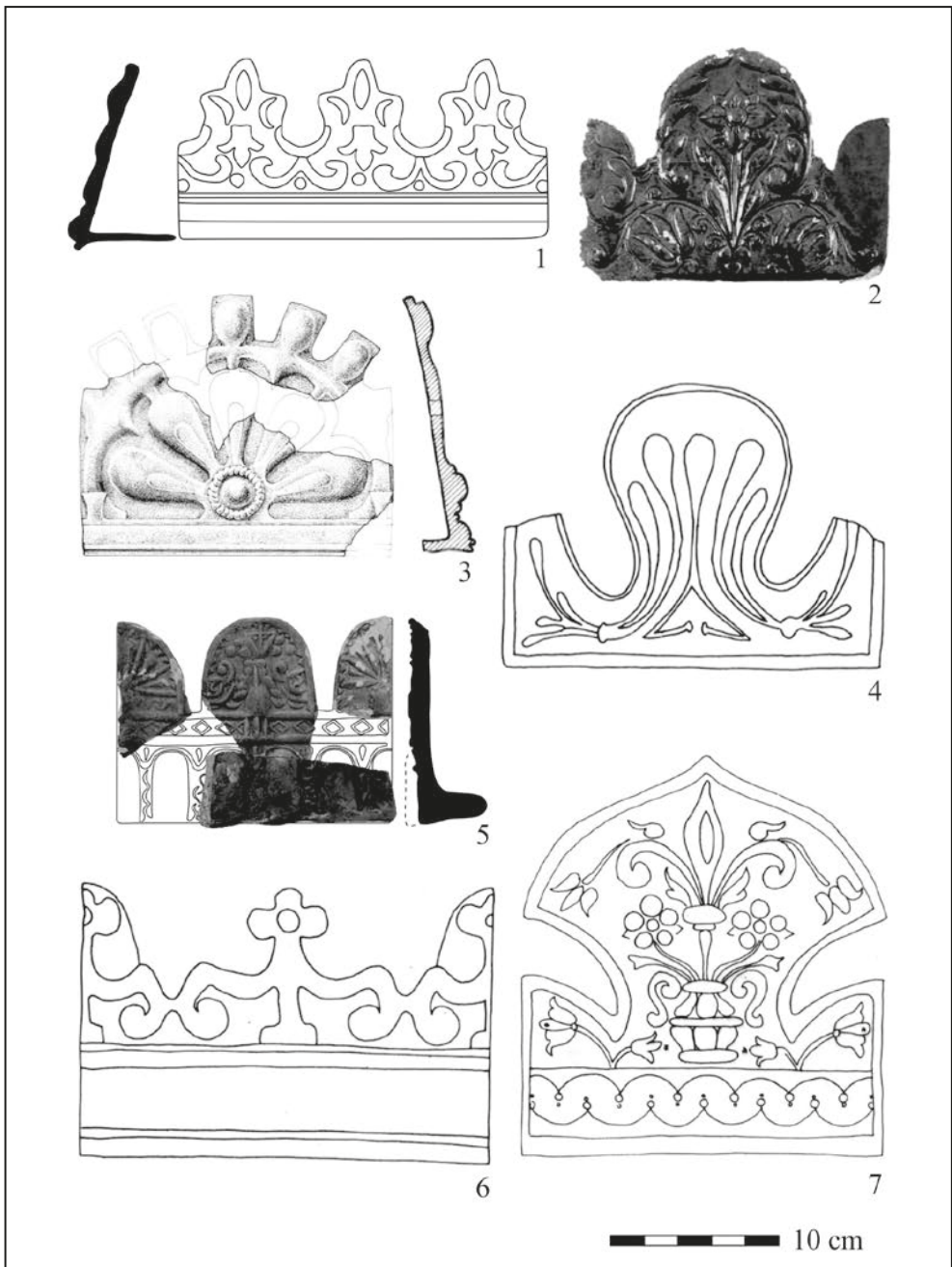
3. tábla: 1–2.: Párkányelem (Ltsz. 2015.7.4.5.); 3–4.: Lábazati elem (Ltsz. 2015.7.4.4.)

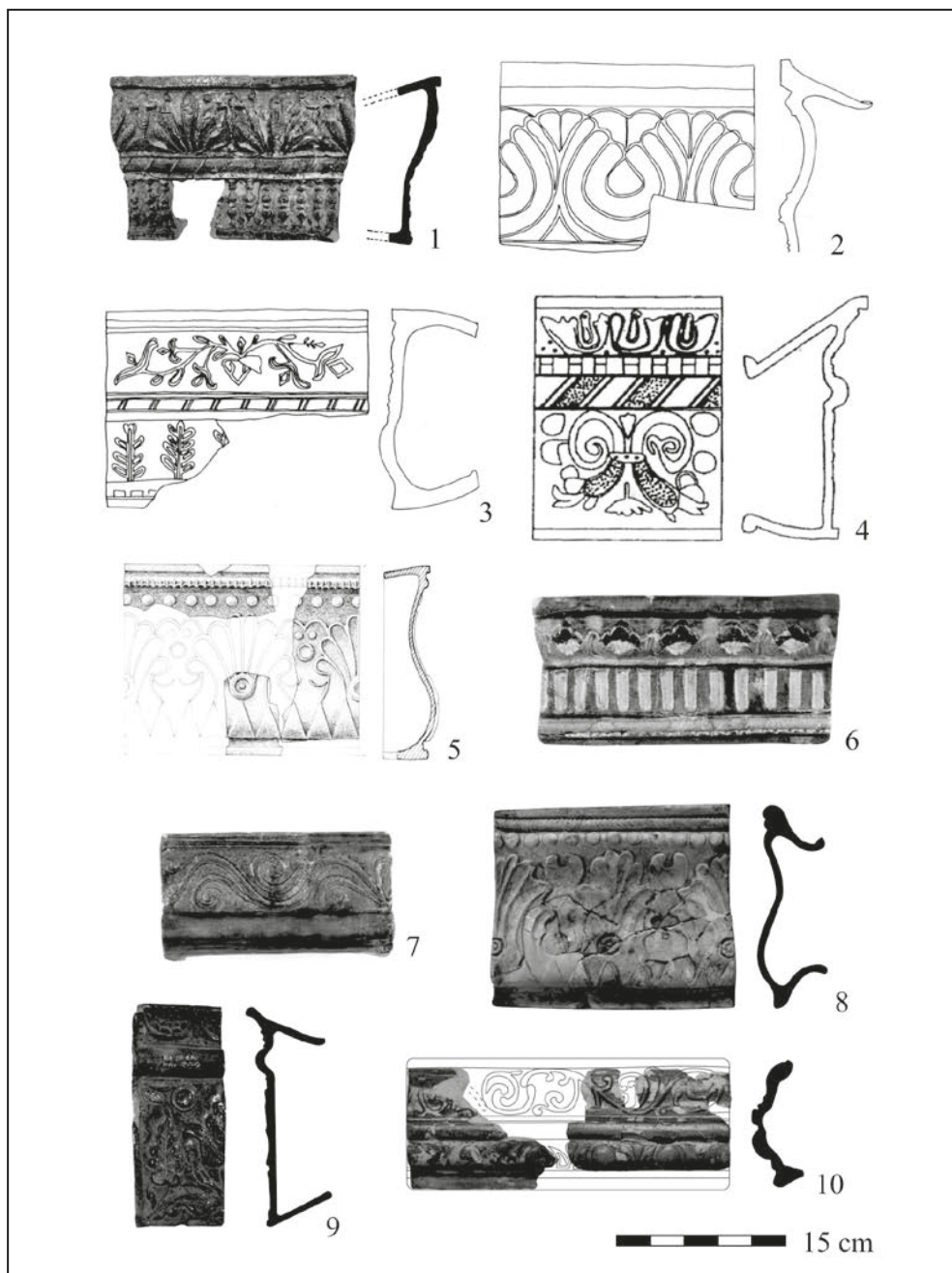
4. tábla: A területmustrás kályhacsempetípus. 1.: A típus (Ltsz. 2015.7.4.3.);
2.: B típus (Ltsz. 2015.7.4.2.)

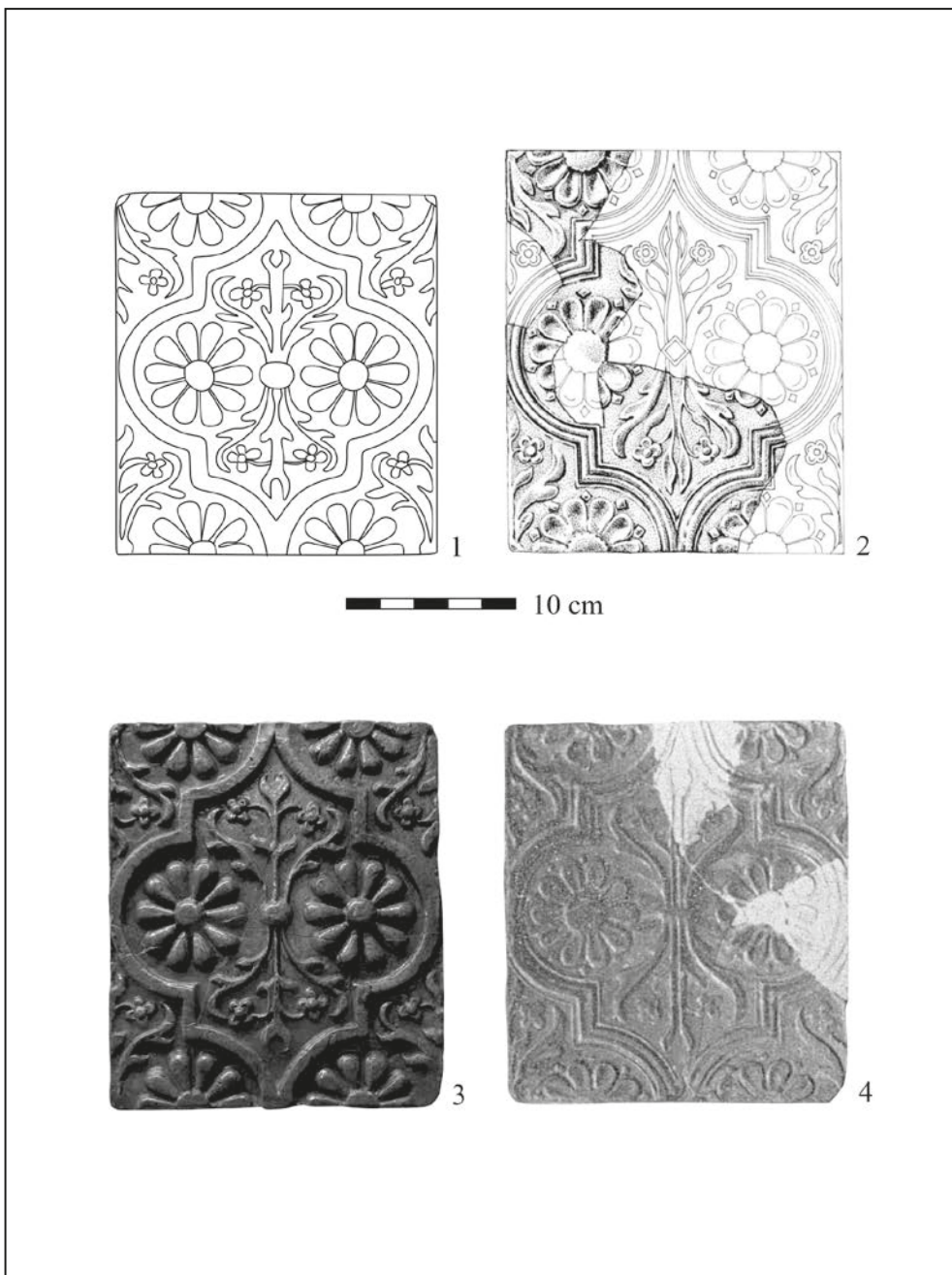
5. tábla: A területmustrás kályhacsempékből összeillesztett végtelenbe szőhető mintázat

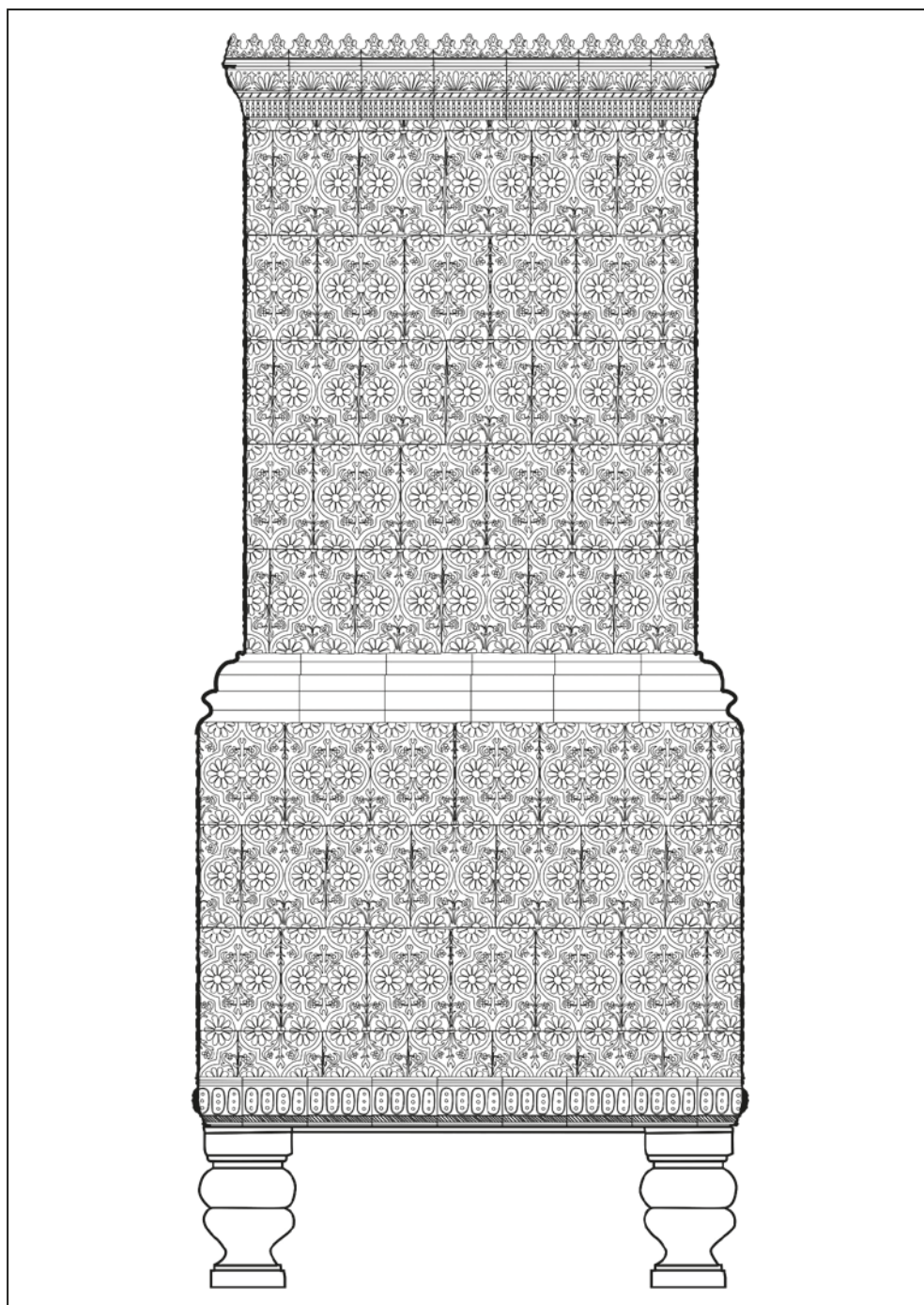
6. tábla: Az oromcsempe párhuzamai. 1.: Szádvár (Ltsz. 2015.7.4.6.); 2.: Eger (FODOR et al. 2002, 61. típus); 3.: Diósgyőr (BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABIÁN 2010, 106. rajz); 4.: Füzér (GYURICZA 1992, 122. típus); 5.: Fülek és Szécsény (ANDERKO 2021, 57. tábla); 6–7.: Sárospatak (GYURICZA 1992, 288. típus, 300. típus)

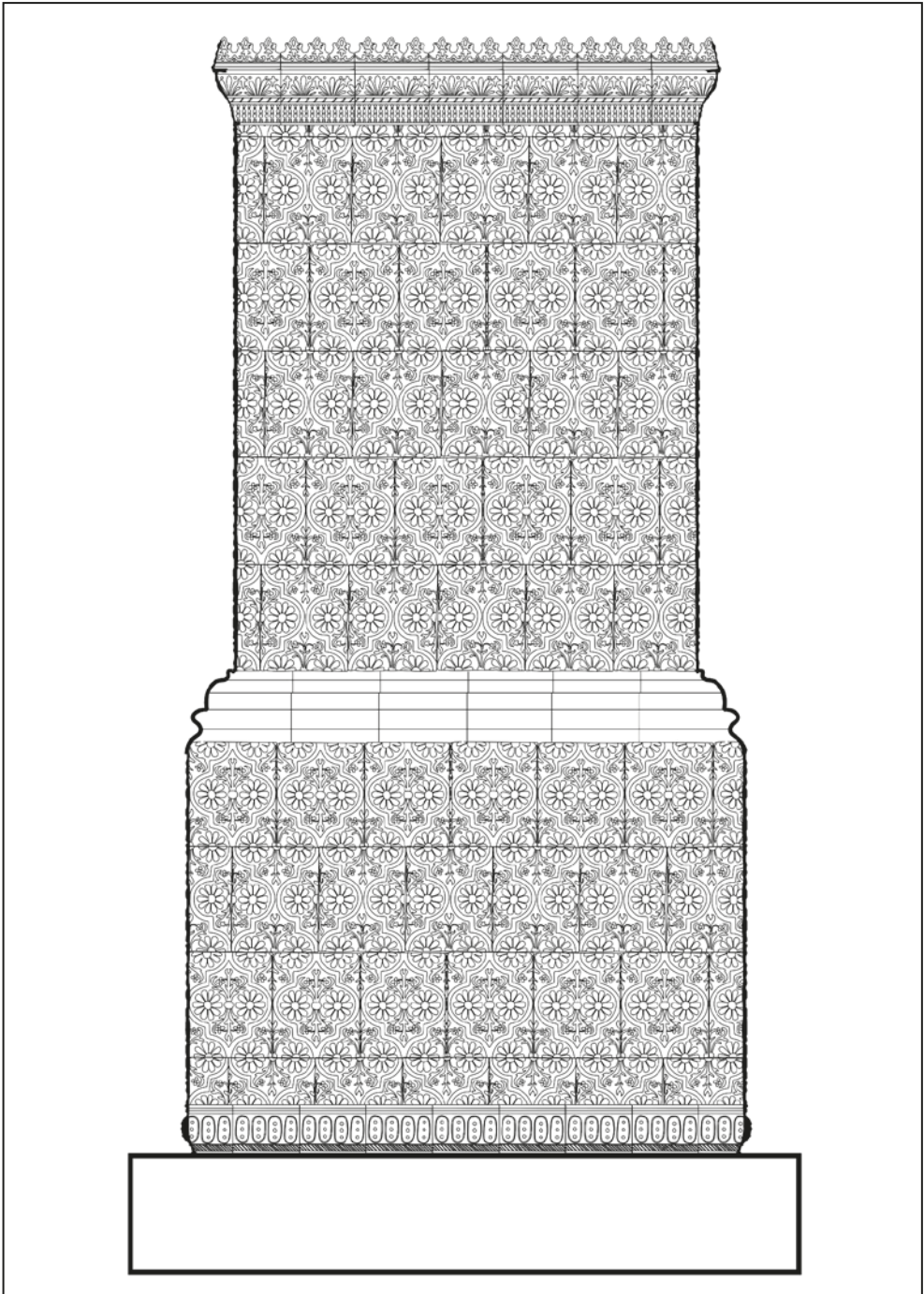
7. tábla: A párkánycsempé párhuzamai. 1.: Szádvár (Ltsz. 2015.7.4.5.); 2–4.: Füzér (GYURICZA 1992, 70, 75. típus; SIMON 2000, 34. ábra 3.); 5.: Diósgyőr (BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABIÁN 2010, 66. rajz); 6–7.: Eger (FODOR et al. 2002, 59, 76. típus); 8–9.: Fülek (ANDERKO 2021, 35. tábla 1, 42. tábla 1.); 10.: Szécsény (ANDERKO 2021, 54. tábla 2.)

8. tábla: A területmustrás kályhacsempe legközelebbi párhuzamai. 1.: Szádvár (Ltsz. 2015.7.4.3.); 2.: Diósgyőr (BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 201. rajz); 3.: Szendrő (MNM állandó régészeti kiállítás, a szerző fotója); 4.: Kassa (MIHALIK 1942, 35. kép)

9. tábla: A szádvári kályha rekonstrukciós rajza lábakkal (a szerző elképzelései alapján készítette: Bartos-Elekes Katalin)

10. tábla: A kályha rekonstrukciós rajza lábazon (a szerző elképzelései alapján készítette: Bartos-Elekes Katalin)

Rövidítésjegyzék

- ActaAntHung* = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Agria = Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
Antaeus = Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung = Archaeologica Hungarica (Budapest)
Ars Decorativa = Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve
BMMK = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BTM Műhely = Budapesti Történeti Múzeum, Műhely (Budapest)
BudRég = Budapest Régiségei (Budapest)
CommArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Cumania = Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
DM = Déri Múzeum (Debrecen)
DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár); Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged); Dolgozatok a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged); Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából Új sorozat (Kolozsvár)
EMÉ = Az Egri Múzeum évkönyve (Eger)
FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
FolHist = Folia Historica (Budapest)
FontArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
HOM = Herman Ottó Múzeum (Miskolc)
HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JAMÉ = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
KJM = Koszta József Múzeum (Szentes)
KMMK = Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)
MFM = Móra Ferenc Múzeum (Szeged)
MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MFMÉ–StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica (Szeged)
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
MNM NRI = Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézet (Budapest)
MNM BBM = Magyar Nemzeti Múzeum, Balassi Bálint Múzeum (Esztergom)
Neograd = Neograd. A Dornay Béla Múzeum Évkönyve (Salgótarján)
NGyTM = Nagy Gyula Területi Múzeum (Orosháza)
RKM = Régészeti Kutatások Magyarországon (Budapest)
Savaria = Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SLA = Slovenska Archeologia (Bratislava)

StudCom = Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból (Budapest);
A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve (Szentendre)
SzKMÉ = Szántó Kovács Múzeum Évkönyve (Orosháza)
SzMMÉ = A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
SZTE BTK = Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- Társadalomtudományi Kar (Szeged)
Tisicum = A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyvei (Szolnok)
TJM = Tornyai János Múzeum (Hódmezővásárhely)
VAH = Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VAMZ = Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu (Zagreb)
VMMK = A Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ = A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZGy = Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
ZM = Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)

Ad. = Adattár
Átm. = átmérő
db = darab
Falv. = falvastagság
Fátm. = fenékátmérő
H. = hosszúság
Lh. = lelőhely
Ltk. = leltárkönyv
Ltsz. = leltári szám
M. = mélység, magasság
Obj. = objektum
Pátm. = peremátmérő
Sz. = szélesség

Abb. = Abbildung
Fig. = Figure
Kat. = Katalógus
Obr. = Obrazok
Pl. = Plaque
Taf. = Tafel

Felelős kiadó
Prof. dr. Révész László tanszékvezető egyetemi tanár
SZTE BTK, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Nyomdai munkálatok
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György

